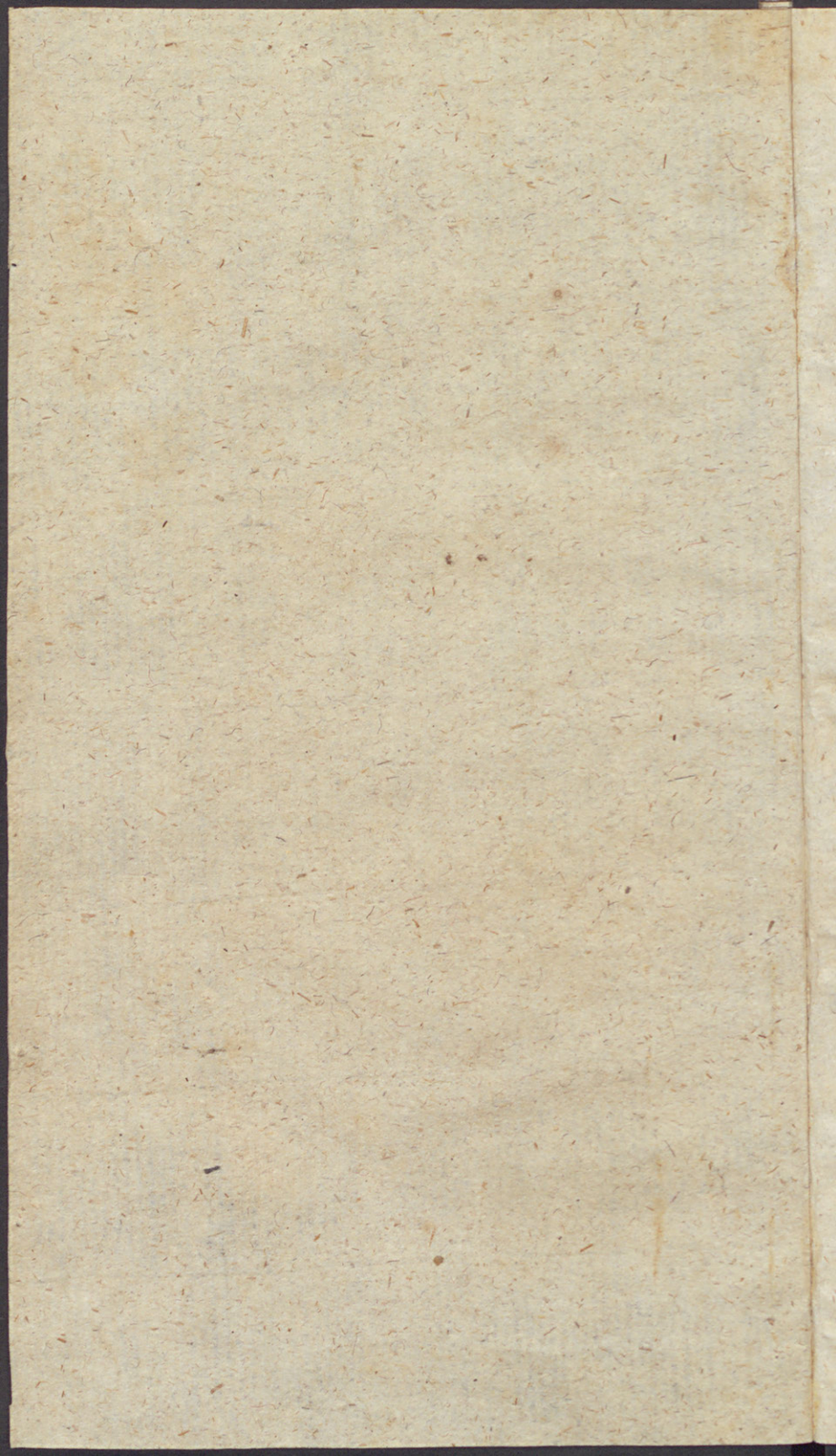

757553

~~£ 6/30~~
£ 4/90

12

12

A'
BAROM - ÁLLATOK
SEB - GYÓGYÍTÁSA
TUDOMÁNYÁRÓL

IRTT KÖNYVEK,

M E L L Y E K E T

WOLSTEIN AMADEUS JÁNOS

az Orvoslás, és Seb-gyógyításnak Doktora, Fel-
séges Tsáfzári, 's Királyi Állatok Ispitályá-
nak Direktora, 's orvosló Tudományá-
nak mostani Tanítója

Német nyelven ki-adott,

most pedig

T O L N A Y S Á N D O R

Egy az Embereket, és Barmokat orvosló Tudomány-
nak Tudósfai közzül

Nemzetének köz hasznáért tulajdon költségével

Magyar nyelven

Királyi Privilegium alatt

ki-botságot.

B É T S B E N,

Nemes Kurtzbek Jósef bétüivel,

1785.

Ebben a' nyavalya ellen mint tanács adatik, mint fegetség
nyujtatik. Bar. Störck.

NOS JOSEPHUS
SECUNDUS Dei Gra-
tia Electus Romanorum
Imperator semper Augustus, Ger-
maniae, Hungariae, Bohemiae,
Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae &c.
Rex Apostolicus, Archi-Dux Au-
striae, Dux Burgundiae, & Lotha-
ringiae, Magnus Dux Hetruriae,
Magnus Princeps Transylvaniae,
Dux Mediolani, Mantuae, Par-
mae, &c. Comes Habsburgi,
Flandriae, Tyrolis, &c. &c.

Memoriae commendamus tenore praesentium
significantes, quibus expedit Universis: Quod
Nos cum ad supplicem fidelis Nostri Egregii
ALEXANDRI TOLNAY Medici, & Veteri-
narii Recursum Nostrae idcirco factum Majestati,
tum vero ex eo, quod fidelium Subditorum No-
strorum commodis benigne simul & paterne
prospicere cupiamus, id Eidem *ALEXANDRO*
TOLNAY de Caesareo-Regiae potestatis Nostrae
plenitudine, & Gratia speciali clementer an-
nuendum, atque concedendum esse duxi-
mus, ne citra benignam annuentiam No-
stram per Sexennium ullus alter Libros per
fidelem Nostrum Joannem Amadeum Wol-
stein Medicinae, Chirurgiaeque Doctorem, &

in Archi-Ducali Civitate Nostra Viennensi
Nosocomii Animalium Directorem, ac una
Professorem sub titulis primum: Anmerkun-
gen über die Viehseuchen in Oesterreich, nebst
einer Abhandlung gegen das Umbringen der
Thiere in Seuchen; alterum: Die Bücher der
Wundarznei der Thiere editos, & in commo-
dum, & utilitatem Charæ Gentis Nostræ
Hungaræ ab ipso supplicante in Idioma
Hungaricum translatos, nec non titulis pri-
mum quidem, A' Marha - Dögröl való Jegy-
zések, az az Oktatás miképen kellék a'
Dög-nyavalyákat meg ismérni, 's el távoztat-
ni, a' meg szököt Marhákat orvofolni; 's
minémü itélettel lehetünk a' Barom-állat-
nak meg ölettetéséről a' Dögletelességnek ide-
in. Alterum vero: A' Barom-állatok Seb-
gyógyítása Tudományáról irtt Könyvek insi-
gnitos per totum Nostrum Hungariæ Re-
gnum Partesque Eidem adnexas cudere, re-
cudere, aut eudi, recudique facere, distra-
here, item vel ex aliis Regnis, & Provin-
ciis in mox fatum Regnum, Partesque Ei-
dem adnexas inducere sub Poena confiscatio-
nis ejusdem, ac præterea decem Marcarum
Auri puri in una medietate Privilegium hoc-
ce impetranti, in altera vero Fisco Nostro
Regio applicandarum ausit, & præsumat, ita
tamen, & ea lege, ut idem *ALEXANDER TOL-
NAY* observatis Censuræ legibus præadducto-
rum duorum Librorum singulatim tria impressa
Exemplaria Locumtenentiali Consilio Nostro
Regio Hungarico transmittere obligetur,
alioqui præsentis Gratia, & benigno Indultu
Nostro haud quaquam gavisurus. Quapropter
Vobis cujuscunque Status, Gradus, Con-
ditionis, & Præminentia fidelibus Subditis
Nostris in prærepetito Regno Hungariæ Par-
tibusque Eidem adnexis constitutis, & com-
morantibus harum serie firmiter præcipientes
committimus, & mandamus, quatenus to-

ties nominatum *ALEXANDRUM TOLNAY* in
 recusatione, nec non distractione suprafactorum
 duorum Librorum publice, vel privatim nullatenus
 turbare, impedire, molestare, & prohibere
 præsumatis, sed Ipsum hac benigna Gratia,
 & Annuentia Ei prævio modo concessa, libere,
 secure, & absque ullo damno, molestia, &
 impedimento uti, frui, & gaudere permittere,
 ac per eos, quorum interest, vel intererit
 permitti facere modis omnibus debeatis, ac
 teneamini; Bibliopolis ad hæc, & Typographis,
 ac aliis quibuscunque Regni Nostri Hungariæ,
 & Partium Eidem adnexarum Negotiationem
 librariam exercentibus Incolis serio, ac
 districtim interdicitur, ne quispiam eorundem
 prænotatos duos Libros hungarice, primum
 quidem: A' *Marha Dögröl való Jegyzések.* Alterum
 vero: A' *Barom-állatok Seb-gyógyitása Tudományáról*
 irrt *Könyvek* nuncupatos decursu sex annorum
 qualicunque typo, & forma recedere, &
 distrahere sub poena prædeclarata pro quovis
 contraventionis casu ad rationem superius
 expressatorum irremissibiliter desumenda
 attentet. Harum Nostrarum Secretario Sigillo
 nostro, quo ut Rex Apostolicus utimur
 impendenti communitarum Vigore, & Testimonio
 Literarum, quas post earum leturam semper
 reddi volumus, & jubemus præsentanti.
 Datum per manus fidelis Nostri Nobis sincere
 dilecti Spectabilis, ac Magnifici Comitis
 Caroli Palffy ab Erdöd, Perpetui in Vöröskö,
 Aurei Velleris Equitis, Comitatum Pofoniensis
 quidem Perpetui, Zempliniensis vero
 Supremi Comitis, Arcis Nostræ Regiæ
 Pofoniensis Hæreditarii Capitanei,
 Camerarii, Consilarii Nostri Actualis
 Intimi, Curiæ Nostræ Regiæ per Hungariam
 Magistri, & per antelatum Regnum
 Nostrum Hungariæ, ac Magnum Principatum
 Transylvaniæ Aulæ nostræ Vice-

Cancellarii, in Archi-Ducali Civitate No-
stra Vienna Austriae, Die Decima Mensis
Martii Anno Domini Millesimo Septingente-
simo Octuagesimo Quinto. Regnorum No-
strorum, Romani Vigesimo, Hungariae, Bo-
hemiae, & reliquorum Anno Quinto.

JOSEPHUS.

Comes Carolus
Palffy.

Josephus Pavich.

N A G Y
M É L T Ó S Á G Ú
G R Ó F

E R D Ö D I

P Á L F F Y

K Á R O L Y

U R N A K,

V Ö R Ö S K Ö V Á R A Ö R Ö K Ö S

U R Á N A K,

A R A N Y G Y A P J A S

V I T É Z É N E K,

P O S O N V Á R M E G Y E Ö R Ö K Ö S

F Ö I S P Á N N Y Á N A K,

A' K I R Á L Y I

P O S O N V Á R A Ö R Ö K Ö S

K A P I T Á N N Y Á N A K,

F E L S É G E S
TSÁSZÁRI, 's KIRÁLYI FEJEDEL-
MÜNK
KAMARÁSSÁNAK,
BELSŐ TITKOS
TANÁTSOSSÁNAK,
U D V A R I
FŐ MESTERÉNEK,
A'
MAGYAR, 's ERDÉLY ORSZÁG
UDVARI
E L S Ö V I C E
CANCELLARIUSSÁNAK,
KEGYELMES URAMNAK.

KEGYELMÉS URAM!

Ezen könyvnek Magyar nyelven való ki-adására rész-szerint Felséges Urunk különös szándékának tzelya, rész-szerint kedves Hazánknak mindennapi szüksége, rész-szerint pedig tulajdon kötelességem ösztönözöt engem.

Tapasztalt dolog, hogy Felséges Urunk ditsöséges országla-

sának kezdetétől fogva atyai szorgalmatosságát a' többi között kiváltképen arra fordítani méltóztott, hogy a' kereskedésnek gyarapodása, és a' falusi gazdaságnak folytatása által kedves Hazánknak boldog állapottyát naponként killebb terjeszthesse, 's nagyobb tökéletességre vihesse.

Arra való nézve méltóztatott
a' kereskedők külömbféle társa-
ságait Felséges oltalma alá venni;
a' posztó, pamut, selem, és egyéb
fabrikáknak fel - állítását Kirá-
lyi költségével támogatni; a' ris-
kása, a' méhék, és a' selem - bo-
garak nevelését az Országba bé-
hozatattni ; a' spanyol jühök
meg - fzerzését, és a' jó fajbéli

mén - lóvak el - osztását Várme-
gyékként rendeltetni.

Mivel pedig a' gazdaságnak
szerentsés elő - mozdítására eze-
ken kívül a' könyvek is nagy
hasznosak, sőt felette szüksé-
gesek; azért hogy ebben is az
Ország szükséget ne látna, kegyel-
mesen méltóztatott Házánk - fiait

effélieknek ki-adására nemcsak
Felséges kegyelmének ajánlásával
ferkengetni, hanem érdemek fe-
lett is, kik abban fáradoztak,
jutalmazni.

És valójában mire volt ekko-
ráig Magyar Hazánknak nagyobb
szüksége, mintsem efféle fegétsé-
gekre, kiváltképen ha a' marhák

nevelését, nyavalyáit, 's orvoslá-
fit tekéntyük ; hól volt a' jó ta-
náts, hól a' való orvofság, hól
az értelmes gyógyító, midön ezek-
re fziüksége esett az Orfzágnak ?
ki nem tudgya ama nagy káro-
kat, mellyeket Hazánkban a' tu-
datlanság, 's babonaság számta-
lan okozot e' dologban, 's ki-

volt, a' ki rajta tudot volna fe-
teni ?

Ettől vífeltettvén mint igaz
Haza - fiú azon fzempillantástól
fogva, miolta Felsőges Urunk kü-
lönös kegyelméből az Ország köl-
tségén Bétsben a' Barom orvosló
Tudománynak meg tanulására ren-
deltetem, első kötelelségemnek

tartottam, ezen munkámnak ki-
adásával édes Hazámnak alázatof-
san kedveskednem, 's azon fo-
gyatkozását, mellyet ekkoráig a'
Marha orvosló könyvekben szen-
vedet, tehetségem szerint helyre
hoznom.

Vajki szerentsésnek állitanám
magamat, ha ezen fáratságom

olly jó néven vetetődnek, 's olly nagy hasznot szerezne idővel, a' minémü buzgó kívánsággal én azt magamra válaltam, és a' közjónak hasznára fordítani igyekeztem.

De nints mit ebben kételkednem, sőt annál bizodalmasabban remélhetem ezen ohajtá-

som tellyesítését, mennél bizonyosabb vagyok ama különös tekintetről, 's igaz szeretetről, mellyel a' Magyar Nemzet azon Méltóságos Házhoz vífeltetik, kinek ditső nevével jelen való könyvet ékesíteni, 's Hazám előtt betsefse tenni szerentsém esett.

Kegyelmes Uram! nem tartom szükségesnek Excellentiád Méltóságos Eleinek azon jeles tselekedetit, 's nagy érdemit itt hofzfzas rendben elő-számlálnom, mellyekkel azok édes Nemzetünk szivét örökre magoknak le-kötelezték: közelebbről láthattjuk mind ezeket Excellentiád Fő Méltóságos tulajdon személyén.

Szemléli tudni - illik kedves
Hazánk naponként azon számos
fáratságit Excellentiádnak, mel-
lyeket az Ország dolgainak Fel-
séges Urunk színe eleibe terjesz-
tése, 's folytatása kíván, és va-
lamikor Excellentiára veti sze-
meit, olly sulyos munkálodásáért
leg buzgobb hála - adásnak érze-
kenységétől illetődik.

Ugyan azért könyvemnek
ajánlására semmit jobbat nem te-
hettem, mint Excellentiádtól kér-
nem, hogy ditső neve alatt Ha-
zánk előtt meg jelenyen.

Ezen engedelmet Excellen-
tziádtól meg nyervén bátorkodom
könyvemet hatalmas oltalmába
olly mély tisztelettel, 's alázatof-

sággal ajánlani, a' minémü hála-
adáfsal több ízben tapasztalt fő
kegyelméért magamat holtig kö-
telesnek ismérem.

EXCELLENTZIÁDNAK

Bétsben, 1785-dik eszten-
dőben Sz. András ha-
vának 2-dik napján.

Alázatos Szolgája

TOLNAY SÁNDOR.

L A J S T R O M.

	Pag.
<i>E</i> mlől - Járó Beszéd. - - -	I

ELSŐ KÖNYV,
A Gyuladásról.

Első Rész,	
<i>A</i> Valóságos Gyuladásnak természetéről. - - - - -	29

Második Rész,	
<i>A</i> Gyuladásos Daganatok el-olvasásáról. - - - - -	40

LAJSTROM.

Pag.

Harmadik Rész,

*A' Valóságos Gyuladásnak külömb-
ségéről.* - - - - 50

Negyedik Rész,

Az Evésedéről. - - - - 57

Ötödik Rész,

*A' Tályogok gödreiről — 's mi-ké-
pen szokta a' természet a' Sebek-
ben, a' Fenében, és a' Fekélyek-
ben a' részeket meg-emészte-
ni, 's újjonnan helyre hozni.* - 76

Hatodik Rész,

*Az Érlelő szerekről- a' külső gyu-
lasztó nyavalyáknál a' bivesítő
szerek hasznos alkalmaztatásá-
ról, és a' tűz melegségével in-
téztetett kötések vizsgálása élésé-
ről.* - - - - 94

LAJSTROM.

Pag.

Hetedik Rész;

A Ki-rágott, 's egymástól el.vált
Részekben lévő gyógyító ősz-
tönről. - - - - - 103

Nyoltzadik Rész,

A Meleg Fenéről, és az egyes Ré-
szek el-balásáról. - - - 112

Kilentzedik Rész,

A Hideg Fenéről. - - - 132

LAJSTROM.

Pag.

MÁSODIK KÖNYV,

A' Fattyú Gyuladásokról.

Első Rész,

A' Fattyú Gyuladásokról. - - 141

Második Rész,

A' Szemek Gyuladásáról. - + 155

Harmadik Rész,

A' Krisis-béli Daganatokról. - 169

Negyedik Rész,

A' Vizi Daganatokról. - - 177

Ötödik Rész,

A' Fekélyekről általlyában. - - 194

LAJSTROM.

Pag.

HARMADIK KÖNYV.

*A Hofzszú ideig tartó Daganatok-
ról, 's Fekélyekről.*

Első Rész,

A Patkó-törött Daganatokról. - 231

Második Rész,

A Botkos Daganatokról. - - 247

Harmadik Rész,

A Rák-Fenéről. - - - 260

LAJSTROM,

Pag.

NEGYEDIK KÖNYV,

A' Tsontok Nyavalyáiról.

Első Rész,

*A' Tsontok Nyavalyáiról általlyá-
ban. - - - - - 277*

Második Rész,

*A' Tsont - végeinek meg - lágylásá-
ról, s' meg - dagadásáról. - 291*

Harmadik Rész,

A' Tsont - kinövésről. - - - 297

Negyedik Rész,

A' Hólt Tetémről. - - - 304

Ötödik Rész,

A' Kapta Tetémről. - - - 307

Hatodik Rész,

A' Tsontok Gyuladásáról. - - 313

LAJSTROM.

Paḡ.

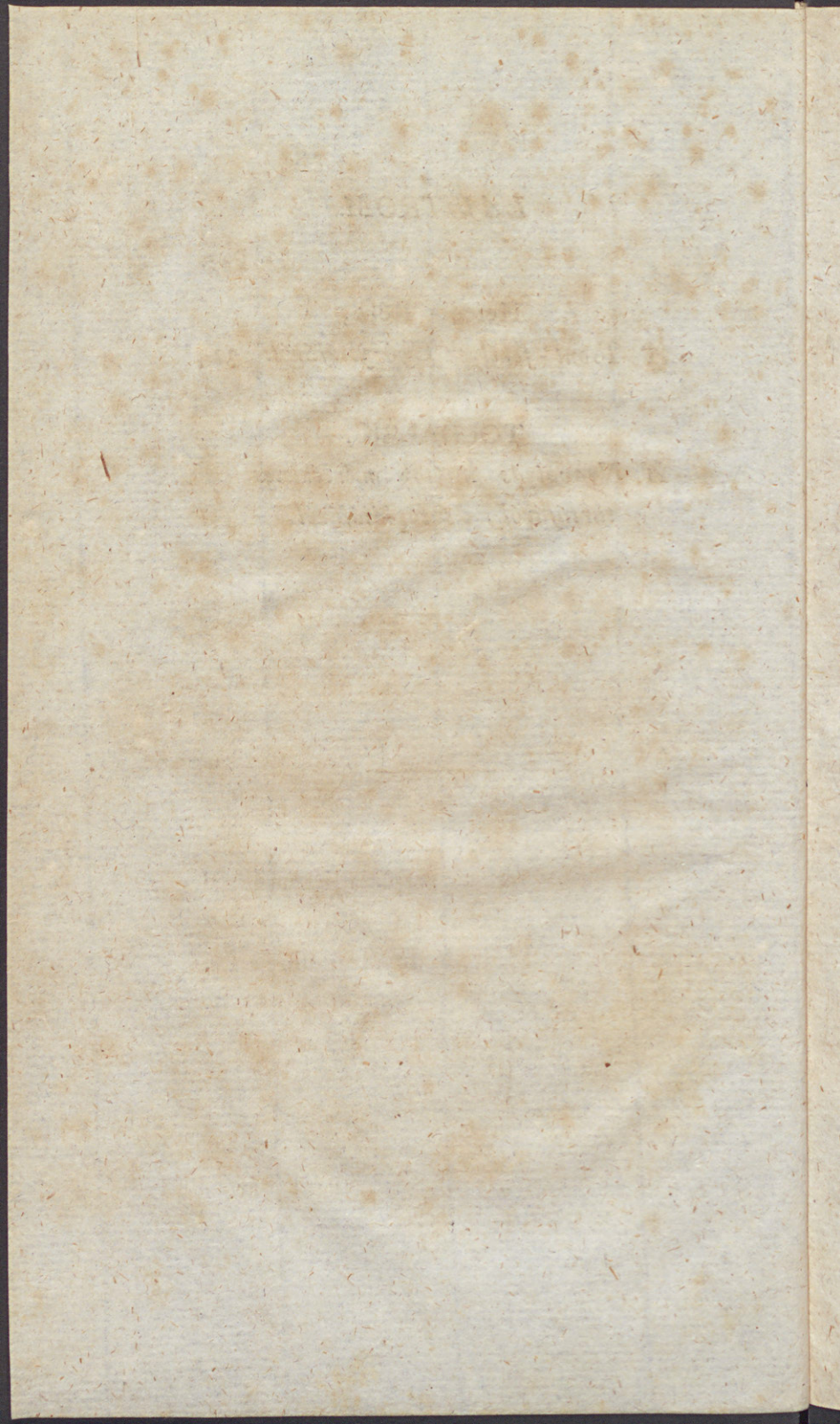
Hetedik Rész,

A' Tsont-fekélyek Gyógyításáról. 324

TÓLDALÉK,

*A' Nyavalyás Állatok mértékletes
tartásáról, 's táplálásáról.* - 341

Elöl-járó

Elöl - Járó Beszéd.

Azokról, mellyek ezen könyvben foglaltattnak, most semmit nem szólok, sőt történetéről-is csak igen keveset emlétek.

Több esztendőknék forgása alatt ezen munkának egyéb czélya nem volt, mint sem magam oktatása. A Tudományhoz való szeretet, a' mindeneket tudni, 's fel érni kívánó igyekezet ösztönöztek engem ennek el-készítésére.

Valamiket a' forró nyavalyákról, mellyek külső-képen a' testen meg jelennek, eddig tanultam, olvastam, 's tudtam, mihelyest önnön magam okoskodni, 's gondolkodni kezdettem, leg ottan elégteleneknek tettekk, 's semmi-képen meg nem nyugtattak engem, mert a' fundamentomok, mellyekkel ezekről bír-

tam, mind kétségesek, mind bizonytalanok, 's természet ellen valóknak láttattak lenni.

Ugy tatáltam tudni-illik, hogy a' miket azokról tudtam, voltok-képen igazak nem voltak; a' nyavalyák, az orvosló szerek, 's magam viselése ezt nyilván meg ísmértették velem, mert is tapasztaltam, hogy fokkal szerentésfebben esett orvoslásom, midön ugy nem bántam, a' mint tudományom fundamentomi szerint kellett volna tselekednem.

Mind ezeket ugyan nyilván tudtam, de miben volt légyen eddig való hibázásom, 's hol kellett volna ekkoráig az igazságnak fundamentomát nyomoznom, arra semmi-képen nem juthattam, azt semmi uton fel-nem találhattam.

Ez volt tehát az oka, hogy magamban el-tekélttem ennek valófá-

gát nem már magam fejében, sem pedig a' könyvekben nyomozni, hanem önnön magában a' természetben keresni, 's meg sem is tsalatkoztam; mert minck utánna hét esztendőig szüntelen utánna vizsgálottam, ki-mondhatatlan munkáim, 's el-felejthetetlen fáradtságim után végtére szerentfessen reá találtam.

Ime illy fokáig kellett még tsak ezen egy résznek, melly a' gyuladásról szól, el-készítésén tulajdon próbáim, 's tapasztalásim által fáradnom, miglen engem ezen nyavalyának Theoriájára maga a' természet meg-tanított, 's miglen az ő megjelenésit ki-menetelivel együtt világossan velem meg ismértette.

Ezen fundamentomok szerint munkálodom, ezek szerint orvoslom most a' Barom - állatok gyulasztó nyavalyáit. Ezzel tartozom a' Barom - orvosló Tudomànynak, ezzel a' szegény állatoknak.

Nagy hasznosak voltak ezek eddig nékem, mostantól fogva kívánom, már a' világnak, már tanítványimnak, 's egyéb embereknek is hasznára szolgáljanak.

Ezt kívánnya ugyan szívemnek ohajtása; de a' mellett senki ne ítélje, hogy én valakit ezen fundamentomok követésére akarnék kényszeríteni, vagy hogy azokat, ha némelyektől ótszáltatnának, szó-fzaporitással szándékoskodnám védelmezni. Nem dolgom a' vetekedés, a' kinek tudományom fundamentomi nem tetzenek, annak használni sem fognak.

Ezt előre említeni szükfégefnék tartottam lenni, most már közelebb való ismerősimmal, Tanítványimmal tudni-illik szólok.

Barátim! a' ti kedvetekért szerzettem ezt a' könyvet. Ez a' Lóvaknak

külfö nyavalyáiról szól, 's olly tudománybéli fundamentomokat foglal magában, mellyeknek magyarázattját nemcsak az orvosló Tudomány oskolájában halljátok, hanem miképen kelleffék azok szerint a' nyavalyások körül is élni nyilván naponkint az kóspítáiban látjátok.

Ez szolgáljon azért vezető finorúl néktek, ez emlékeztessé az előttek valókat azokra, a' miket ez előtt gyakoroltak, ez legyen azoknak is, kik oktatás nélkül szükölködnek, tudományunk meg tanulására vezető mesterek, 's igaz vezérek.

Vegyétek tölem, a' miket rész-szerint tanító mesterimtől vettem, rész-szerint magam ki-fejtegettem, rész-szerint pedig próbáim által tapasztaltam.

Olly intések, olly oktatások ezek, mellyek tapasztalásból szármozván hiven meg tanítottak, miképen kelleffék

az itt fel-jedzett nyavalyákat meg ismérni, 's azokról ítéletet tenni; 's hogy meg lehetség e' azokat gyógyítani, vagy nem? nyilván azokból meg tanultam.

Ennek meg szerzésén életemnek két részét el-töltöttem. Sokakat már akkor kezdettem meg ismérni, midőn még az emberi Seb-gyógyítást gyakoroltam, sokakat mostanság, mióta a' Barom orvosló tudományban foglalatokodom.

A' Gyuladáfról, vagy ama forró betegségekrol való tanítás, mellyek külfő-képen a' testen meg jelennek, életem leg régiebb, 's leg nehezebb munkáinak egyike.

Hét élstendőt töltöttem, még ezen nyavalyáknak nyomorúlt voltát való érzékenységgel által visgáltam, 's ki-tanultam. Az 1767^{dik} élstendőtől fogva

az 1773^{kig} leg kedvesbb foglalatofsá-
gom ezen betegségeknek meg vizsgálá-
ban állor.

Erre ösztönt, 's alkalmatofságot
adot nékem a' gyuladáfról támadott,
és Európának bölts, 's vizsgáló Orvosi kö-
zött elterjedett akkori vetekedés, de
kiváltképen inditor engem Vinterl Ur-
nak *) ama hires munkája, mellyet a'
gyuladáfról 1767. esztendőben írásban
ki-adot.

Mint hogy pedig ez a' munka sok
fáratfággal szerzett tudományom fon-
damentomival meg nem egyezet, 's
egy felől az Authornak hatalmas ere-
jét szemem előtt hordoztam, más felől
pedig magam elégtelenségét tudtam,
azért leg kissebb szándékom sem volt
ez eránt az említett munkának szerzői-
vel ütközetbe botlátkoznom: mert is

*) A' Pesti Univerzitéásnak a' Botanica, 's
Chemianak mostani Tanítója.

fiatal lévén nem értém, hogy tudományom az ö böltfességéhez képest tsak tsupa szikrátska volt légyen,

Ez időig én minden tudományomat, 's minden orvosi értelmemet a' gyuladás vizsgáláfában helyheztettem, 's azt itéltem, hogy az igazságnak való tapafztaláfa nélkül se én, se más egyéb hozzám hasonló igaz orvosi értelemmel nem birhat.

Ha valaha igaz, 's bizonyos volt itéletem, ez egyszer kétség kívül mindenek felett az volt.

Mert a' gyuladás, és a' hideglelés természetének ímérete mint az Emberekre, mint pedig a' Barom-állatokra nézve fundamentoma az Orvos tudományának; é nélkül se a' forró betegégekről, se a' meg időfült régi nyavalyákról igaz itéletet nem tehetünk.

Ezen igazságtól vífoltettvén bátran el-tekéllettem azért magamban, hogy minek-utánna első fundamentomim el-vezéneek, ez után semminek hitelt nem adok, mellynek valójára vagy szemem, vagy érzékenyséem, vagy pedig értelmem vezérlése által nem jutottam.

Nagy vigyázva meg vífgáltam azért mint az Embereknél, mint pedig a' Barom állatoknál, miképen szokot a' gyuladás meg jelenni, 's mi szokta azt kéféni; a' járafára szorgalmasan tekintem, és az ő változásit, természetét, 's belső-mivoltát, a' mint tölem ki-telhetett, ki-fakasztottam, 's meg kü-lömböztettem.

Hogy pedig azt helyessen észre vehetném, mellyet a' gyuladásnál nem a' szemek látása, hanem a' test érzékenysége által kell meg ismérni, tulajdon ortzámon, szemeimben, karjaimon, 's

tzombjaimon mesterféges gyuladáfokat indítottam.

A' természet szerint valókra vigyáztam: a' Barom-állatoknál több izben is meg ujitottam a' próbáimat; a' testnek meg gyuladozott részeit meg-fetskendeztem, és szabadon a' hidegre kivettem.

Efféle proba - tételeimre utat nyitának nekem Fragonard Urnak Páris várossához közel helyezettett Alfort névű királyi Állat orvosló oskolában lévő akkori Mesteremnek felette hasznossan tételertt fetskendezési. Ezen érdemes Tanító, és az emlétett oskola nélkül abban az időben a' gyuladás körül praxisban semmit végbe nem vihettem volna.

Noha pedig a' nyavalyának meg vizsgálásában, mellyről itten szólok a' kérdezéskedés, és az utánna való tudakozodás mindenkor első, 's leg főbb

dolgom volt ; mind-azon-által az után is értekezni, 's a' könyvekben vizsgálodni el nem mulattam, mitsoda itélettel voltanak légyen az előttem valók a' velem élőkkel együtt a' gyuladás, és a' forroság természetéről.

Hogy pedig á régiek, 's főképen Galenus á gyuladásnak mivoltát igen is jól tudták, és ismérték, azt a' tulajdon tett próbáimból elégségesen ki-tanultam : a' gyuladásnak le-rajzolása, mellyet irásiban-hagyot, fok helyeken a' természettel mindenestől meg egyez.

A' mi ezen nyavalyáknál belső-képen láttatik, a' mi az erekben történik, és az első idő tájban véghez mégyen, azt Galenus, 's kik utánna hiven írnak, világossan ki-mondották.

Tanitoim között, kik engem az 1774^{dik} esztendeig oktatának, tsak az egy mély vizsgáló, és Seb-Orvos Hun-

ter János Ur volt, ki Londrában a' gyuladás magyarázattyánál a' többieknél külömbben szólot, 's tanitot. Valamiket ö a' tapasztalásból észre vet, mind uj, tiszta, és a' természet forrásából eredett találmányok voltak.

Melly igen le-kötelezte magának ez a' nagy érdemi Mester tanítványának szívét én bennem, jobban ki-nem nyilatkoztathatom, mint ha az ifju Pli-niussal mondom: a' ki' engem oktatot, annak áldozom hála-adással; annak tudni-illik, a' ki a' Polgárok között nemességel tündöklöt, 's az emberek között pedig böltséggel fényeskedet; kevesen fognak találtatni, kik e' nagy elmés Tudost a' mély okoskodásban, de még kevesebben lesznek, kik a' hívfégben, 's igasságban azt fellül halladgyák.

Egykor kérdem vala tőle, minémü itélettel légyen a' fenéről? nem ismérem volt felelete; tanítványim, kik

nálamnál többet olvasnak bővebb tudósítást adhatnak kegyelmednek; más-kor ismét így tudakolodtam tőle, val-lyon tehát mit tart Qvesnay Urnak ezen materiáról irtt könyve felől? vizsontag félele, ezt sem ismérem; mihelyest úgy mond egy-valaha a' természet szavából meg értem, mi szokot a' fenés gyula-dásoknál a' részek belsejében az étlettel történni, 's véghez menni, leg ottan elég korának álétom az igazságnak fel-találását, noha meg-ismérése az emlé-tett Authoroknál valamivel későbben jutandok.

Ti-is azért Barátim, úgy bánnyatok a' könyvekkel, a' mint Hunter Ur tsele-kezet, mihelyest tehetökké lesztek a' ti tudománytokat maga a' természet ismeretéből bővfelegesbbé tenni, bár ak-kor a' magam könyvén is ki-adni ne re-stelkedgyetek: ne is vegyétek külömbb okból kezeitekben, hanem hogy azt vagy új igazságok fel-jedzésével bővi-

tfétek, vagy heányosságát meg jobbitván fogyatozását helyre hoztátok; effélikre pedig kétfég kívül találni fogtok, mihent uj igazságokra találtok.

Ez a' leg nagyobb, a' mit töleték kérek; az igaz hlvégen, 's a' tiztteleten kívül, mellyel minden embernek, következendö-képen nékem is tartoztok, egyebet áldozatúl töleték nem várok.

A' könyvekkel, 's az Authorokkal való bálványozások mint az elmét, mint pedig a' tudományokat rontyák, azért se ezeket, se amazokat nem szabad néktek Isten gyanánt imádni, 's mint szent ereklyéket bötsülni, a' mi orvosló, 's minden egyéb természet szerint való tudományoknak meg világosító Istene tsák egyedül maga a' természet: ettől vették a' leg jobb könyvek is az ő eredeteket, mint hogy ezek nem egyebek, hanem amannak való képei, 's igazán le-rajzoltt irású.

Igyekeztem én is a' természet képét le-rajszolni, 's elötökbe adni, de melly helyeffen esett légyen munkám, leg jobban észre veheti, a'ki azt közelebről szemlélte, 's a' rajzolóást nálamnál helyeffebben tanulta.

Nagyon örvendeznék, ha hiba nélkül találtatnék munkám; örülnék, ha ezen oktatás kezdő fundamentomnak segítségé által ama tökéletességre emelkedhetnék, mellyet néktek, 's tudományunknak ohajtva kívánok. Azomban ha el-nem-éritek is azt tellyesféggel, leg alább fokot nyertek vele, ha a' tudományt mint én igaz szivből szeretitek, 's kedvellitek.

Iparkodgyatok azért a' mennyire töletek ki-telhetik, legyetek szorgalmatosak, meg érdemli a' tudomány, mellyet üziünk, fáratfágtokat; a' tanulásra való kedv, 's hajlandóság már kezdete a' tudományban való elő-menetelnek; ve-

gyétek próbára szorgalmatosan 'a dolgot, vizsgáljátok meg minden részéről, 's egy se maradjon közülök, melly gyakor szemlélesteken által ne ment legyen.

Ne vesétek elméteket azoknak meg tanulására, mellyek méltóbbak, hogy el-felejtessenek, mint sem meg tanultasának, 's tőlünk tudasának, gondoljátok meg, hogy némelly dolgoknak meg tanulása sokkal könnyebb, mint sem az el-felejtése.

Mivel pedig az ilyen meg tsalatkozástól senki magát elegendő-képen nem oltalmazhattya, azért szükségös a' ti tudománytoknak mezeit mindenkor olly földnek ismérni, 's tartani, melly a' konkolyt a' búzával együtt teremti, 's neveli.

Ez a' mező a' ti elmétek, távúl legyen annak okáért töletek, hogy azt
heában

heában való, 's haszontalan dolgokkal terhelyétek, 's fárasztások.

Iparkodgyatok az igazságot a' tapasztalásból ismérni, és a' tudományt az ő tiszta forrásáért követni: mert a' ki mesterfégét csak szóval árulja, 's nem pedig tfelekedettel bizonyitya, jele hogy homályos világnál szerzette tudományát.

A' ki a' dolgot, mellyet se nem ismér, se leg kisebbben nem ért, mások okofsága által akarná érteni, 's meg fogni, az a' bölts Loke mondása szerint szinte olly nehéz dolgot kívánna végbe vinni, mint ha idegen szemek által látni akarna.

Valaki azért bizonyos dolgot tudni akar, az maga elméjével, 's értelmével éljen. A'-mennyi igazságokban ezeknek segitfége által részefül, mind annyi tiszta fundamentomok nyereségével di-

tselkedhetik: a' többi tanultság tsupa zuzavar, tsupa semmi.

A' mi mások feje-velejéből ki-for, 's a' mienkbe öntetik, az az eszünket legkisebben okofsabbá nem teszi; mert a' mi amazoknál tapasztalás, igazság, 's meg szürödött tiszta tudomány, az a' mi képzésünkben el-hitetése, 's végtére meg átolkodásá válik; a' mi azoknak méltóságát, 's azzal mások előtt való tekintetet szerzet, azt külömbben nékiünk meg nem adhattya, ha tsak mi is a' dolgot mint ök vizsgálással, 's kérdés-kedéssel nem nyomozzuk.

A' természet bennünket szinte azon föld-agyagból alkotot, a' mellyből mások támadtak; szinte ugy rendelte értelmünk, 's fejünk épületét, a' mint a' Görögök, Romaiak, és Anglusokét; nékiünk is szinte azon segítségét nyujtya, szinte azon utat mutattya a' tudakozodásra, mellyet amazoknak mu-

tatot egykor a' kérdéskedésre, 's vizsgálódásra.

Aristotelest, Pliniust, 's Linneust és több nagy érdemü embereket senki természet vizsgáló böltseknek nem tartaná, ha az előttök valóknak tanításit vakmerön bé-vették, 's követték volna. Senki Gibson, 's La Fossét barmok Orvosának nem nevezné, ha azoknál, kik könyveket íranak, tóvább a' tudományban nem mentek volna.

Hogy azért a' természetet eddig a' leg jobb könyvek helyébe helyeztettem, 's olly igen javaslottam, nem egyéb okból esett, hanem mivel azt tudományunkra nézve leg hasznosbbnak, 's leg tekéletesbbnek itéltem lenni, és mivel etzers-mind tudom, hogy főkan közületek tfak olly könyveket kedvelnek, 's keresnek, mellyek a' természetnek, 's igaz okofságnak uttyától nagy távúl hordozzák őket.

Örizkedgyetek efféliektől; nagyobb része azoknak csak magokkal ellenkező, 's femmire való Recipékkel tellyesek; jobbára olly emberektől irattattak, kik Tudományunkat se nem tanulták, se pedig magokat abban nem gyakorolták; olly emberektől mondám származtak, kik se a' természet szavát, se az állatok vóltát, mellyekről szólottak, nem értették, kik a' Bontzolásnak, 's egy szóval a' marha-Orvosláshoz szükfleges segítő szereknek értelme, 's tudománya nélkül felette nagyon szükölködtek.

Azok pedig közülök, mellyek egyebeknél valamennyivel helyesbbeknek, 's jobbaknak lenni tetzenek, más könyvekből szedettek öszve; 's annyira rfonkák, és rendetlenek, hogy azokban nem ritkán az emberi test a' Lónak nevét hordozza; a' mint is nem régenten történt; hogy egy némelly az aszszony-állatnak minden ki-gondolható

betegségét bizonyos könyvetskéjében a' Lóvakra kenni akarta.

Ime efféle könyvek gazdagitják Tudományunkat; de mit mondok gazdagitják, fött ezek voltak, mellyek minden időben annak rendét egybe keverték, ezek rontották etzers-mind az embereket, és a' barmokat-

Igaz ugyan, hogy vezetés nélkül a' természet titkait meg nem ismérhetitek, 's ki-nem tanulhattjátok, de e' nélkül kivált most a' Tsfászari, 's Királyi Birodalomban semmi-képen nem izükölköttök; nem éltek olly boldogtalan idő-állapottyában, a' minémüben a'-ti régi elő-Járóitok helyhezettek.

Kevés fényességgel tündöklöt a' Barom orvoslásnak Tudománya XV^{dik} LAJOS, Második JÓSEF Tsfászár, 's MARIA THERESIÁ-ig; Ezek a' föld-

nek hatalmas Naggyai az elsők, kik azt fényes világofságra emelték.

Valaki ez előtt a' nyavalyát a' természet járása szerint kívánta vizsgálni, 's tanulni, az se az emberek betftelenítését, se a' törvények büntetését el-nem kerülte.

Meg láthattjátok ime ezekből, melly felette sötét, 's homályos időknek kellett lenni azoknak, mellyekben olly igen mint az emberek, mint az okofság, mint pedig a' természet mottokoltattak, 's gyaláztattak.

Éfzre vehetitek, hogy MARIA THERESIA-ig, 's JÓSEF-ig se a' polgári igafságban nem részesülhetet, se a' tanuttságban, és böltfességben előbbre nem mehetet tudományunk.

Iparkodgyatok tehát, hogy ti azt hafznofsá tegyétek. Az idő, s' alkal-

matofság jelen vagyon, gondolyátok meg, hogy kik előttünk élték, nem nékiünk, hanem önnön magoknak ártottak restfégekkel. Munkálatlan földet hagyának ugyan reánk, mellyen nóha kintseket nem győjthetünk is, de a' miatt fáratfágunk jutalma a' bötsület meg léssen.

Hafználni fog mint embernek, mint marhának, a'-ki e'-képen tanulta a' Barrom-orvoslást; 's ki tudgya, talám ennek segitfégével idővel még az emberi Seb orvoslásnak Tudománya is killebb terjedhet, 's nagyobb tökéletességre mehet.

A'-mit eddig részemről annak javára tselekedhettem, semmi-képen el-nem mulattam; ha ez a' Tudomány előbb támadott volna, 's én több munkálkodó társakkal, és több efféle segitő tudományokkal birtam volna, kétfég ki-

vül azt nagy részben bővfégesbbé tehettem volna.

Nem keveset örvidenék azomban, ha a' velem élöket ezen munkátskámnak fel-vételére kézfeknek találnám lenni, örülnék, ha tanításom, mellyben titeket részefitlek, olly tiszta, olly erős, és hathatos volna, hogy fok idő-kig állandófsan meg tartathatnék!

Ezen erő, 's állandósfág nélkül a' tudományok gyümöltsi szinte mint az éretlen vetemények el-vefznek, el-hervadnak tudni-illik, 's el-halnak, ha belső életek nintfen, és a'-tüz elevenitése nélkül fzikölködnek; ha bimbojok olly magból tfrázik, mellynek kevés tápláló ereje vagyon, 's melly tsekély hathatósággal bir; mert ilyenkor a' magval együtt közönfégesen el-fonnyadnak a' gyümöltsök.

Ime ezekkel a' jegyzésekkel adom néktek által ama gyümölcst, mellyet az Ember, és Marha orvoslásnak mezein harmintz esztendőnek forgása alatt nagy munkával győjtöttem, ezt azon okból helyheztetem elmétekbe, mint hogy tudom, hogy a' melly veteményeket meg tartani kívánunk, azokat új földbe által ültetni szükfeges; győjftetek azért, 's tisztítátok a' magot, mellyet e' Tudomány néktek teremteni fog; hintfetek ki azt ismét egykor az Embereknek, 's Tudományunknak örökös hasznára, 's ditsőségére.

Mondám az Emberek hasznára, 's Tudományunk ditsőségére; mert-is ki nem tudgya, hogy az Országok, és a' benne lakó Népek boldogsága nagyobb részben a' bölts Férfiak igyekezetétől függ, 's annak köszönhetik szerentséjek állandóságát? Óhajtvá várják kétség kívül töletek is kedves Hazátok fíratfágtok gyümölcst, mellyek által valaha annak tag-

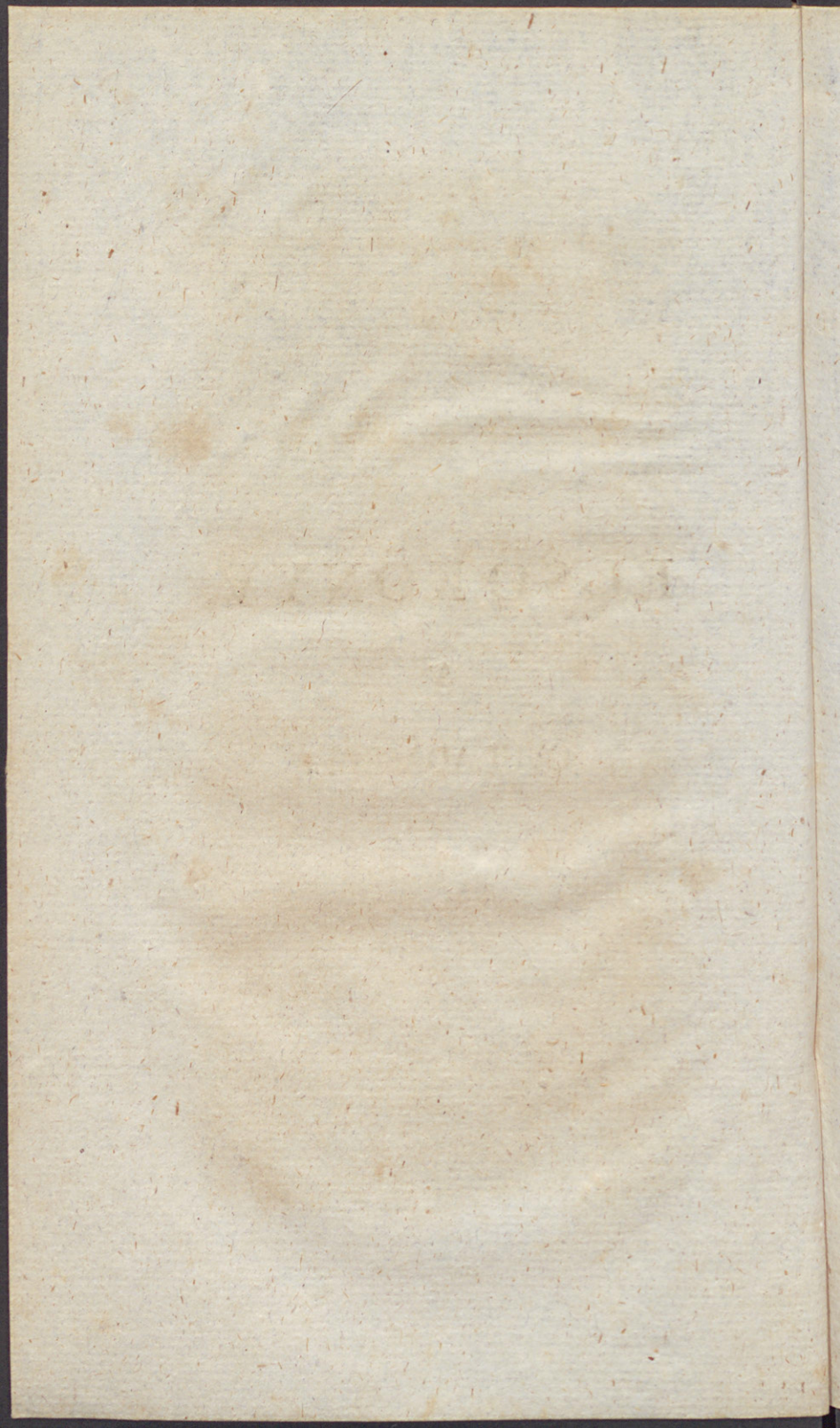
jait hajdani boldog állapottyokra emelhetitek : tudgyátok, melly gazdag értéke, 's hasznos birtoka az Országoknak az egészséges marhák meg-tartása.

Nem keveset nevelkedik bizonyára azért azon Férfiak jeles ditsérete, kik az illyen Tudomány által egykor az Embereknek, 's Marháknak nagy hasznofsak lehetnek, minthogy annyival méltobb örökös emlékezetre foglalatofságok, mennyivel bötsőbb ezeknek élete meg tartása a' többi Tudományok találmányinál : nagy érdemi tehát fáratfágtok, felette ditsőséges Tudománytok ; iparkodgyatok annak okáért a' köz-jóért szorgalmatosan munkálkodni, 's bizonyofsak lehettek, hogy fáratfágtok jutalma ditsőséges lészzen.

ELSÖ KÖNYV.

A'

GYULADÁSRÓL.

ELSŐ KÖNYV.

ELSŐ RÉSZ,

A valóságos Gyuladásnak természetéről.

A Gyuladások olly daganatok, mellyek hévféggel, fájdalommal, feszüléssel, 's helybéli hidegleléssel szoktak megjelenni; olly betegségek, mellyek a' barom-állatoknak nem csak külső, hanem belső részeit is elfoglalják.

Az okok, mellyek ezekre alkalmatlóságot adnak, fok-féliek. Valami a' barmok testét belső, és külső képen izgattya, valami azt fájdalommal, és

fulljos nyomással illeti, valami a' részeket bántya, ki-födi, a' bört le-nyuzza, 's meg febesíti, egy szóval valami azokban nyughatatlanságot indit, az a' gyuladást is elő-hozhattya.

Ez a' történet minden némü heves febekkel, fekélyekkel, 's daganatokkal kezdettől fogva végig együtt jár.

Ezen nyavalyának nevelkedése a' mivelő okok természetére, 's erejére nézve; a' testnek, a' részeknek, és az érzékenységnék külömbfégére tekintve is külömbb-féle szokot lenni.

Ugyan ennek a' nevelkedésnek külömbfégéhez képest nevezem én is a' Gyuladást hol valóságos, 's jó indulatunak, hol pedig fattyu, 's gonosz indulatunak. A' valóságos Gyuladásnak neve alatt azt értem, melly az emberi Orvoslásban Phlegmone, az az a' kövér bőr-gyuladásának mondatik, a' fattyu

gyuladás alatt pedig amazt állatom, melly az Orvosoktól Orbántznak, az az a' test véres, hév kelésének hivattatik.

A' Gyuladások az ö neveket az okokra, mellyektől támadnak, a' részekre, mellyeket el-foglalnak, és a' kimenetelre nézve, mellyet mi-hóvá vesznek, meg változtattják.

Én a' kimenetelre nézve a' gyuladásokat Hunter Urral könnyüekre, meg egyeztetőkre, érlelőkre, gyógyítókra, fenésekre, 's rothadtakra ösztöm.

Ez a' rothadt gyuladás külömbb a' Lóvak Fenéénél, külömbb a' Geleztáinál; más gyuladást okoz ez, mást amaz az ösztön a' barmok testében.

Noha azomban olly külömbbféliek a' gyuladásnak okai, mind-azon által abban meg egyeznek. hogy egy fints közülök ösztön, 's izgatás nélkül; min-

deniknél az apró erek, mellyek a' beteg részekben helyeztettnek, külömbféle nedveségekkel meg tellynek, 's vérrel, véres vizzel, és lympha rothadt vizzel természet felett terheltettnek.

Ezt a' nedveségek bővfégét a' nyavalyát indító ösztön szokta az erecskébe hajtani; mert ilyenkor a' nedveség el-választó erek (vasa secretoria) bizonyos éretlen, nyers, és véres részekkel elegyes nedveségeket bótítanak az ő nyiláfokból, és azt a' test hálszövetének boltotskáiba szűrögetik; ezt a' nedveségek el-ozzlását pedig egy felől a' végre rendeli a' természet, hogy a' fájdalom el-oltásék, más felől pedig, hogy az izgató okok le-tfillapítsanak.

Ezekből az el-szürödött nedveségekben támad a' meg-gyuladt részekben a' daganat; ezektől vagy a' feszülés, a' keménység, 's ama nyillaló fájdalom,

fájdalom, mellyet az emberek éreznek, 's mellyről a' barom állatok is, ha szavok volna, panaszkodnának.

A' hévfég, a' forrófág, és az égetés, melly ezen nyavalyáknál meg jelenik, rész-szerint a' belső, és külső ingerlés, rész-szerint a' vérnek febes indulása, és a' nedveségek szapora forgása, rész-szerint pedig a' ki-szűrődött nedveségek bővfége miatt következik.

A' verefség, mellyet a' fejér bőri-marháknál a' külső gyuladásnak idein láthatni, néha az el-szivárgott vérnek azon szin-résztől származik, mellyek a' vér-vizében tartozkodnak, néha ama számos erektől támad, mellyeket az egészséges állapotban szemlélni nem lehet, minthogy akkor fejér nedveséget foglalnak magokban; a' gyuladások ellenben szabad szemmel láthatni őket, mivel az ösztön által a' mint fellebb mondám vérral, véres vízzel, 's vé-

res rothadt lymphá vizzel meg tellyenek.

Az igető fájdalom ama nedvességek bővfégétől veszi eredetét, mellyeket a' nedvességet el-ozlató erek tšévéi a' test róftas szövetébe szürtek, ama tellyefségtől támad, 's ama térefségnek fogyatkozásából következik, mellyre a' verőereknek, mint-hogy a' hálos szövetnek boltotskái nedvességekkel meg tellyenek, szüksegek vagyon; egy szóval származik a' részek meg feszüléséből, és az erek-felettébb való mozdulásából, de kiváltképen az inaknak ingerlett érzékenységétől ered, a' midön tudni-illik azok az élet ereket mozdulásokkal illetik.

A' hideglelés, melly magát a' gyuladáfokhoz társúl adgya, az ingerléstől, a' fájdalomtól, a' nedvességek febes forgásától, a' vérnek nagy meg hevülésétől, 's meg változott természetétől,

fürüségétől, a' vizketésétől, melyet az erekben az idegen nedvességek támasztanak, és a' gyuladások tulajdon egyéb történeteitől szokta venni eredetét.

A' borzadozás, melly a' belső okoktól támasztatott gyuladáskor a' marhákra szál, vagy azokat annak vége felé, midön már a' genyettség meg érett, kinyozni, 's háborgatni kezdi, az az inak vizketéséből következik; 's jelenti, hogy a' nedvességek más idegen erekbe mentek által, p. o. hogy a' vér olly erekbe költözöt, mellyek savót, vagy vizet foglalnak magokban.

Sokszor a' nedvességeknek idegen erekbe való által menése önnön maga okozza, hogy a' barom állatok a' gyuladás nyavalyájába esnek, mert illyenkor a' helyeken kívül járó nedvességek termézete, 's minémüfége szinte ugy nem illik az erekhez, a' mi-képen az ereknek mivólta a' nedvességekhez nem illik.

Valahányszor azért ez meg történik, mind annyiszor vizketést szenvednek, 's idegen érzékenységet tapasztalnak az erek, melly által a' benne lévő nedveségek meg-változtattnak, 's felette nagyon meg rontattnak.

Minden résznek, minden öreg érnek, sőt még minden leg kisebb érnek is szükség azokban a' nedveségekben a' természet rende szerint részesülni, a' mellyekért teremtetett; ha azért el nem éri a' tzelet, 's ha idegen nedveségeket nyer a' néki rendeltettek helyett, akkor leg-ottan háborodásba keveredik, idegen érzékenységet szenved, 's munkalodási természet ellen valókká válnak; mivel a' részek, mellyek az elszürödés után efféle rossz materiákban részefültek, ez után idegen testektől izgattattnak.

Ez annak okáért az oka, hogy a' vereték, 's minden bé-szivódott, és ki-

vetendő mérges materiák, midön ki nem hajtattnak, a' testben, mellyre által vitettek, hideglelést okoznak, vagy a' részekben, mellyeken le-tevöttek, gyuladást támasztanak. Ez az oka, hogy a' himlő mérgétől megfökettetett csak egy lehölet is mint embereket, mint juhokat, 's talám egyéb állatokat is számtalan fekélyes - kelevényekkel meg motskolhat; ez az oka, hogy az eledelnek nyers leve az egész testet meg rázza, midön a' vérrel öszve elegyedik; egy szóval ez az oka, hogy mint az emberek, mint pedig a' barom állatok az eledelnek vétele után bizonyos idő mulva hideget éreznek, borzadoznak, reszketnek, fásznak, 's végtére ama hideglelésbe esnek, mellyet én az emésztést ellenző, 's gyomor hideglelésnek nevezek.

Meg-láthattyuk azért az emlétett dolgokból, hogy a' gyuladás nem egyéb

hanem különbözőféle történetekből, a' daganatból, feszülésből, fájdalomból, a' helybéli, vagy közönséges hideglelésből egybe kevertt zuzavar; láthattuk, hogy általlyában ezeket a' történeteket tfak egyedül a' gyuladás okának ingerlése okozza.

Noha pedig a' természet ugyan ezekkel mint szinte annyi fegyverekkel él a' nyavalyát indító okoknak ki-irtására, mindazon által nyilván láttyuk, hogy az ő erejeket mind addig türi, valameddig a betegségét el-nem fordította, és a' daganatot érlelő keléssé, 's fekélyé nem változtatta.

Ez azért az oka, hogy a' gyuladásnak kimenetele nem tfak az indító okra, hanem a' részekre, mellyeket el-foglal, és a' test állapottyára, nedveségének, 's érzékenységének minémüségére nézve is különbözőféle szokot lenni.

Ez, és más több efféle külömbfégek miatt történik, hogy a' betegség is nem egyaránt, hanem külömbbféleképen végeződik; néha egészfzen elfoszlik, néha pedig tsak bizonyos gradusig fogy, 's véz ereje; egykor evésedést okoz, máskor tályoggá, 's látható, vagy láthatatlan fekélyé változik; némellykor a' meg gyuladt részeket öldökli, és fenét támaszt benne, egyébkor pedig a' barmok életét emészti, kiváltképen ha azoknak belső, 's nemesbb részeit meg szálhattya; sött álltallyában el-is veszti fokszor a' marhát, ha az okok, mellyekből támadott, mérgek voltak.

MÁSODIK RÉSZ,

A'

*Gyuladásos Daganatok el-ozlatá-
sáról.*

Tfak azok a' Gyuladások szoktak el-ozlani, mellyek gonosz okból, 's hathatósan tartó ingerlésből nem támadnak, mellyek ártalmas materiától, 's erős ösztöntől (stimulus) nem következnek; mellyek kevés ki-öntödött, 's el-nem fajult nedveségekből származnak, 's végtére, mellyek se elegyes sebekből, se pedig rágató emésztésből eredeteket nem vesznek.

A' jelek, mellyekről az el-ozlást meg lehet ismérni; ime következendők: az ingerlés alább szól, a' stimulus meg

A Gyuladís. Dagan. el-öszlatás. 41

szünik, 's ha a' beteg részeket tapogat-
tyuk, kevesebb fájaldmokat jelentik az
állatok, a' forróság, a' daganat, és a'
feszülés meg kisebbednek, egy szóval
a' történetek el mulnak, és az állatok
jobbulni kezdenek.

Én ezt a' látható jobbulást sokkal in-
kább tulajdonitom a' meg változott öfz-
tönnek, és az alább szállott fájdalom-
nak, mint-fem a' szokásban vett orvos-
ságok hathatóságának.

Mert tapasztalásom szerint még fo-
ha se az ér-vágás, se az izzasztás, se
pedig a' has-hajtó meg nem eméztet-
ték azokat a' nedveségeket, mellyeket
az izgatás a' testnek róftas szövetébe
hajtót, 's bé-rekesztet.

Sótt sokszor az orvosló szerek ma-
gok okozzák, hogy a' betegségek hofz-
szas nyavalyákká válnak; hogy a' da-
ganatok nagyobbra nevelkednek, 's meg-

keménykednek; ők az oka, hogy minnek-utánna az ember velek élt, utánnak a' lafsú, 's gonosz indulatú evfedés következik.

Tfak egyedül azért a' köppölyözések, a' vér-szipok, az érvágások *) és ama mázoló kenetek, mellyek fős-etzetes vizzel, ólom-etzettel, vizzel, 's vízben fel oldott salamiával készítettnek, azok a' szerék, mellyek a' ki-öntödött, 's bérekeftett nedvelségeket el-távofztathattyák, mellyek a' daganatot, és a' fefzüléft alább szállithattyák, mellyek a' történeteket el-nyomhattyák, a' fájdalmat le-tfillapithattyák, és a' gyuladást is néha erejek által el-ozlathattyák: de ezekkel is szükfég jó-idein, 's korán élni, minekelötte tudni-illik a' ki-öntödött nedvelségeket a' nyavalyás tájban meg nem

*) Ezt a' hatható segítségét Brambilla Urnak köszönheti az emberi Seb-orvoslásnak Tudomány.

változtatty'k, 's az evesedésre el-nem készítik az esetek, minekelötte a' boltotskákat bé nem rekesztik, 's meg nem keményitik, 's minekelötte azokat ragadosokká, szívósokká, vastagokká, vagy nyálásokká nem teszik.

Az izgatás, melly az állatoknál a' korán meg tétetett bé-metszések által ingereltetik, a' gyuladást nagyobbra nem neveli, sött fogyasztya; mivel az ilyen bé-metszések, és nyilások által szabad utat nyernek a' ki-folyásra a' nedvességek; 's mivel a' beteg részek ezektől etzer meg szabaditattván a' feszülés is a' daganattal tfak hamar alább szál, és a' történetek önnön magoktól el-mulnak; hogy pedig ez fzerentféssen végbe mennyen, szükséges, hogy a' bé metszések szinte a' boltotskákba érjenek, hogy e' képen a' benne lévő nedvességek szabadon ki-folyhassanak.

44 *Első Könyv. Második Rész.*

Az eszközök, mellyekkel a' test-bőrét fel-fértem, közönségesen azon vas-szerfzámokból állanak, mellyekkel cret vágunk a' Lóvakon.

Midön a' bé-metszések elegendő mélyen intéztettek, akkor valameddig a' nyílásból egy tsöpp vér, savó, vagy viz szivárkodik, mind addig a' fertés körül kenettel, flastrommal, z'firos kenéssel, 's egyéb mázolásfal élni nem kell, ne talántán ezek által a' nyílás bé-ragasztásék, 's így a' nedveségek ki-folyása meg gátoltásék.

A' meg metszett részeket tsupa lanyás vizzel kell mosogatni; 's ha vérzeni meg szünnék; akkor ólom etzet vizzel meg lehet ásztatni; a' marhákat járathattjuk, hidegen főröszthettyük, 's annak idejében a' mázolásfal is, mellyről szólottam jó-hasznofsan élhetünk körülök.

Mennyit ártanak a' gyuladásoknál, mellyeket el-ozslatni akarunk, a' tűz melegségével intéztetett kása-kötések, 's párolások, annak helyén ez után meg hallyuk.

A' hideg szerek hathatosbb erejük a' melegeknél, mert a' gyuladást inkább enyhítik, és a' beteg érzékenységnek természetéhez, a' nyavalya környül lévő állapotihoz, és a' történetekhez inkább vannak alkalmaztatva, 's inkább illenek; a' ki azért a' hathatóság között különbséget kíván látni, alkalmaztassa bár a'hideg szereket a' tűznek melegével.

Azomban ámbár hideg szereket alkalmaztasson ugyan az Orvos, de az által velek minden gyuladásokat el nem ozslathat, mellyeknél efféliekkel él; mert a' gyuladások el ozslatásának, mellyek ezt meg engedik, az orvosságokon kívül még különös természetre, különös

különös hajlandóságra, és izgatásra is
szüksége vagyon; a' hol ezek a' tulaj-
donságok jelen nintsenek, ott az el-oz-
lás is véghez nem megyen.

Azon gyuladáfoknak egyikénél sem
szabad el-ozlató szerekkel élni, a' hol
a' gyuladás meg gyógyíthatandó, 's a'
hol az evesedés, és a' fene leg-hatha-
tosbb orvofságok gyanánt szolgálnak;
ez az eset, mellyről emlékezem a' rák-
fenénél, a' régi fekélyeknél, 's azon
sebeknél, mellyeknek evesedni kellene;
nem külömbben a' krísisbéli daganatok-
nál, 's általlyában azon belső gyuladá-
foknál, mellyeknél a' természet a' test-
nek külső színére szállitya a' nyavalyát,
ezeknél mondám igen-is könnyen, 's
gyakran meg történik az említett eset.

De vallyon-mi-képen megy véghez
az el-ozlás, mi történik a' meg gyula-
dozott részekben? Ime halljátok! az
izgatás alább enged, a' fájdalom-le-tűl-

lapodik, a' nyavalya okai meg változnak, a' történetek ereje el-fogy, az erekből a' nedveségek ki-fzivárkodása meg szünik, a' bé-szipó erek pedig, mi-nek utánna az ingerlés által ki-tsílatott nedveségeket visszra szivták, ismét ujjonnan természet szerint folytatták munkájokat.

Ezen dologról a' természet vizsgáló Régick külömbbféle itélettel voltak: némelylek azt gondolták, hogy a' nedveségek önnön magoktól el-fzáradnak, mások, hogy a' gözölgés által el-enyésznek, nagyobb része pedig közzülök azt ítélte, hogy az izzadás által szoktanak el-veszni: Galenus a' dolognak valósfagos történetét ime e' képen magyarázza; a' test részei között (ugymond) lévő nedveségek szinté olly-képen szoktak fel-vetetni, a' mi képen a' fáknak, és a' veteményeknek gyökereitől azok a' föld alatt fel-vetettnek.

Ugyan ezen mód szerint történik az is, hogy a' ki-öntődött nedvességek bé-szivása után a' has-menés, és a' gennyetféléggel járó vizellésnek nyavalyája következik. Ójja azért magát az Orvos, hogy ezeket mind addig meg ne kisébbitse, vagy valami-képen el-ne szoritja, miglen a' krísis ideje el nem mulik; ezen esetkor az Orvosnak egyéb dolga nintsen, hanem hogy a' betegséget a' természetre bizza, és a' marháknak olly cledelt nyujtasson, mellyet önnön magok ösztönéből meg-kivánnak.

A' mi engemet illet, se e', más féle esetkor has-hajtó, 's vizellet indító orvolságot bé-adni nem szoktam; mert több mint egy ízben tapasztaltam, hogy ezek izgatást indítanak, hogy a' barmok természet szerint való munkálódásokat akadályoztatták, meg változtatták, 's rendetlenekké teszik, és így a' helyett, hogy hasznosan szolgálnának, inkább a' nyavalyát süllyosbbitták,

tyák, 's vele a' veszedelmet nagyobbib-
tyák.

A' mit fellebb az ér-vágáfról, az
izzadáfról, és a' has-hajtoról emléték,
azt a' tapasztalás meg bizonyította.
Ezek a' szerek általlyában ártalmasok:
mert az ér nyitás, és has-hajtó a' testet
eröteleniti, az izzadás pedig hidegleléft
szokot okozni.

Igaz ugyan, hogy a' természet az
eledel, de leg inkább azon ital által,
mellyet a' barom állatok efféle orvofsá-
gok után nagy kívánfággal magokhoz
vesznek, mint egy szempillantásban azo-
kat a' nedveségeket a' testnek vissza
adgya, mellyektől általak meg fosz-
tatott; de a' mellett az is bizonyos,
hogy az ital ezen közben tfak készite t-
len, 's nyersen vetetik fel az erekbe;
következendő-képen az által tfak a' ned-
veségek bővsége, nem pedig a' jófága
hozattatik helyre a' marhák testében.

 HARMADIK RÉSZ,

A'

*Valóságos Gyuladásnak külömb-
ségéről.*

Ha a' valóságos gyuladáfokat az ö külömbbféle gradufok, 's a' gradufokat ismét az ö mivelések fzerint akarjuk tekinteni, észre fogjuk venni, hogy mindeniknél közziök tulajdon erőre, 's különös jelenésekre fogunk találni.

A' valóságos gyuladásnak első, 's leg gyengébb gradufsa az, melly a' közönféges sebeket az egészséges részekben, és az ép testekben kélérni, azoknak ajakit öszve kaptfolni, 's ragasztani szokta, ezt én Hunter Urral öszve foglaló, vagy meg egyeztető gyuladásnak nevezem.

Ez által szokta a' természet, az élet, és a' belső gyógyító stimulus az egyes sebeknek ajakit, az egyes tfontörések, 's minden egyéb efféle el-válások széleit egy bizonyos nedvességnek segítségével öszve füzni, és forrasztani; ez a' nedvesség pedig a' test szálak közben vetése miatt, minekutánna már öszve nyötek, bizonyos hufos, vagy tfontos pártázatot szokot maga után hadni.

Ez az a' gyuladás, melly a' melynek, a' hasnak, és az izeknek bizonyos betegségekor a' tüdöt az oldal-tfontoknak, a' májt pedig, a' lépet, és a' béleket, és a'. t. a' hasnak bőrivel öszve kaptfollya; ez az, melly az embe-
reknél, és a' barom állatoknál az izeket öszve forrasztja, és a' bélek ki-hullá-fakor a' testnek belső részeit a' has-gyü-
rüire füzzi, 's a' tök-zatskóval öszve kö-
ti, 's egybe foglallya.

Ez a' genyetséges daganatokat lágy-puha kérétséssel bé-árkolni, 's azzal a' materiát akadályoztatni szokta, ne talán, minekutánna a' genyetség meg éret, magát a' bőr-szövetibe szürje.

Az egyezettető gyuladás egyedül csak azoknál az állatoknál találtatik, mellyek egészséges testel, egészséges tagokkal, 's nedveségekkel birnak, ha azért a' marhák teste meg romlott, ha a' részek el-hasonlottak, és a' vér a' nedveségekkel együtt erő, 's elevenység nélkül vagyon, akkor a' gyuladás se jelenik meg; sőt ezen történetkor a' febek véres vizet botfátanak magokból, és a' nyavalyás részek, vagy egészfzen, vagy darabonkint kezdenek veszni a' rothadás által.

Ezekből az állapotokból nyilván ki-tetzi, hogy a' gyuladás nevelkedésének, 's természetének igen meg változottnak, 's felette külömbfélének kel-

leték lenni rész-szerint a' test, az egészég, és a' kornak külömbfégére, rész-szerint pedig a' nedveségek, és a' gyuladást szerző okoknak minémüségére nézve; mint hogy minden-némü egészégnek tulajdon gyuladása vagyon, 's minden gyuladás különös ösztönnel (stimulussal) bir.

Külömbb tudni-illik a' sebeknél, és a' daganatoknál a' gyuladás, midön a' természet az evetféget főzi, 's külömbb midön azt meg készítette: külömbb midön gyógyulni kezdenek a' sebek, külömbb a' rák-fenénél, külömbb a' rothadt fékélyes sebeknél, külömbb a' vizez inpoknál, a' börben, a' mirigyekben, a' husban, külömbb ísmét az inakban, a' kötőkben, a' csontokban; külömbb a' kimenetelre, az esztendő részire, és az állatok neme, 's minémüségére nézve; egy szóval külömbb akkor is, midön valamelly mérges októl származik.

Ezek a' fok, 's külömbféle gyuladások közzül csak egyetlen egy szokot jó, és hasznos evetiséget teremteni, 's azért csak ezt nevezem igaz érlelő gyuladásnak.

Valahol ez a' gyuladás támad, legottan a' jó-genyettség is megjelenik, a' leg jobbikat azomban a' test hálós szövetségben szokta készíteni; valamint azért az öszve foglaló gyuladás az egészségtelen részeket, a' meg romlott testeket, és az erő nélkül való vért kériüli, úgy ezt is másoknál fel nem lehet találni, hanem csak azoknál, mellyek egészséges testel, jó nedveségekkel, 's ép tagokkal birnak.

Probáimból tapasztaltam, hogy ezt a' gyuladást egy történetben se lehet el-ozlatni; nékem leg alább minden orvosló szerek közzül, mellyeket ismérek, tudtomra egy fints, mellynek ez ekkoráig engedet, 's mellyre meg in-

dult volna, itt az igaz érlelő gyuladásról szólok: a' minémü való igafság pedig ez, szinte olly bizonyos az is, hogy valaki annyi erővel bírna, hogy ezt az ösztönt ingerelhetné, 's meg indithatná; az valóságosan a' rák-fene, a' meg keményedett daganatok, és több afféle gyógyíthatatlan fekélyek ellen is hathatós orvofságokkal bírna.

Az említett nyavalyák közül soha egy se teremtet valóságos, 's jó indulatú genyetséget; hogy azért az evesedés véghez mennyen szükséges, hogy a' részek egészségesek lévén az evesedésnek stimulufsa mellett a' nyavalyás hely, a' nedveségek, és a' test is az érlelésre bizonyos hajlandósággal bírjan k, és hogy ez a' hajlandóság jelen legyen; mert ezen tulajdonságok nélkül soha igaz materia nem képzül; ha azért az említett, és az evesedésre szükséges dolgok közül valamelyik meg változik, akkor a' gyuladás is

vagy fenévé válik , vagy pedig régi
rágató sebeket fog maga után hadni.

Ezek pedig igen is gyakran követ-
keznek, ha az Orvos az érlelést erőszá-
kossan külömbb-féle szerek által elein-
ten fietteteti, mert ilyenkor a' természet
az orvosló szerekkel meg nem egyez-
vén általlyában külömbben munkálko-
dik mint sem egyébkor.

 NEGYEDIK RÉSZ,

Az

 Evesedésről.

Az Evesedésnek neve alatt a' ki-öntött nedvességek tiszta, és jó materiává való változását értem. Ez a' természetnek munkája. Ez mindenkor a' valófágos gyuladásból, melly a' sebeket, a' daganatoknak több nemét, a' fekélyek nagyobb részét, a' hideg, 's heves fenét, és egyéb belső heves természetű nyavalyákat kékér, szokot következni. Igaz gyuladások nélkül az általlyában egészséges részek soha elvesztést nem teremtenek.

Hogy pedig ez az el-váltózás véghez mennyen, szükséges egyfelől, hogy

a' részeknek, mellyek az ő helyhezte-
tésekre nézve efféle eves materiáknak
fel-vételére alkalmatosok, bizonyos hoz-
zájuk illendő stimulusal birjanak; más
felől kívántatik, hogy ennek az ösztön-
nek lágy puha kerülete, mellyel a' kele-
vényt körül fogja, legyen; azon kívül
szükséges; hogy a' részek önnön magok-
ban, a' vér a' testben, a' nedveségek
pedig a' dagánat kerületében meg szűrt,
's egésségek legyenek; ide értetőd-
nek a' jó-genyettségű gyuladások is
azon történetekkel együtt, mellyek
ugyan azokat követni szokták; ha azért
ezen szükséges állapotok körül valamely
fogyatkozás találna történni, akkor
a' betegség is meg változnék, 's más
nyavalyává válnék, az evéfedés pedig
femmi képen véghez nem mehetne.

Ha az izgatásnak oka erőtelen, ha
a' stimulus gyenge, ha a' tagoknak ér-
zékenysége tsekély, és a' fájdalom rövid-
ideig tartó, akkor a' gyuladás önnön

magától elmulik, és a' daganat el-öszlik. Ha ellenben a' daganatok ezekkel az esetekkel meg rögzének, akkor vagy fokáig tartó, 's rothadt fekélyekké válnak, vagy olly keménykedések támadnak belőlök, mellyeket majd semmi uton el nem lehet öszlatni; ez az utolsó néha a' mirigyekben meg-történik.

Sokkal különbben vagyon a' dolog, midön a' stimulus erős, és az izgatásnak oka felettéb való; midön a' fájdalom nagy, és az esetek szaporán mivelnek, mind ezeknél se az el-öszlást, se az évesedést, se a' keménykedést, se pedig a' nyavalyának egyéb lafsú ki-menetelét nem remélyheti az ember; a' gyuladás sietve mégyen, és vagy a' fenével, vagy a' meg gyuladozott tagok, vagy pedig önnön magok a' barom-állatok el-halálával végeződik.

A' gyuladozott daganatok mindnyájan, mellyek lágy-puha keritéssel

környül nintsenek véve, vagy el-ozlanak, vagy fenés rothadtsággá válnak; egy se evesedik, 's egy se változtathatik se tudomány, se mesterfészes szerek által valóságos genyetséggé, valameddig ezen természeteket meg tartják.

Nem külömbben nehezen történik az evesedés, midön a' részek meg nyomattattak, vagy meg zuzattattak; 's ísmét, midön olly részeket foglalt el a' betegség, mellyek tömöttek, vagy boltos szövetek vastag szokot lenni; mellyek kevés vér, és sok viz-tartó eretskével bővelkednek.

Ez okáért láttyúk, hogy a' tsontok a' portzogok, és az inak, a' kötök, 's egyéb ki nyujtott részek olly felette nehezen evesednek, minek-utánna meg gyuladoztak, meg rágottattak, meg sebesítették, vagy más-képen meg sértettek.

Ugyan ez szokot akkor is történ-
ni, midön a' tagok el-hafonlottak, 's
azoknak szálai el-tfavarattak, midön
meg keménykettek, meg varafottak,
meg rothadtak, vizi-daganatba estek,
rothadt hufsal környül vetettek, egy
szóval midön taplósak, és szárazakká
lettek; ez-okáért a' rák-fene, a' régi
rothadt fékélyek, a' sülyes sebek, a'
vizes inpokok, a' nyüig tfiklóján, és a'
tzombokon támadott füge forma бүдös
varak, a' fel-fakadott orbántzok, a' láb-
vizi daganatok, a' mirigyek kemény
tfomoi, 's több efféle természetii sebek
soha jó készültt evetléget nem adnak,
hanem jobbára mindenkor iszapos nyá-
lat, бүдös nedveséget, 's rothadt vi-
zet szoktak ki-szüdni.

Soha sem támad, vagy tfak ritkán
szokot evetléges gyülevény keletkezni,
midön a' hus magát fejrnek, puhának,
's tágosnak mutattya, midön a' tömött
részek meg fosztatott, midön kaptíós

kötői fel- oldattak, 's szükséges részei meg bontakozván el-szillettek, ezekben az állapotokban, 's kivált-képen a' rothasztó hideglelésben, a' vér meg sülyesedésében, a' juhok öszve forró himlöiben, c' vagy ama nembéli marhák vizi korfágában, a' tartós has-menésekben, 's azon betegségek előtt, vagy után, mellyek viz elegyes vértől, vagy rothasztó okoktól erettek, mind ezekben, 's efféliekben mondám, se tiszta materiát, se olly gyuladásos daganatot, mellynek puha karimája legyen, soha ember ne várjon.

Még ezek felett pedig a' jó - evesedéshez az igaz gyuladáson kívül szükséges, hogy a' testnek, a' részeknek, és általlyában a' nedveségeknek, de kivált-képen a' vérnek efféle minémütsége legyen.

Kivántatik tudni-illik, hogy a' test egészséges, vidám, érzékeny, munkáló.

dáfi könnyűek; hogy a' hus ikrás, az inas hus piros, eleveny, 's hajlós, hogy a' boltos szövet mértékletesen termett, és a' tömött részek minden nyavalyától távúl legyenek.

Mivel pedig az állatok teste, az idő-korára, és az esztendők számára etc. nézve meg változott, 's külömbbféle szokot lenni, azért nagy részben a' szövetének minéműségétől függ, hogy annak idejében abban jó evettség teremgyen, 's készüllön; mert is ha a' test boltos szövetének szálai szivófak, 's inasfak találnak lenni, akkor a' materia is hig, sárgás leszzen, 's bűdös nedveség terem belöle; ha ellenben ezek egészségesek, 's mértékletes termetűek lesznek, akkor a' genyetség is fejtér, sűrű, 's valóságos orvosló balsama leszzen a' sebeknek.

Szinte efféle állapotbélieknek kell a' nedveségeknek is lenni, hogy va-

lóságos gyuladás, 's igaz materia ké-
szülön belőlök.

A' mi a' vért illeti, szükséges, hogy
az egészséges, 's eleven piroságán ki-
vül a' szükséges vagyonyya is minden
hozzá tartozandó részetskéivel együtt
meg legyen; azon fellől kívántatik,
hogy a' viz, a' hig nedveség, a' lym-
pha, 's ezen lévnek piros, és szines ré-
szei egymás között ugy meg egyezze-
nek, 's olly igen öszve foglaltassanak,
hogy mindnyájan tfak egygyé, 's egy el-
válázfzthatatlan egészszé válljanak.

Ha annak okáért a' vér ezekkel a'
tulajdonfágokkal bir, és a' test szálak el-
nem hasonlottak, akkor az Orvos min-
den igaz gyuladásfoknál, minden sebek,
és fekélyeknél jó genyetséget reményl-
het; mert az illyen állapotban a' vér
erövel, 's éltető részekkel bővelkedik,
's azért már nem holt, hanem eleven
lévvé, 's nedveséggé változott.

De a' mellett azt is tudnunk kell, hogy ezek a' jó tulajdonságok az ilyen nedvességekben nem mindenkor találattnak; az esztendő részeinek, az állatoknak, a' fajoknak, a' koroknak, és a' nemeknek külömbfége; 's ismét a' külömbfég, melly a' testnek minéműségében, természetében, temperamentomában, munkálodásában, lakóhelyében, és táplálásában, 's a'. t. találattik, felette nagy változáft izokot okozni.

Más azért a' vérnek állapottya a' valóságos részekben, 's ismét más az öfzve kaptólásnak kötelében, ha ezt, 's ama nembéli állatokat tekéntyük; más a' vérnek természete a' lóvaknál, más éppenségesen az ökröknél, a' juhoknál, a' disznóknál, a' kutyáknál, és a'. t. ismét más ez a' nedvesség tavaszkor, más nyáron, más öfzkor; más az egészséges, más a' nyavalyás idökor,

más végtére a' vemhes, 's más a' szoptató marhánál.

Noha pedig a' vérnek állapottya mint az egyik, mint a' másikban olly igen különbözik, mint az által az egészségnek, a' testnek, és az állatok munkálodásnak rendére nézve mindenkor egyenlő: mert a' leg egészségesebb vér is az erőtelen, 's beteg testben egészségtelenné válhat; bátran mondhatjuk azért, hogy minden test magának való leg egészségesebb vérrel, 's állapottyára nézve leg jobb nedvességekkel bír.

Ha a' tömött részek egészsége elvész, akkor a' nedvességek is elhasonlanak; akkor a' fájdalom, a' hideglelés, a' nyughatatlanság, és a' nedvességek febes fordulása meg változtattják természeteket.

A' nedveségek efféle külömbfé-
géből könnyen itéletet tehetünk, miné-
mű külömbfélének kellették lenni az
ökrök, a' lóvak, a' juhoknál etc. az
evettség természetének, 's állatryának;
könnyen meg foghattya az elménk,
mért legyen ez a' nedveség az ökrök-
nél sürü, a' lóvaknál nyálas, a' juhok-
nál pedig hig, és vizes.

Azokon kívül, mellyeket már a'
testnek, a' nedveségeknek, és a'
vérnek egészségéről elő-hoztunk, még a'
részek épülete, 's mivolta is új külömb-
fégeket, 's változásokat szoktak szerez-
ni; mert is külömbb állapotbéli a' hus-
ban, külömbb az ikrás husban, más az
inokban, 's más ismét a' kötökben a'
materia; minden tag, 's minden testi rész
az ő természetének, 's épületének miné-
műsége, és a' betegséget szerző okok-
nak külömbfége szerint szokta az evet-
séget teremteni.

Mivel azért csak a' jó nedvességek szoktak jó genyetséget a' sebekbe, és a' fekélyekbe szűrni, nyilván ki-tetzik, hogy ezt csak az egészséges, 's eleven részeknek, 's nem másnak kellették elő-hozni, midőn meg gyuladoztak; a' minémü alkalmatlan tehát ennek az évnek elő-hozására a' hig, a' vizes, 's erejében meg fogyatkozott vér, szinte olly elégtelenek a' meg tfappant, az erőtelen, 's rothadt részek is; mert mint az egyik, mint a' másik történetkor vizet, 's rothadt nedvességet szűrnek a' sebek, és a' fekélyek.

Valahányszor az állatok vagy az ér-vágás, vagy a' has-hajtó, vagy pedig egyéb akár minémü eset, 's nyavalya által sok véreket vesztették, mint annyiszor az evesedés is roszszúl történik; valamint azért ez tagadhatatlan igazság, ugy az én tapasztalásom szerint az is bizonyos; hogy valameddig a' hus pirosság, és a' vér szines részek nélkül

fog lenni, mind addig soha igaz, és jó evettség nem teremhet.

Minek-utánna azért a' betegséget, az eseteket, a' tömött, a' hig, 's az evesülésre szükséges részek állapottyát meg tekintettük, következik a' kérdés; miből áll az evettség, 's mi-képen szokta azt a' természet készíteni?

Az evettség egyedül azokból a' nedveségekből készül, mellyeket a' stimulus a' testnek meg gyuladozott hálós-zövetébe hajtot, 's sziirt: ez az evettség vizből, folyó-lympha nedveségből, és a' vérnek szines részetskéből áll; a' hol azért ezek a' vér állattyát szerző részek, és a' gyuladás eseti nintsenek, ott evettség se teremhet, akár a' természetet vegyük, akár pedig a' tudományt tekintsük.

Mint-hogy azért a' részeket, mellyekből a' genyetség támad, ismérjük.

és a' tapasztalásból tudgyuk, hogy se a' vér, se a' lymphá, se a' viz, 's egyéb nedveségek magányosan genyetséggé nem változhatnak, arra való nézve ezen öszve gyültt nedveségekből igaz, 's jó materiát tsak egy esetben sem várhatni; hogy pedig ez valófágos igaz, nyilván a' seb-töréseknél, a' lymphás keléseknél, a' vizikorfágnál, és a' nedveségek ki-öntésénél és a'. t. láthatyuk. Ebből támad azért a'kérdés, valyon hogyan, 's mi modon változtatya a' természet evetséggé a' testnek roltas szövetébe szürckedett nedveségeket, mellyek az ilyen tulajdonfágokkal bírnak.

Erre azt mondom; hogy a' természet az ilyen nedveségeket egyedül az ö meg-állapodások, az ö természetbéli hajlandóságok; a' gyuladás, és ugyan annak tulajdon történeti által szokta evetséggé változtatni.

Ha ezek az esetek egy ideig állandósan tartanak, akkor a' daganatnak, közepén egy belső titkos gyülevény támad, melly abscessusnak, az az éves tályognak neveztetik; ebben az állapotban a' bőrnek vastagsága el-fogy; 's ha ujjal illettetik, akkor a' nyavalya vége felé felette gyengének tapasztaltatik lenni; ennek a' közepén puppot emel a' daganat, a' bőr nem sokára meg hafad, és az éves materia, ha különbben az Orvos azt fel nem metszi, önnön magától ki-folyik; ezen mód szerint mint az egyik, mint pedig a' másik történetkor az előbbeni nevét meg-változtattya, 's fekélynek mondatik a' nyavalya.

A' fekélyek mind addig szokták az evetféget szűrni, valameddig a' daganat tart, melly az uj fekélyt környül fogja, a' mint azért ez fogy, ugy fogy az év is; 's midőn a' daganat el-enyézik, a' seb is közel jár gyógyulásához; ezen idő alatt pedig bé-hártyáfodik, 's

el-szárad a' fekély, ha pedig ez végbe nem megyen, akkor a' feb rothadt eves vizet kezd nevelni, 's kronika betegséggé, az az hosszúszas időre terjedő nyavalyává lesz.

Ha ez az utolsó meg történik, akkor vagy egy részben, vagy egészen meg vagy a' daganatban az ingerlés, vagy pedig általlyában el-veszet; ha el-veszet, valóban kevesen lesznek az Orvokok közzül, kik azt fel-ébreztetik, mint-hogy kevesen találattnak, kik a' régi fekélyek természetét értenék, és azt voltak-képen által látnák.

Mindenkor jobb az evetféges gyuladások nagyobb részére nézve a' késsel a' bé-metszést meg tenni, mint sem azt a' természetre bízni; mivel a' természet majd mindenkor kicsinyen miveli a' lyukasztást; 's mivel felette sok időt kíván a' bőrnek által furására; e' mellett nem ritkán történik, hogy a' daganat szinte

azon a' helyen mivel a' lyukasztást a' bőrön, a' hol az evetfégnek éppen semmi ki-folyása nem eshetik.

Hogy azért ez szerentfélsen végbe mennyen, okosan tselekszik az Orvos, ha az ilyen gyülevényeket, mihelyest meg-érnek, egy kifs-metszéssel a' leg alacsonyabb helyen fel fakasztja; mondám egy kifs-metszéssel, és a' leg alább való tájon; hogy így tudni-illik se a' materia tovább a' sebben ne tartozkodhassék, se pedig a' részekben el-ne szürekedhessék, hanem szabad, és állandós ki-folyása lehessen.

Soha azért ne illelse a' seb-kés a' kemény daganatot, melly a' gyülevényt környül fogja, ha csak az evetfég el-nem szivárkodott, és a' részekbe ki-nem öntödött; de az ilyen történetekkor ritkán szoktak kerítés nélkül lenni a' daganatok; 's ugyan azért, a' midőn az ilyen eset elő adná magát, leg

ottan kintelenítettnek az Orvos ellen nyitásokkal élni.

Mihelyest azért a' természet, vagy az Orvos a' kelevényt fel-fakaftya, legottan meg szünik a' fájdalom, a' gyuladás kissébbé válik, a' daganat szemlátomást fogy, a' feszülés el-mulik, és az állatok vidámabbakká válnak, ez pedig mind azon okból történik, mivel a' ki-öntődött nedvességek a' nyílás által el-távoztattak, és az ösztön által meg változtattak; 's ime ezen idő alatt szokta az evetléget a' fekély el-szürni, 's ezen el-szürés pedig mint addig tart, még a' seb meg nem gyógyul, és a' gyuladás egészfzen el-nem mulik, még a' keménység el-nem olzik, és a' háttáros részek természetbéli puha gyengécséget vilzsa nem nyerik.

Még azomban pedig ez véghez mégyen, addig a' nyavalyás részek, mellyek a' gyuladás által meg változtak,

's mint egy el-hasonlottak, a' genyetségen kívül egyébbe nem változtathatják az evfedésre alkalmas nedvességeket; mihelyest azért a' betegség elmulik, leg ottan a' materia is a' gyógyulának gradusza szerint el-fogy, 's el-enyészik: következendő-képen a' nedvességek ismét természet szerint valókká, 's olly bélické tetetnek, a' minémük voltak az egészséges állapotban.

Valameddig a' genyetség a' részekben zárva tartatik, 's valameddig a' tfo mos kelevények az ő domboz kerítéseket meg tartják, mind addig a' genyetség is jó, 's egészséges marad: mihelyest ellenben a' gyülevény ezen árkat el-veszti, 's a' kelevény fel-fakad, vagy olly képen esik nyilása, hogy általa a' materia szabad ki-folyást nem nyerhet, akkor a' részek is meg keménykednek, a' materia pedig meg rothad.

 ÖTÖDIK RÉSZ,

A'

*Tályogok gödreiről — 's mi-képen
szokta a' természet a' Sebek-
ben, a' Fenében, és a' Fekély-
ekben a' részeket meg-emész-
teni, 's ujjonnan helyre hozni.*

Honnan támad az evettségnek ürege?
a' tömött részek vallyon evetféggé vál-
nak e'? 's mivel töltetnek bé-a' fe-
kélyek gödrei?

A' leg-nevezetesbb Orvosok leg-
régiebb idötöl fogva a'-mienkig által-
lyában azt hitték: hogy a' Tályogok-
nál *) a' kövérség, a' kövérségnek szö-
vete, és a' szálak fel-óidattnak, és a'
nedveségekkal egybe kevertettvén eve-

*) Abscessus.

tféggé változnak; ennek a' fel-óldásnak tulajdonították a' genyetségnek, 's fekélyeknek üregét.

Más vélekedéssel vagon erről ama fő, 's hires seb-Orvos Hunter: ez azt mondgya, hogy az evertséges kelések-nél a' tömött részek bé-szivodnak, meg emésztettnek, és a' testbe, mihelyest a' nedvességek érteni kezdenek, visszsa térítettnek.

Ez valóban különös, de etzer-'smind nyomos tapasztalásnak fundamentomán épitetett gondolat, 's nem pedig egy valamelly fél-cszü embernek semmire kellő süleménye, ez tudni-illik ama leg értelmesbb Physiologusnak, ama leg tudosbb Bontzolónak, 's leg mélyfészesbb természet vizsgálónak a' Londrai seb-Orvos Hunter Urnak itélete, 's gondolattya.

Méltó azért, hogy azt szorgalmatosan megfontoljuk, mert fundamentum annak tévelgéseket irtanak, 's helyettek nagy érdemű igazságokra vezetnek bennünket.

Ez a nagy tanultt febr. Orvos mondgya; hogy a' tömött részek rothadnak, a' hig-nedvességek pedig genyertéggé válnak, midőn arra hajlandóságot nyernek.

Most erről azonban a' beszéd nintsen; hanem csak arról vagon, a' kérdés, vallyon találattnak e' olly betegségek, 's vagon e' példánk arról, hogy a' tömött részek felverettek, 's akármiretskék által bé-szivattak volna?

A' mit erről bizonyost mondhatok az, hogy mint az embereknél, mint pedig a' barom állatoknál (ha azoknak bizonyos korát tekentyük) az álltfontnak felső szélei, vagy is az iny, melly

a' fogakat, 's azoknak gyökereit környül fogja, el tűnik, midőn abból a' fogak ki-vesznek; olly kesken, 's olly alatsón lészzen azért akkor az áll-tfont, hogy egy nyoltzvan esztendő's áll-tfontnak alsó széle szinte ollyan lészzen, a' minémü kitfin szokot lenni a' fogatlan gyermekeké; vallyon hová lészzen azért az iny szélei? vallyon mi lészzen a' lóvaknak áll-tfonti fogak egy ujnyi, 's hüvelyknyi vastagságú gyökeréből a' fogaknak első, 's második totyáfa után? el-vesztek, 's meg emésztettek mind a' ketten, ha azokat bizonyos korban keressük.

Hogy pedig bizonyos betegségek ráláttattnak, mellyekben a' tömött rétek is bé-szívodnak, nyilvánfággal látjuk a' tfontok nyavalyáiban mint az emberek, mint pedig a' barom állatoknál: mint ezek, mint pedig amazok azon nyavalyákra hajlandok, mellyekben a' tfontok meg lágyulnak, és a'

föld, mellyből azok állanak, hol bé-
szivattatik, hol egyik helyről a' másik-
ra vitetik, hol pedig a' vizellet által
a' testből ki-botsáttatik; ha ez lehetsé-
ges, mért volna lehetetlen a' szálak
véginek bé-szivása az érlelésnek idein?

A' mi a' kérdést illeti, tudni-illik,
vallyon a' tályogoknál, a' fekélyeknél,
és a' sebeknél egészszén bé-töltetik e'
a' gödörnek üreisége az ottan lévő va-
gyonságnak el-vezésével? ez a' mi
időnkben olly dolog, mellyről külömbb-
féle itélettel vannak a' Tudósak.

A' régi seb-Orvosok abban a' gon-
dolatban voltak, hogy a' sebek, 's fe-
kélyeknél el-vezett részek a' husnak
növése által bizonyos gradusig visszfa-
térnek, és hogy némelly ujjak, 's tekél-
letlen vóltúak támadnak, mellyek a'
gödört egy részben ki-béllik, 's bé-töl-
tik. A' módot, melly szerint ezt a'
természet

természet végbe szokta vinni, ime következendő-képen magyarázzák.

Az egymástól el-váltt ereknek nyílásiból, ugy mondgyák vala, eleinten egy kevés nedvesség szokot ki-szivárkodni, melly midön le-ragadott, lalsanként meg szivósodván meg keménykedik, 's test-szálá, és érré változik, ez után hogy már az helyben lévő, 's organizáltt, az az már tökéletes voltú nedvesség után ismét uj, 's hasonló tulajdonfágú tsöpp következik, melly ismét olyanná válik, ez után a' harmadik, és a'. t.

E-képen magyarázták az emberi seb-Orvosok az ereknek meg-hofszab-bítását, a' hus, 's annak szálai nevelkedését, és az el-veszett részek kiporulását.

Efféle tudománybéli fundamentumok tanitattak minden oskolákban, minden könyvekben mind addig, még az

1768^{dik} esztendőben Parisban a' Királyi feb - Orvoslásnak Tárfasága uj, és az előbbeninél külömbb tudományt kezdé bé-venni.

Louis, és Fabre Urak ezen Tárfaságnak két érdemes Tagjai valának e' munkának szerzői: mind a' kettő azt mondgya, hogy az erek, és a' test-szálak meg hosszabbitása, 's ezzel a' részek nevelkedése tsak az emberi képzsében vagyon, de a' barmok testében az semmi-képen végbe nem mégyen, mind a' ketten egyenlő - képen azt tanityák, hogy soha az a' rész többé meg nem egéfszedik, melly az evesedés, 's egyéb akár mi-féle történet által el-veszett.

A' mód, melly szerint ezen két tudos ember a' febeknek, és a' fekélyeknek az óttan lévő mivóltok el-veszésével való bé-hártyázását magyarázza, következendő.

A' febeknek, úgy mondanak, és fekélyeknek evesedése a' helyett, hogy a' testnek részeiben, 's hálós szövetségben a' huft teremtené, és nevelné, inkább emészteni, 's fogyasztani szokta; mert a' suppuratio, vagy is az érlelés által a' bőr a' fekélynek, és a' febnak fenckére lapul, a' részek meg alatsfonodnak, a' bőr meg keménykedik, és a' seb gödre fik egyenessé válik; e'-képen mondgyák, történik a' szálak leg kifebb meg-hozfzabbítása nélkül mint a' febeknek, mint pedig a' fekélyeknek bé-varafodása a' vagyonságnak vesztésével.

Ez mind mélyfégefsen, de etzer'smind értelmefsen vagy on magyarázva; de vallyon honnan támadnak az embe-reknél a' láb-körmök el-veszése után a' körmök? honnan vagy on, 's miből terem az óktalan állatoknál is a' körmök, 's talpok el-vetése után ezen részeknek egyike, vagy máfika?

Vallyon honnan veszi magát ama kelevény, mellyet a' meg keménykedett részekben, és a' test rostas szöveteinek apró boltotskáiban észre veszünk, mellyet a' mirigyek botkos kemény daganatinál, a' husban támadott hufos kelevényeknél, és a' tfont-töréseknél etc. etc. találunk? vallyon honnan volt ama hufsal, 's portzogóval elegyes darab, mellyet az el multt hétben *) egy ökörnek láb-bokájáról le - metfzettem, 's melly tizen ött, és egy fél fontnál többet nyomot.

Mi-képen történik, hogy a' szarvasok szarva helyébe, mihelyest letévődött, rövid idő mulva más nő.

A' mi a' régi feb - Orvosokkal az erek meg - hofszabbitását el-hitette, kétség kívül a' taplos husnak, és a' hufos szümöltkök ki-állásának, 's a' fe-

*) Bűit második Havában 1783.

kélyek felső egyenes szinének kellett lenni, minek utánna tudni-illik ezek béhártyáfottak, 's meg-varafottak.

Naha pedig ez eleitől fogva tudat: lanfág volt, 's mái napig is az, mind-az által botfánatot érdemel; mivel olyannak nézik ugyan a' dolgot a' fze-mek; de a' szin meg tfallya őket, mert fe a' hufos szümöltsök (bongérons) fe a' taplos hus semmi-képen nem bizonyítják, hogy a' részek visszfa térnének, 's meg egészednének.

A' sebekben, és fekélyekben lévő hufos szümöltsök közönfégelsen a' test szálainak ki-rojtozásából, és a' sebek tisztulásából, az egészséges nedvességek óda szivárokodásából, leg inkább pedig azon gyógyító ösztönből támadnak; mellyet az élet, 's elevenység a' részekben szokot ki-fakasztani, 's elő-hozni.

Ez az orvosló ösztön pedig akkor támad, mikor az evettség meg változik, mikor tisztává, fejéré, és balsamos erejüvé válik, mikor a' meg emésztetett részek halavány színeket el-vesztik, 's pirosná lesznek; mikor a' hus szümölsők tñrázni, virágzani, 's érni kezdenek; amint azért ezek hol többet, hol kevesebbet nevelkednek, a' fekélyek is ugy hol kifisebbekké, hol nagyobbakká válnak, a' mi-képen tudni-illik szélek partýáról a' közép felé huzodnak.

Ha azomban a' hus szümölsők tñrázások, 's meg érések ideje alatt akár mi-féle ok által meg változtattnak, 's meg rontattnak, akkor a' febek is elhasonlanak, a' gyógyulás meg szünik, és semmi véghez nem mégyen.

Mind ezekre pedig okot adhatnak a' hibák, mellyek rész-szerint ezen idő, 's természet változásánál történnek, rész-szerint, mellyeket a' betegek, és az

Orvosok követnek, rész-szerint pedig önnön magok az orvofságok, ha rend-kívül, 's roszszúl alkalmaztattnak.

Felette nehéz ujjonnan a' gyógyító stimuluft fel-ébredztetni, minek-utánna etzer el-vezett; ezt az ösztönt soha senki külömbben elő-nem hozhattya, ha tsak a' tudomány a' fekélynek természetét meg nem változtattya.

Ha azért az Orvos, chez a' tudományhoz nem ért, akkor a' seb az ő tudatlanfága miatt egy emészto, 's gyógyithatatlan sebbé válik, mint-hogy akkor uj, 's más ösztön támad, melly a' febek orvoslása helyett, azokat inkább rágja, vezti, és fogyaztja.

Tavaszkor leg erősebben mutattya orvosló erejét az ösztön, kivált-képen a' fiatal marháknál; nyáron lafsú, 's gyenge a' munkája, őszkor pedig, ha azt az esztendőnek egyéb részeihez hasonlityuk, tsak olyan az a' hathatósága,

mint ha szunnyadozva folytatná mivélét.

Ez az oka, hogy a' régi seb - Orvosok az emberekhez leg inkább tavaszkor láttak tudományokkal.

A' hus - szümölsök növéfének bizonyos határt szabad a' természet. Az egészségesek soha a' bőrön fellebb nem emelkednek, ha pedig meg történék, hogy killebb terjednének, akkor meg romlanának, 's vad hufsa kellene nékiek válni.

Sokkal különbben esk a' dolog a' taplos, vagy az ugy nevezett vad-hufsal; ez a' részek meg-változott állapottyától, a' meg-változott ösztöntől, és a seb gonofz mivoltától veszi eredetét; ez a' tsontok rothadáfából, az inak, és kötök meg-vesztegetéséből, a' szomizéd részek, mellyek tömöttféggel birnak p. o. a' szarvok, a' körmök, és

az emberek körme tájékának meg-nyo-
mattatásából szokot támadni, 's követ-
kezni.

Hogy pedig az embereknél, és a'
barom állatoknál a' köröm, és a' talp
meg-egészvednek, már előbb mondánk,
a' világ is ezer efféle bizonyfágokkal bö-
velkedik.

Nem külömbben, hogy az embe-
reknél, 's egyéb állatoknál, midön tson-
tokat törik, az öszve forráasztás után
bizonyos meg tfontosodott jel támad,
és hogy az elegyes töréseknél bizonyos
uj materia a' hejázatot, mellyből a' da-
rabok ki-veztek, ismét bé-tölti, 's
helyre hozza, az eddig való tapasztalás
elégségefsen meg-mutatta; azt is igaz
proba-tételből tudgyuk, hogy bizonyos
tfont nyavalyáknál egész uj tfontok te-
remnek, mellyek az előbbenieket kör-
nyül vezzik, 's bé-takarják: bizonyfágul
szolgálhat erről Morant Urtól Parisban,

's Hunter Urtól Londrában szép rendbe fzedett, 's egybe győjtött efféle számos tsfontok.

De vallyon meg egészedik e' a' hus; vallyon az inas hufak, az inak, a' kötök, és az erek magok teremtik e' magokat, minek-utánna vagy egy részben, vagy egészszén el-vesztek. A' honnan etzer a' gyökerek ki-vesznek, ottan többé gyümöls sem terem, de a' hol ezek még meg-maradnak; ottan annyi erő, 's hathatóság is találtatik. melly a' gyümölsnek ki-fakasztására, 's elő-hazására elegendő lehet.

Igaz ugyan, hogy a' mi etzer el-veszett, az soha egészszén többé vízfza nem tér, de azt fenki nem mondhattya, hogy belöle leg-kifsebb többé vízfza nem tér: azt fenki nem bizonyithattya, hogy az élet annyi erő, és a' természet annyi mag-szem nélkül szükölködik, a'mennyi közönségesen eleg-

séges lehetne a' husnak, és a' vérnek elő-hozására; mert vallyon hogyan forraszthatná öszve a' tsontokat, hogyan enyvezhetné egymáshoz a' febek ajakit, hogyan adhatná visszfa a' szarvasok szarvait, az ökrök körmeit, hogyan állíthatná helyre a' halak héjjait, és a' rákak ólloit a' természet, ha ezekre szűféses, és alkalmas materiával nem bővelkednék.

Ezeknek a' részeknek visszfa-hozására felette sokat segit az állatoknak egészsége, az életek kóra, a' testek állapottya, 's a' részek mivólta, és a', t. mert vagyon olly élet-béli-kor, vagyon olly testi állapot, 's vannak olly állatok, mellyeknél, ha bizonyos tsont el-törik, többé szinte ugy öszve nem for, valamint bizonyos fekélyek soha többé bém varasodnak, 's bé nem hártványodnak.

Ezen materiának nagyobb része, melly efféle ki-fakasztásra alkalmazható szokot lenni, a' fiatal, 's egészséges marháknak testében helyheztetik, mert ha a' tagokat egy mástól el-szedgyük, mellyek fiatal korában meg károsítottak, észre fogjuk venni, hogy azon a' helyen, mellyen a' fekély volt, leg-kifsebb fogyatkozást sem fogunk látni, 's tapasztalni, sőt egy fog tetzeni, mint ha általlyában minden jelen, 's egészen volna.

A' hol azért egy valami el-veszett, ottan ollyast teremtet ismét ujjonnan az élet, melly azonnal bizonyos gradusig az előbbennek helyébe áll; a' hus szülmölsök, mellyek efféle fekélyek fenekéről ki-nőnek, illyenkor a' szembe tűnnek, és a' kitsín egyébkor szemlélhetetlen erek, ekkor igen is meg tetzenek; a' látzatósak meg bővítettnek, 's több nedvességgel, és vérrel kezdenek bővelkedni.

A' barom állatok testében mindenkor hol több, hol kevesebb a' ki-fejtés-kedésnek materiája; ennek elő-hozására leg inkább termett a' hus; ellenben a' tfontok, az inak, és a' kötök leg-alkalmatlanabbak arra; a' fógak máza pedig semmi leg-kisebbel nem bir: semmi vagy éppen kevés vagy a' vén lóvak, és ökrök tfont-keményiségében; kevés vagy éppen semmi az inak szövétében; e' mellett pedig azt is tudnunk kell; hogy a' ki-fejtés-kedésnek ösztöne nélkül se a' fiatal, se a' vén marhánál ki-nem fejtődzik az ilyen materia.

HATODIK RÉSZ,

Az

*Érlelő szerekről — A' külső gyu-
lasztó nyavalyáknál a' bivefitő
szerek hasznos alkalmaztatá-
sáról, és a' tűz-melegségével
intéztetett kötések vissza élé-
séről.*

Mint az ember, mint pedig a' barom
orvoslásnak tudományában számos egy-
es, 's elegyített szereket találunk az érle-
lő Orvosságok neve alatt; érlelő orvos-
ságoknak pedig azok mondattnak, mel-
lyek a' gyulatt daganatokat genyettfég-
gé változtattyák; ilyenek szoktak len-
ni mindnyájan a' gyánták, a' termé-
szet szerint való, és a' mesterfégefsen ké-
szitetett balsamok, az irak, a' mézes
kovász, a' réjben főtt füge etc.

Ugyan ezen orvosságok közé szám-
láltattnak minden lágyító füvek, virá-
gok, 's gyökerek, minden kásás - béli
gyümölcsök, minden mag-fzemek, mel-
lyek tejes, nyálas, és ólajos részekből
állanak; 's végtére mind azok, mellyek
izgatást okoznak, mellyek a' részeket
hevitik, 's pirosfityák, mellyek fájdal-
mat fereznek, 's gyuladást inditanak.

De vallyon birnak e' ezek a' sze-
rek, de bár tfak egy is közülök annyi
erővel, hogy valóságos genyetséget te-
remthetnének; vagyon e' annyi erejek,
hogy azt a' testnek akár melly részén is
végbe vihetnék; vallyon elő-hozhatták
e' az igaz genyetséget a' rák-fenénél,
a' meg keménykedett daganatoknál, a'
régi fekélyeknél, 's akár mi egyéb nya-
valyáknál, a' hol már a' részek el-hason-
lottak, a' hol semmi vagy éppen kevés
gyuladás találtaik a' genyetségnek elő-
hozására; ezt ugyan önnön magoktól
foha semmi-képen véghez nem vihetik,

efféle tulajdonsággal soha egy se birt
közzülök.

Az érlelés a' természetnek, a' gyu-
ladásnak, a' stimulusnak, és az esetek-
nek, mellyek genyetséget képzitenek,
munkája. A' hol ezek a' részek jelen
nintsenek, ottan genyetség sem terem;
a' hol ellenben ezek elégségesen meg
vannak, ottan se lágyító, se izgató, se
érlelő orvosságokra szükség nintsen,
mert ilyenkor olly genyetséget készít,
és terem magá a' természet, mellyet
semmi-féle orvosság el-nem oszlathat.

A' barmok Orvosi, kik a' gyuladá-
foknál, a' sebeknél, az evesedésnél, és
a' fekélyeknél, mellyeknél az érlelésnek
ösztröne munkálkodik, érlelő orvossá-
gokkal élnek, azok a' betegséget csak
nagyobbbityák, és a' sebeket a' fene-
meg-szökésnek veszedelmébe ejtik.

Az érlelő szereknek nem olly gyenge az ereje, a' mint, talám itélyük: a' ki azért velek élni akar szükfészes, hogy minek-elötte azokat a' febre alkalmaztattya, erejeket, tulajdonfágokat, és az alkalmaztatásnak módját jól megfontollya előre; szükfészes tudni néki, hogy mint mivoltók, mint pedig természetekre nézve külömbb-féle szokot lenni a' mivelések; szükfészes végtére, hogy a' környül álló dolgokat, a' nyavalyákat, az eseteket, és a' részeket, mellyekre azokat helyheztetni akarja, nagy szorgalmatosan meg vizsgálja, minek-elötte ezen kemény természetü orvosfágokhoz fogjon, 's velek éljen.

Nem szabad magunk itélete szerint el-végeznünk, mennyire lehetség a' stimulust az érlelésnek meg tartásáért ingerleni; arról is bizonyos itéletet nem tehetünk; mellyik hasonlit, és egyez a' mesterfészes ingerlések közzül az érlelő gyuladásnak izgatásával; semmi-

képen nem mondhattuk, sőt el sem is találhattuk, mellyik szer illenék leg inkább a' természet helyébe, 's mellyik légyen az, a' melly a' szükséges érlelő stimulusnak gradusa helyett leg hasznosbban szolgálhatna; erre elégtelenek vagyunk, erre semmi mértékünk nincsen; mi azért nem ingerelhetjük a' tudomány, 's mesterfég által az ösztönt úgy, a' mint az érlelő gyuladás azt izgathatta, nem tudhattuk, hasonló legyen e' a' mesterfeggel indított ösztön a' természet-béli ingerléssel, vagy sem, 's mennyire egyezzenek, vagy ellenkezőzenek ezek egymással, által nem láthatjuk.

Ha a' mesterféges ösztön felette való, akkor a' gyuladás fenévé válik; ha ellenben elégtelen, akkor az orvosok sem használnak: ha az érlelő ösztönnel ellenkezik, nyavalya következik utánna, ha pedig az egyik a' másikat veszti, akkor (a' mint fokszor észre vet-

sem) a' gyuladás is el-ozlik, 's el-mu-lik; és valóban a' feb-Orvosok között ki-nem tapasztalta, hogy a' gyuladás legottan el-ozlik, mihelyest ingerlő or-vosfágot helyheztet a' febre?

A' lágyító, 's érlelő szerek, 's kivált-
képen azok, mellyek tűz melegséggel in-
tézettnek, sokkal más erővel bírnak,
mint sem a' minémü eddig nekik tulaj-
donított; szinte e' némbéliek az el-
ozlató, a' fájdalmat tífllapító orvofsá-
gok, és azok, mellyek a' fenét meg-
árkollák, és a' rothadásnak ellene álla-
nak.

Akár mi-féle részekből készitse az
Orvos a' kása, 's egyéb nedves kötése-
ket, azok a' tűz melegségén kívül leg-
kisebbet sem fognak mivelni, 's hasz-
nálni; ezek között egy se lágyitya a'
daganatot, egy se enyhíti a' fájdalmat,
egy se ellenzi a' rothadást; mindnyájak-
ban csak a' tűz melegsége munkálkodik,

akár azok el-öszlató, akár fájdalmat
tfillapító, akár erőfitő, vagy pedig rothadást ellenző részekből állyanak; mindnyájan ingerlik az ösztönt, mindnyájan nevelik a' fájdalmat, mindnyájan a' gyuladást, és a' daganatot nagyobbityák, mindnyájan a' bőr alatt a' testnek róftas szövétében, és a' husban a' nedvességek el-választáfát öregbitik.

Mindnyájan a' gyuladás tulajdon esetit nevelik, a' részeket hevitik, 's veresítik: mivel azért a' kása-kötések nagyobb része tüz melegségével bir, innénd vagon, hogy az ilyen pároló kötések felette izgatnak, 's leg inkább ártanak; nagyon ártalmasok annak okáért a' szemek gyuladáfiban, 's minden egyéb gyuladáfokban, akár el-öszlató, akár érlelő, akár pedig rothadást ellenző szerek gyanánt alkalmaztasanak a' febre.

Ezek mint a' meg tfappant, mint pedig a' fel-fuvalkodott, nedves, és taknyos daganatoknál (oedematos) okot, 's alkalmatosságot szoktak adni a' fenére, ámbár nem lágyító, hanem fűszerzámas erejű füvekből legyenek is kékítve.

A' káfa-kötések a' gyuladáros, 's meg feszült daganatokban a' feszülést nevelik, a' fájdalmasokban öregbitik a' fájdalmat, a' botkosokban pedig hamar rákfenét támasztanak.

Az esetek azért, mellyekben némü némü hasznot hajtanak a' káfa-kötések, ime következendők; használnak tudniillik, midön a' gyuladást egy ideig meg tartani, 's öregbiteni akarjuk, midön a' nedveségeket valamelly helyre bővőségesebben által szivatattni szándékoskodunk; midön valamelly részben az ösztön kevés erővel bir, és az érlelés lassan megyen.

Egyéb-eránt felette keveset vigyáztak eddig az Orvosok mi-féle változások estek a' nyavalyás részek által a' kása borításokon, keveset gondoltak vele, minémü formába öltöztették ezek amazoknak mivóltát; mert a' részek, mellyekből az ilyen kötések állanak, hegyesek, tömósak, göröntsők, egyenetlenek, és a' t. akkor a' helyeket, mellyekre tetettnek, kemény nyomással illetik, a' gyulatt részeket ingerlik, 's így igen sokszor okai, hogy a' seb fenévé válik.

 HETEDIK RÉSZ,

A

*Ki-rágott, 's egy mástól el-vált
Részekben lévő gyógyító ösz-
tönről.*

A gyógyulásnak munkája különbözik az evesedésnek munkájától. Az esetek, mellyek a' genyetséget, és a' fekélyeket kékérik, éppen azoknak ellenbe való, mellyek a' fekélyeket gyógyityák, 's orvosollyák; az elsőket a' genyetségnek izgatása, mellyet nyavalyának tartunk, szokta támasztani; az utolsókat pedig a' gyógyulásnak ösztöne szokta elő-hozni, mellyel az életnek belső ereje mint egy különös orvosló szerrel él.

A' sebeknél, 's fekélyeknél mind addig ki nem fakasztya, 's elő-nem hozza a' természet a' gyógyulásnak ösztönét, valameddig a' nyavalyának oka meg nem változott, az evesedésnek izgatása el-nem mult, a' test szálak ki-rojtása vagy el-nem kezdődött, vagy nagyobb részben el-nem végződött; ez pedig egyedül csak azokban a' részekben taláztatik, mellyek a' gyógyuláshoz közel járnak, mellyekben a' természet-béli mivelések az ő igaz rendek szerint folyni kezdenek, 's mellyekben a' nyavalyás ösztön vagy meg fogyatkozot, vagy tellyefséggel el-cnyézet.

Könnyen meg lehet a' fekélyeket, mellyek a' gyógyulásnak ezen jeleivel elő-jönni szoktak, a' nyerséktől különböztetni, és amazoktól, mellyek még az evesedésnek állapottyában helyezettnek: az utolsoknál fok apró üres-fégeket lehet észre venni, 's úgy tetzik, mint ha a' sebet a' madarak ki-ették, 's

ki-vájták volna: az elsőknél ellenben, vagy is ama fekélyeknél, mellyekbe a' természet a' gyógyító ösztönt hajtya, számos apró szümölsők támadnak, mellyeket némü némü-képen a' virág szálahoz hasonlithatni.

Ezek a' szümölsők néha többet, néha kevesebbet szoktak ki-állani; néha pedig távúl állanak egy máshoz; mikor ki-fakadnak gyengék, de rövid idő mulva jókora keménységre jutnak; színek piros, és eleveny, állatt yok pedig hufos szoktak lenni; a' materia, melly azokat környül fogja, meg érett, vastag, s minden leg kifsebb szagnélkül vagy on; erre az állapotra kell minden tömött részek el-váláfinak, mellyeket a' természet az evesedés által gyógyít, jutni, minck-elörte a' gyógyuláfnak ösztönét fel-vehetik.

Ha a' hus szümölsők természete a' fekélyek természetével, a' nedveségek

állapottyával, és a' tömött részek minéműségével mindenekben meg egyez; ha ezek egészségesek, és a' fekélyek jó nembéliek, akkor a' szü-mölsök is ollyanok lesznek; ha ellenben a' részek lágyak, vagy kemények, ha el-hasonlottak, meg tfappantak, vagy természet ellen való állapotúak, és a' fekélyek rosz indulatúak találnak lenni, akkor a' szü-mölsök is vagy ki nem fakadnak, vagy ha ki-fakadnak is némellyek, azok a' fekélyek természetéhez, és a' részek állapotjá-hoz tellyefésséggel hasonlok lesznek.

Ugyan azért láttyuk, hogy a' gonosz indulatú fekélyeknél az illyen szü-mölsök ki-fakadási feketék, ólom-színűek, barnák, halaványok, 's egyébkint is színetlenek szoktak lenni; ebből vagyon, hogy a' rák nyavalyánál rák-fenéssek, a' lóvaknak tsontig bé-evő fekélyeinél (Phagadaena) taplófsak, ez az oka, hogy a' régi rothadt kelevé-

nyeknél, 's kemény kéréletü febeknél egy fe szokot meg jelenni.

Mihelyest az egészséges hus szümölsök meg érnek, 's egy mást érik, legottan öszve nőnek; minden erek, minden szálak, és szálkák erősen egy más-hoz ragadnak; soha a' hus az egészséges bőrön kívül nem emelkedik, hanem az egész tag egy száraz rostas hártzával befödetik, 's bé terítettik.

Ha a' fekélyeknél, mellyekben a' bőr a' huftól el vált, két tájokat meg egyeztetni kell, akkor szükséges, hogy a' gyógyító ösztönnek ereje mint a' két tájban hathatós legyen, és etzers mind mint a' kettőben ugyan azon egy idő alatt egészséges szümölsöket teremtsen; mert ha mind a' kettőben egy idő alatt ki-nem fakasztya öket a' természet, akkor a' meg egyeztetés is félben szakad, 's el mulik; ennek az oka; mivel ilyenkor az egészséges szümölsök az egyik

tájan, minek előtte még a' többiek a' másikon ki-fakattak, a' nyavalya által meg romlanak; mivel a' bőr meg lyukafodik, és a' gyógyító ösztön a' megnyerfégnek izgatása miatt meg eméztetik, 's femmivé tétetik: ha ellenben mind a' két tájan, 's ugyan azon egy idő alatt ki-fakadnak a' szümültsök, vagy ha a' tájakon az öszve foglaló gyuladás meg jelenik, akkor mihelyest a' részek egymást érik, leg ottan öszve nőnek *).

Szinte ez szokot a' tfont-töréseknél is történni, midön azoknak szélei vagy egymást érik, vagy pedig egymás hegyébe tódultak, akkor az el-törött tfontoknak szomszéd részei meg lágyulnak, meg pirofodnak, 's tfont-féli hullt nyerne; meg szemefednek, azért mind a' ketten végtére öszve nőnek **).

Ezek a' hufos, és ikrás szemek, mellyek mind a' két részről támadnak,

*) I. Hunter. **) I. Hunter.

számtalan apro, 's majd nagyobb részben piros vérrel tellyes erekkel által vannak kötve, 's szövetve: noha pedig illy számolsak ezeknek tfévéi, 's tfatornái, mint az által szinte azon mód szerint el-enyésznek, ami némü-képen azon fekélyekben el-mulni, 's el-veszni szoktak, mellyek a' lágy-puha részekben bévarasodnak, 's hárttyásodnak.

A' hely, mellyen efféle bé-hárttyásodott seb-állot, színének külömbfége szerint meg változik: az emberek-nél barnává válik; a' barna, 's fekete szörü állatoknál pedig a' meg hagyatott seb-helye fekete marad: nem külömbben a' bőr-felső szine a' helynek, a' szörnek, és a' bőr színének külömbfége szerint hol simává, hol rántzofsá, hol hal-héjafsá, hol pedig szarv félivé szokot változni. Ha annak okáért az ember bizonyos idő mulva a' seb helyét meg vizsgállya, tapasztalni fogja, hogy

abból a' vér-tartó erek ki-vesztek; és azoknak szálai apro kötezetteké váltak.

A' tfont-törésekben, 's tfont-rothadásokban a' hus-szümölsök a' rothadt részek le-hártyázása után mihelyest megérnek, 's egy mást érik, leg ottan tfontá változnak, ebből leszzen a' Callus, valamint amabból a' bé-varasodás származik, melly is a' halál után a' testnek felső részén meg tetzik.

A' mit itt a' tfont-törések meg tfontmódásáról mondok, a' mennyire ez a' lóvakat illeti, azt nem a' tömött, 's erős, hanem csak egyedül a' taplos tfontokról kell értenünk; p. o. az ugy nevezett oldal, 's bél-tfontokról, és több afféliekről; mert a' kemény tfontok, minek utánna el-törtek, és a' fiatal-korának ideje el-mult, többé öszve nem fornak, 's egybe nem kelnek.

Igen lalsan szokott a' vén márhák
inaiban, kötőiben, 's hufában a' gyógyu-
lásnak ösztöne ki-fakadni ; a' husban
azért mégyen ez lalsan végben , mivel
a' lantornás bórötske, melly az inas hus-
nak szálait öfzve köti , 's foglallya, a'
vénségben meg fefzül, 's meg nyulik,
a' természet meg mutattya azomban,
hogy a' meg korófodott állatok hufá-
ban is még némelly ki-fakasztatlan ré-
szek, és erek találtattnak, és hogy a'
gyuladásnak ösztöne az ő ereje által még
a' régi szálatskákba is bé-ható szokot
lenni.

 NYOLTZADIK RÉSZ,

A'

*Meleg Fenéről, és az egyes Ré-
szek el-halásjáról.*

Mikor a' barmok testének tagjai az ö elevenységeket, 's életeket el-vefztik, midön érzékenységek, 's természet szerint való szinek el-mulik, midön mivelések meg szünik, állatt yok el-hal, 's végtére rothadni kezd, akkor a' betegséget Fenének nevezzük.

Valami hatalmatsan ingerel, valami nagy fájdalmat indit, valami a' barmok természet szerint való munkálodást akadályoztattya, egy szóval valami az élet fonalát fel-bontya, 's hol szaporábban, hol pedig lassabban öl, mind az a' Fenét is tanaftani szokta.

A' gyu-

A' gyuladások, zuzások, erős kötések, és ütések; a' meg-tompítások, a' részeket az inakról, mellyekre füzettettek, el-választó hatalmas meg rázások; a' nemes, 's igen érzékeny helyeken lévő febek, fő-képen azok, mellyek tompa eszközök által tetettek, 's mellyek idegen testeket foglalnak magokban, mellyek mérges fegyverektől, 's mérges állatoktól származnak, mind ezek mondám okot, 's alkalmatóságot adnak a' Fenére.

Nem külömbben sokszor a' roszszúl intéztetett orvofságok, a' hévfég, a' hideg, a' büdös rothadt lévegő ég, a' bé-szürödött materia, az el-hasonlott nedveségek, a' fel-öldott, 's érejében meg fogyatkozott vér; néha pedig hol e', hol ama nedveségeknek számos vesztegetése is elő-hozni szokta a' Fenének betegségét: ezen kívül a' barom állatoknak minden belső, és külső nyavalyái is a' restnek, és a' részeknek külömb-

fégére nézve a' Fenét okozhatják, kivált-képen ha az említett nyavalyák bizonyos idökben, 's bizonyos környül álló dolgokkal szoktak meg jelenni.

Ha azért ezek okozzák a' Fenét, következik a' kérdés, vallyon mi-képen szoktak ezek a' nyavalyák mivelni? az ő mivelések tehát mint hogy hülömbb-féliek, én is azokat mechanika, és physika-béliekre, mérgefesekre, külsökre, és belsökre fogom el-osztani.

A' mechanika béliek mi-képen mivellyenek, nyilván láthattya a' barmok Orvosa, ha a' részeket meg tekénti, mellyeket a' mesterféges eszközöknek p. o. a' fegyvereknek ereje meg rontot.

Egy némelly zuzás, egy bizonyos sebbel, vagy seb nélkül esett erös ütés, mellyhez a' Fene ütkezik, itten például szolgálhat; ha az Orvos, minek utánna az erönek, és az eszköznek mi-

velése meg történt, a' részek minéműiek legyenek, a' bontzolásnak rende szerint meg tekénti, leg ottan észre fogja venni, hogy meg zuzattak, meg nyomattattak, apro darabokra ószlottak, vérrel elegyettek, 's általlyában öfzve törettettek: tapasztalni fogja, hogy az erő, melly a' zuzást okozta, az inakat, ez ereket, a' test-szálakat, azoknak munkálodását, 's ezekkel együtt az életet meg vesztegette, 's rontotta. Ez a' példa meg tanitya az Orvost, és a' dolognak ki-menetele meg ismérteti vele, hogy az ilyen, 's ehez hasonló történetekben a' meg sértetett részek halálánál egyebet nem várhat, 's nem reménylhet, ha külömbben azokat jól meg tekénti, 's meg vizsgállya.

A' phyfika, vagy természet-béli okok közzül itten mindenik például szolgálhat, valamellyik tsak az ő ereje által fenés gyuladást támaszthat, ezen okoknak nagyobb része az öfztön által

szokot mivelni; vegyük például itt a' hidegnek erejét: vallyon mi-képen szokot a' hideg mivelni, és mi módon szokta ez a' Fenét elő-hozni?

Halljuk rövideden: a' hideg erősen ingerli az inakat, és fel-bontya az ő köteleket; a' meg fagyott tagnak mint tömött, mint pedig nedves részeit az ő ereje által meg-vefztegeti, és szinte abban az állapotban helyhezteti, a' mellyben a' fagy által meg vétetett veteményeket láttyuk; meg szünik tudni-illik az érzékenységek, meg állapotdik a' mivelések, a' részek egymástól el-öszlanak, 's végtére rothadni kezdenek.

A' mérgek, mellyek fenét okozhatnak, természeteknek, és erejeknek külömbfégére nézve külömbb-féle-képen szoktak mivelni; nagyobb része ezeknek specifika ösztön által mivel; némellyek ellenben olly sebefszen hatnak a' részek állattyába, hogy egy szempil-

lantásban minden rend kívül való fájdalmat, daganatot, és egyéb hatalmas cse-
teket szoktanak okozni.

Ezen nem-béliek a' kigyok hara-
páfi; mihelyest a' részek szövetébe ki-
gyó nyál hat, azonnal rend kívül
való fájdalom, felette nagy daganat, és
a' vérnek temérdek ki-sziváráskodása kö-
vetkezik, melly mihelyest a' boltos szö-
vetbe szűrődik, leg ottan az ő részeiben
fel-bomlik, 's el oszlik. Ez a' mérég
az egész testben el-fárasztja az inakat,
a' barmok élete erejét az ő hathatósága
által igen le-nyomja, és az ereken a'
vérnek erejét is fel-bontja.

A' belső okokhoz, mellyek a' Fe-
nére alkalmatosságot adnak, tartozik
a' testnek bizonyos el-rendelt állapot-
tya, és a' tömött, 's nedves részeknek
a' romlásra való tulajdon hajlandósága;
azok az állatok, mellyeknek vére viz-
elegyes, testek szálai pedig meg tsap-

pantak, hajlandosbbak a' Fenére azoknál, mellyekben a' tömött részek fezfesek, az inas hus veres; a' vér sűrű, világos piros, el-nem hasonlott, nem sülyes, a' vénség miatt meg nem erötelenedet, vagy más egyébkiut meg nem fosztatott az élettől.

A' mit itt a' barmok testének a' romlára való hajlandóságáról mondék, azt nem az egész testről, hanem csak némelly bizonyos részekről, 's bizonyos tagokról kell értenünk; a' láb-vizi-korfágnál, és egyéb taknyos daganatoknál (oedematos) mellyekben a' ki-fürodött nedveségek, el-hasonlottak, és a' test szálak meg laposottak, nem ritkán történik, hogy egy kifs döffés, egy tsekély sértés, 's egyéb keveset jelentő történetetske után a' Fene támad, 's következik.

Ezen rettenetes nyavalyától mindenkor félhetni azon sértéseknel, mellyek-

nél az állatok vére számosan kiöntetett; hasonló-képen gyakran szokot a' Fene támadni, midön a' test betegség által igen meg erőtelenedet; midön a' nagy has menésre, és erős mirigyezésre sebek, zuzások, és ütések következnek, midön hoszfzas, és hathatós evesedés a' testnek nedveségét elfogyasztotta, és a' vért éltető részeitől megfosztotta.

Midön azért az egészséges részek meg gyuladoznak, és a' gyuladás a' Fene nyavalyára való hajlandóságot nyer, akkor következendő jeleket fog - az Orvos észre venni.

Ekkor a' gyuladások felettéb való nagy ingerléssel, és iszonyú fájdalommal kezdődnek; erre a' fájdalmas részek kerületében természet ellen való forróság következik; nem külömbben olly daganat támad utánna, melly felette sebessen elterjed, 's femmi árkat,

és keritést nem tfinál, melly a' részeket minden ki-telhető-képen fésziti, s' melly nem tfak a' nyavalyás helyeken, hanem az egész testben is forró hideg-lelést támaszt, és indit.

Mivel pedig az esetek, mellyekről itt emlékezem felette sebefsén, és hatalmasan mivelnek, azért tfak rövid ideig tartanak, mert a' halál nyomba követi öket: azomban se közel, se távúl való létének bizonyos ideje nintsen: a' halálnak története a' részekre, mellyekre a' gyuladás szál, az okokra, mellyek az ösztönt ingerlik, és a' Fenét indító dolgokra nézve kölömbb-féle szokot lenki, probáim szerint tapasztaltam, hogy a' Fene néha tizenkét, néha huszon négy ora után, némellykor hat, némellykor pedig a' hetedik nap mulva szokot tellyefséggel meg érni, 's az után ölni.

Minck előtt az élet végződik, a' daganat is alább kezd szállani, a' részek meg lágyulnak, a' feszülés kifesebbé válik, és a' fájdalmak meg kevesebednek; 's mihelyest ez az utolsó meg történt, leg ottan az érzékenységek minden beteges helyeken el-halnak, a' haj, és a' szőr ki-mégyen, a' felső bőr lekopik, több, vagy kevesebb idő múlva, valamennyire a' Fene terjed, mind rothadni, és veszni kezd.

Nints azért a' mi ezen nyavalyának árkat vethetne a' lágy kerítésen, és a' valófágos érlelő gyuladáson kívül, nem akadálasztathatták semmi egyéb szerek a' Fenét, hanem csak azok, mellyek azt lágy-puha kerítésel környül fogják, mellyek az érlelő gyuladást támaszthatják; ezek nélkül se a' természet, se a' tudomány meg nem tartoztathattya a' Fenének terjedését; ha azért a' vér erötelen, 's éltető részeitől meg fosztott; ha a' nedveségek erejekben el-

hasonlottak; ha a' tömörrészek meg
táppantak, 's le-süllettek, akkor töb-
bé nem adatik orvosság a' halál ellen.

Mi-képen mivellyenek az esetek,
's mi történnék belső-képen, minék
előtte a' gyuladás a' részeket meg vesz-
ti, 's meg öli? ez már régenten kér-
désben forgot: de tudtom szerint még
egy se magyarázta meg, mi módon
szokot talajdon-képen a' Fene támadni:
erre én úgy felelek, a' mint a' dolgot
az állatok fel-bontásából, 's tulajdon pro-
báimból észre vettem, 's ki-tanultam.

Az első, mellyet minden gyula-
dásnál, mellynek a' Fenére hajlandosá-
ga vagyon, észre vevék, a' fenés öfz-
tön, 's ingerlés volt; mihelyest ez tá-
mad, azonnal (a' mennyire az ő kerüle-
te, 's ereje terjed) azokba a' kifs erek-
be, mellyek egésséges állapotban a'
részeket nedvesítik, és a' lantornás
bőrbe a' kövérséget szűrik, veres nyers

nedveségeket ereget, és töltön tölti azokat a' nyavalyás helyekre,

Mivel azért ezen ösztön, 's ezen idegen nedveségek által uj ki-öntések, 's áradások történnek, annak okaért a' daganat olyankor lágy keritést, mint egyéb gyuladások, mellyek genyetségé válnak, semmi-képen nem készíthet; a' ki-öntödött nedveségek ilyenkor nem olly nem-bélick, mellyek árkat, és keritést tfinálharnának, ennek pedig nem egyéb az oka, hanem mivel nem folyó lymphából, hanem vérből, véres vizből, 's egyéb más nedveségekből állanak, mellyeket a' fenés ösztön az el-választó erekbe hajtot, és a' rósta- bürötskébe szokot önteni.

Ezek a' nedveségek a' hálós szövettet bé-szokták tölteni, 's az után el-szakasztani; ezek zuzzák, és feszítik az inakat, ezek nyomják, és szorityák az ereket, ezek akadálasztattyák a' ba-

romi munkálkodást, és a' természeti rend-tartást; ezek oltyák el az érzékenységet, 's ezek fosztyák meg végtére a' részeket az élettől.

Mind ezek öfzvelégesen a' felettéb való öfztönből következnek, a' mennyire tudni-illik az ilyen öfztönek ereje az el-választó erekre kiterjed. Ezek által a' belfő mivelések hatalmas erőszakkal vitettnék végbe, ezek által öregbitettnék a' hévfég, a' hidegletés, a' fájdalom, a' daganat minden történetekkel együtt leg hatalmasabban.

Minek előtte pedig ennyire nevelkedgyenek, egyéb dolga az Orvosnak nintsen (ha külömbben a' fenés gyuladás mélyen a' részekben nem fekszik) hanem hogy szinte a' bőrön által a' hálós szövetig bé-ható metszésekkel segítsen rajtok.

A' bé-metszéseket pedig szükséges mindgyárt a' nyavalya kezdetkor jó mélyen intézni, hogy a' vérrel meg tellyett boltotskák meg nyittassanak, és a' ki-öntödött nedvességek szabadon kifolyhassanak.

Mert ha ezek el-mulasztattnak, vagy idein korán végbe nem vitettnek, akkor a' boltotskák meg szakadnak, a' nedvességek el-hasonlanak, és a' Fene el-kerülhetetlenül fog következni.

Senki attól ne tartson. hogy talám az ösztön, melly a' kés által inditatik, a' gyuladásnak ösztönét öregbitse, vagy talám oka légyen, hogy a' feb korábban fenévé vállyék: igaz ugyan, hogy az operatio fájdalmas az állatoknak, de a' mellett tudni kell, hogy a' kés által okoztatott fájdalom itten szinte az az orvofság, melly a' feszülést kissebbíti, a' ki-öntödött nedvességek

ki-folyását előbbre fegiti, 's mivelő erejével együt meg-eröteleniti.

Örizkedgyék azomban az Orvos, hogy a' bé-metszést se későn ne tegye, se akkor hozzá ne kezdjen, midön már a' boltotskák meg szakadoztak, 's elhaltak, midön a' ki-öntödött nedveségek vagy meg romlottak, vagy pedig már el-hasonlottak: mert ekkor szinte olly kevés hasznot fog hajtani, ami keveset amakkor hajt, midön a' Fenének oka a' részeknek, a' testnek, és a' nedveségeknek gonosz mivóltából támadott; valaki azért ollyankor kéfssel él, az a' nyavalyát tsak nagyobbitya.

Nem külömbben tartoztassa magát az Orvos, és a' Fenénél, akár mi-féle okból származzék, soha meleg boritásokat ne rendeljen; mert a' tűz melegfége a' gyuladást neveli, a' nedveségek bővségét öregbiti, és a' Circulatiot nagyobbitya az erekben.

A' nedves, és lanyás melegség, a' fok párolások, és nehéz fodózések nagy okot, 's alkalmatóságot adnak a' rothadásra. Ezek mind természet ellen nyujtyák, és puffasztyák a' részeket; szükséges azért az Orvosnak minden melegséget, 's nedves orvóságot, akár mi-ből állyanak, tellyeséggel el-kerülni, ha külömbben a' Fenének eleit venni akarja.

Ellenben a' gyuladásoknál, mellyek előre a' Fenét ki-jelentik, felette hatalmas ereje vagyon a' hideg orvosló szereknek. Sokszor a' tsupa hideg víz akadálasztatni szokta ezt a' nyavalyát, fő-képen, ha a' ruhák, mellyek vízbe ásztatván a' testre tetettnek, minden fertál órában meg-változtattnak.

A' kigyok harapásnál azonnal szükséges a' bé-metszéseket végbe vinni, mi-helyest a' daganat meg jelenik; ha ezek el-mulasztattnak, vagy későn tetettnek,

akkor rövid idő múlva egy kerekcs, és magas daganat támad, melly a' bőr gyenge erőtelenségére, és a' részek meg-erészkedésére nézve ki-terjed. 's nem ritkán az emberi főnek nagyságára nevelkedik: ha ellenben korán, 's jó mélyen intéztették a' bé metszések, akkor a' rothadt véres viz, mellyet a' mérges nyálnak ösztöne a' hálós bőrötskébe hajt, ismét ki-folyik, és az állat meg menekedik a' vesélytől.

A' kigyok harapási ellen külső, és belső képen a' szarvas szarvnak spiritu-sával (*Spiritus cornu cervi*) szoktak élni, és sokan azt mint éppen a' kigyó mérge ellen való orvosságot dítferik; magam is 1771dik esztendőben szent Iván Havában Charanton névű Frantzia királyi Barom orvosló oskolájában láttam, hogy azzal a' lóvak körrül éltek, de hathatóságát semmi-képen észre nem vettem.

Az én tapasztalásom szerint azért nagyobb hathatósággal, 's erővel bírnak a' bé - metszések, mint sem a' szarvas szarvnak spiritusa; mert mihegyest ezek meg tetettek, azonnal elszűrik a' sebek a' hig, 's meg - óldott vért, mellyet a' kigyó nyál meg mérgefitet, és a' fájdalom az erekből ki - erőltet.

Ha télben a' felettéb való hideg miatt a' lábakon, vagy a' testnek akár mi egyéb részén fene támad, 's ha még a' részek el - nem haltak, akkor a' fenét jobban nem orvosolhattuk, mint ha a' részeket vagy hideg vízben fürösztjük, vagy azokat hóval kötözgettyük: ha ellenben már a' részek el - haltak, vagy általlyában a' hideg által meg rontattak, akkor nints leg kifsebb orvosság hátra, melly által azokat az előbbeni életre hozhatnánk,

Hasonló-képen nem ritkán a' zuzáfok, ütések, 's egyéb efféle fértések után is következni szokot a' fene, a' lóvak ferény partyáján, vagy az ugy nevezett marján fokszor száraz fenét támaszt a' nyereg-törés, 's dörgölés; ilyenkor a' bőr a' talphoz hasonló keménységet nyer, *) azért szükséges, hogy az ilyen esetkor az Orvos tüzes vassal éljen, ha a' holt részeket az egészségesekről el-választani akarja; ezen szer nélkül csak nem lehetetlenfég, a' holt bőrt az egészségesről le-oldani, ha annak okáért az Orvos illendöképen intézi a' tüzes vassnak alkalmaztatását, akkor az érlelo gyuladás le-oldgya a' bőrt az egészséges husról, 's a' fenét fékélyé változtattya: ezen szer nélkül néha az Orvosnak több holnapig kell várakozni, még a' természet az el-holt bőrt az egészségestől el-választja.

*) Lásd a' Hadi kovásfok számára ki-adott oktatásomat a' nyereg-törésről pag. 107.

A' kik a' Fenét a' részek, 's tagok el-metszésével meg gátolni akarják, azok a' tudatlan kovátfokat követik, mert valamint ezek meg nem fontolják, úgy azok is meg nem gondolják, 's által nem látják, mit tselekesznek: a' jó vigyázó ellenben látta a' következt, 's tudja, hogy ezzel csak a' nyavalya öregbedik, és a' veszedelem csak nagyobbodik utánna.

A' ki azért a' fenét támasztani, 's annak hathatós erejével hasznosan élni tudna, az sok-gyógyíthatatlan betegség ellen specifica orvosságokkal bírna: de ami kevesen eddig voltak, kik a' fene el-terjedését tartoztarni tudták volna, szinte olly kevesen vannak most is, kik azt támaszthatnák, ha önnön magától nem támadna, 's nem eredne.

KILENTZEDIK RÉSZ,

A

Hideg Fenéről.

A' hideg Fene természet szerint szinte úgy következik a' meleg Fenéből, valamint a' genyetségek egyenesen, 's természet szerint a' való érlelő gyuladásból támadnak.

Ennek a' Fenének természete a' römött részek rothadásában, és a' nedves folyó részeknek, mellyeket a' heves fene meg - emésztet, 's életektől meg fosztot, fel oldozásában áll.

Ezt az Orvos soha magányos nyavalyának ne tartsa, hanem mindenkor azt ítélje inkább, hogy ez természet szerint az el-halásból következik, és olly szer legyen, mellyel az élet az el-

hólt részeket az egétségtelenekről le-
szokta oldani.

Hogy pedig ez a' le-oldás szeren-
tfésen végbe mennyen szükséges, hogy
a' természet az élet- erejével birjon, 's
hogy e' mellett a' nyavalyás részek ha-
táriban az igaz érlelő gyuladás nélkül
ne szükölködgyék; tsak egyedül ez ól-
dozza le-a' beteg határookban a' hufnak
fel- vétele által az el-hólt test szálakat
az elevenyekről, 's ez helyhezteni a'
részeket az igaz érlelő fekélyek állapot-
tyában.

Valami azért akkor ezt a' gyula-
dást támaszthattya, vagy arra alkalma-
tóságot adhat, mind az a' fenének el-
terjedését is akadályoztathattya, 's az
eleveny részekben árkat vethet, hogy a'
rothadás ne következék.

A' szerek általlyában, és az Or-
vosfágok, mellyek másként a' rothadás

ellen javafoltattnak, 's dicsértettnék, itten erő, 's hathatóság nélkül vannak; nints ereje itten a' China héjnak, a' kámfornak, a' meg rekett levegő égnek, a' Gálitz könek; a' söprü égett bor, a' Myrba, 's Alöe tinkturák, és a' fös-etzet-vizzel készített párolások itt ártalmasok, némelleyek közzülök az ételő gyuladást ellenzik, némelleyek pedig a' meg holt részeknek a' nyavalyáfoktól való el-válását akadályoztatják.

Egynek sints ezen szerek közül annyi ereje, hogy az etzer meg-holt husnak ismét az elevenységét meg adhatná; késo mindnyájoknál a' segedelem: mert minck-elötte még az erejek kezd mivelni, már leg ottan rothadnak az állatok, és a' részek: itten leg többet kell az élet erejének, melly a' testnek belsejébe, és a' fenétől meg nem szökett részek állattyába hat, munkáldni; ezen erővel kell a' Orvosnak

hasznosán élni, 's ezt igyekezzék mindenek felett állandósan meg tartani: mert ha ez el-erötelenedik, akkor az Orvos a' leg jobb orvofságoktól is leg kifsebb segitféget nem várhat.

A' hideg fenénél mindenkor inkább előbbre segiteni; mint sem akadályoztatni igyekezzék az Orvos a' hólt részek rothadását; mondám a' hólt részekét, mert a' ki ezeket hatalmas erjü orvofságokkal, a'-ki Alöe, Myrha, 's egyéb fűszerzámas szerekkel - mint egy bé-balfamozza, az az el választást tartoztattya, és a' rothadást ellenzi: ekkor az evesedés, és a' gyógyulás a' természet tzélya ellen viaskodik.

Az eves viz, melly a' rothadt részek fel-oldása által magát ki-fakasztya, nem olly rosz indulatú, mint talám azt itéllyük a' hideg fenénél; kivált-képen nem olyan azoknál a' zúzásoknál, és sebeknél, mellyek a' test

nek külső részzeit el-foglallyák : mert az ösztön, mellyet ez az eves viz az egészséges részekben támaszt, mivel, hogy az utólsók meg gyuladnak, 's meg evesfednek 's így a' gyuladás miatt a' fene továbbra ne mehessen.

A' meleg párolások leg hamarább le-oldozzák a' holt részeket a' nyavalyásokról (az ö erejek itten az élet erejével egyetemben munkálkodik) mert is minthogy a' róthadást előbbre mozdítják, ezzel a' holt részeket fegitik a' nyavalyásokról le-oldani. Azomban az ilyen párolásokkal csak a' holt részek körüül kell élni, mert a' nyavalyásoknál fokszor ártalmasok szoktak lenni; ezeknek inkább az izgató orvosságokra vagyon szükségek, fő-képen akkor, midőn az érlelő gyuladás kevés erővel, 's hathatósággal bír.

Örizkedgyék az Orvos a' késsel, vagy ólloval a' rothadt, 's el-holt ré-

szeket az egétségeseektől el-választani; mert a' leg kifsebb bé-metszés is árthat, fő-képen ha általa az érzékenységgel bíró testi szálkák meg fértettek *) az ilyen meg nem fontoltt bé-metszés által új nyavalyát kaptsol az Orvos a' Fenéhez: meg tartoztattya ugyan néha a' bé-metszés által a' meleg Fenét, fő-képen ha azt idein, 's annak alkalmas helyén intézi, de a' hideg Fenét azzal meg nem gátolhattya, mert azt a' természet a' rothadás, az evedés, a' gyuladás, és az életnek ereje által szokta gyógyítani, 's orvofolni.

Emlékezzünk tsak erre az utolsóira vizsgálva, mellyről ekkoráig olly fokot

*) Ezek azok az Intések, mellyeket e' dologról ama híres seb Orvos Pott Ur hajdani Mesterem Tudománya Társainak adot, ezek nékem a' barom állatok körrül nagy hasznosak voltak; mint-hogy a' halált szerző metszések ellen való oktatója nem tsak nyavalyás részeket mentet a' tsön kitéstől, hanem embereket is szabadított a' haláltól.

említettém, 's hitcésük el-magunkal, hogy a' hideg Fenének Orvoslására ennél jobb orvosság nem adatik; ez a' febet fokszor egyedül maga fekélyé változtattya, 's midőn ezen állapotra jutatta a' nyavalyát, akkor érlelő seb gyanánt orvosolya.

Nyilván ki-tetzik azért ezekből, hogy a' hideg Fene a' meleg Fenéből következik, 's hogy ezen betegségnél se a' részeket el-metfzeni, se pedig bé-metfzéseket tenni nem kell, ha külömbben a' nyavalyát vontatni, az állatoknak ártani, vagy azokat tellyeséggel megölni nem akarjuk; a' ki itt talám a' tapasztalásra támaszkodik, az emlékezzék meg, hogy fokszor a' tapasztalás is megtállya az embert; jusson észébe, hogy eddig még maga a' természet is mint a' kovátok, mint a' gondviselek, mint pedig a' barmok hibáit, sőt még az ártalmas orvosságok erejét is fokszor meggyözte, 's meg előzte,

MÁSOD. KÖNYV.

A'

FATTYÚ GYULADÁSOKRÓL.

MÁSODIK KÖNYV.

ELSŐ RÉSZ,

A'

Fattyú gyuladásokról.

Mi legyen a' valóságos gyuladás az előbb való könyvnek első részében megmagyaráztam: tulajdon értelme szerint ez csak egy szót lenni, tudni-illik, a' mely a' jó, 's igaz genyetséget teremti.

A' valóságos gyuladásnak bizonyos határa vagyon, 's kerítéssel vetették körül; az ő kerülete a' fattyú gyuladás daganattyához képest felette szűk, és keskeny, egész részeket, 's tagokat ritkán szót el-foglalni, hanem csak bizonyos helyeken támad, 's tartozkodik.

A' fattyú gyuladáfokkal különbben vagyon a' dolog, ezek fok, és különbb féliek; hol nagyok, hol szélesek, hol pedig határ nélkül vannak; magányos részeket nem foglalnak, hanem egész tagokra gyakran ki-terjednek.

Természetek tulajdonfága az, hogy midön el-nem oszlanak, akkor soha semmi helyen igaz, és jó genyetséget nem teremtenek; mindenkor a' fenével, a' régi fekélyekkel, és a' gyógyíthatatlan sebekkel járnak, 's hogy ezen nyavalyáknak egyikétől se maradnak mind addig el, valaméddig vagy a' természet, vagy a' tudomány, vagy pedig más egyéb eset által el-nem távoztattnak, hogy a' pestissel, a' dög-nyavalyával, és a' mérgeknek nagyobb részével, hogy egy szóval minden egészségtelen testekkel, 's minden ártalmas szerekkel örökösen társalkodnak.

A' fattyú gyuladáfok között legközönségesebb az inpok; ez mint az elől való, mint pedig a' hátulso láb-száron, a' tñiklon, a' farkon, és a' láb-koszorujának mellék részein támad, néha a' térd felé fel, vagy leg alább a' mennyire a' fár hajak terjednek, emelkedik, néha pedig alá vonakodik, és szinte a' körmök állattyába hat.

A' melly helyen azért ezek között az inpok támad, azon efféle jeleket lehet észre venni.

Az alsó láb szár hol nagyobbra, hol kisebbre dagad, erre egy kerekessen el-terjedett daganat hasonló feszüléssel, 's keménységgel következik, mellyben közönségesen fárgás, 's epe-féle víz tartozkodik.

Ez a' daganat tulajdon formával, tulajdon tömötséggel, melegséggel, tulajdon érzékenységgel, fájdalommal, és

a. t. bir, 's azért a' hideg, és hives daganatok között egy különös, 's magányos daganatnak tartatik.

Mert ekkor a' bőr feszesebb mint az útolfoknál, és fájdalmasabb mint az elsőknél, 's ha illettetik, nem hágy maga után gödröt a' nyomás.

A' gyuladás, melly ezt kékéri, a' bőrben tartozkodik, a' bőr alatt pedig kevés érzékenységgel birnak a' részek, sött úgy tetzik, mint ha elhaltak volna.

De a' meg gyulatt helyeken is nem egyenlő a' fájdalom, és a' hévség; ez a' kettő ott szokot jobbára leg nagyobb lenni, a' hol a' bőr meg reped, és az inpok fel akar fakadni: ilyenkor minden szőr-fzál fájdalmas, 's mindenik körrül fargás vizzel tellyes hójagok kezdenek támadni.

Az idő, mellyben ez történik az ösztönnek, a' gyuladásnak, és a' fájdalomnak gradusára nézve külömbb-féle; ez többnyire az ötödik nap felé szokot meg efsni.

Midön azért ez végbe ment, akkor a' fel-fakatt inpok egy izzadó szőrös kézhez kezd hasonlítani, 's minden szőr-szál körrül egy fargás vízzel tellyes fekélyetskét vehetni észre.

Ez a' fekély, mellyről itt szólok, sok milliom tsévékből áll, ezek ismét rész-szerint a' bőrt által lyukasztyák, rész-szerint pedig a' bőrre ragadnak; mi-helyest azért a' bőr etzer el-válik, leg ottan az inpok, a' mennyire tudni-illik a' határja terjed, egy nyers hójag-luzó flastromhoz (Vesicatorium) kezd hasonlítani.

Ez soha jó evetiséget nem teremt, az eves víz, melly az inpokból folyik,

hig, éles, tőpös, és mint a' rothadt szarv бүdös szokot lenni.

A' mi ebből a' nedvességből hátra marad, és a' sebnek külső színén meg ülepedik, közönségesen motskos, 's hol a' tyukmony fejeéhez, hol pedig a' székéhez hasonlít.

Ha az inpok régi vizi daganatokból, el-hasonlott mirigyekből, nyavalyás, 's egybe keveredett ki-vetendő materiákból támad, és készül, akkor a' nyavalya még gonoszabb; mindenek felett pedig akkor szokot leg veszedelmesbb lenni, midőn az el-szürödött nedvességek a' testnek szálos szövérében meg állapottak, el-hasonlottak, és a' tagok azok által meg rontattak.

Mind ezekben az esetekben az inpokos daganatok a' szomszéd részeket meg emészti, és a' helyről, a' hól, 's mennyire az ilyen fekély el-terjed, a'

szőr le-kópik, a' lábak meg merevedeznek, 's végtére rák inpokok, 's gyógyíthatatlan sebek következnek utánuk.

A' nyers, és nyavalyás bőrből számtalan barna, és ólom színű szümölsők szoktak ki nőni, mellyek eleintén a' darához, és a' köles szemhez hasonlítanak, idővel pedig a' borsó, 's mogyoró nagyságát is fellül halladgyák.

Az inpokos nyavalya leg többnyire tavaszkor, télben, és őszszel szokta a' lóvakat sanyargatni, ellenben nyárban igen keveset bántya őket, 's azért ekkor a' nyavalya is hamarább szokot gyógyulásra fordulni.

Ez külömbb-féle okoktól vagon, erre hol a' külső, hol a' belső dolgok adnak alkalmatóságot.

Az utólsokhoz tartoznak mint azok a' vizi-daganatok, mellyek a' fel-oldott vérből, és a' meg romlott nedvességekből támadnak: mind azok a' krifis-béli, 's nyavalyát szerző materiák, mellyek ide, 's róva a' testben tfavarognak, 's kimenetelt nem találnak, 's mellyeket az élet vagy előbb, vagy utóbb a' láb-szárnak hálós szövétébe hajtot.

Az inpok leg közönségesebben azon mirigyből szokot eredni, melly meg rekettnek mondatik; erre leg inkább a' tfontig bé c' ö fekélyek, 's azon has-menések, mellyek a' testi erőtelenfégtől származnak, mellyek a' vért feloldgyák, el-fárasztyák, 's éltető erejektől meg fosztyák, adnak alkalmatofságot.

Az inpokot ritkán szenvedik a' fiatal lóvak, a' közép idő-bélick inkább hajlanak arra, a' vének pedig leg többször szoktak attól meg szöketetni.

Leg későbbben gyógyulnak ebből a' betegségből azok a' lóvak, mellyeknek erre leg több hajlandóságok vagyon, mert ha az Orvos, még a' nyavalya orvosolhatandó, szorgalmatosan hozzá nem lát, hamar el-hasonlik, és többé meg-nem gyógyitathatik.

Külső-képen okot, és alkalmatóságot szoktak erre a' nyavalyára adni a' tisztátalanfág, a' röft gondvifelők, a' posványos helyen épített istállók, a' fáros utak, a' szük utzák főképen azokban a' városokban, mellyekben a' hügy, és a' ganaj az utzára öntetik, a' hideg, a' rágató kemény hó, a' tífiklon, 's azon fellül lévő szörnek felettéb való le-metfzése, 's ki-tépése, a' farkon lévő hofszú köröm, 's annak régi ki-szorulása, a' nyirjának meg rothadása, a' tavaszi, 's téli hofszas kámpániák, és valami izgatást, 's fattyú gyuladást támaszthat, mind az mondám külső.

képen okot szokot adni az ilyen nyavalyára.

Az inpokos daganatok, mellyek külfő okoktól származnak, akkor jutnak gyógyuláfra; midön az okok eltávoztattnak.

Ez pedig egy felöl akkor történik, midön az Orvos a' fekélyeket atról a' rothadt vitztől, 's ama undoklágtól megszabaditya, melly az inpokos materiát bé-födi, másfelöl pedig, midön a' sebet se nem ingerli, se a' tisztitáskor vérzésre nem fakasztya.

Azok az inpokos daganatok által-lyában gonofzabbakká válnak, mellyek ólajjal, 'zfírral, irral, puska porral, 's hájjal bé-mázoltattnak, mind ezek a' szerek, és a' szörnek felettéb való lenyirése által sokkal veszedelmesbbekké tetettnek, mint sem természet szerint szoktanak lenni.

Az inpok ösztöne, 's gyuladása ellen, melly belső októl nem származik, leg hathatósb külfő szerek azok a' mázolások, mellyek Görög - fejérrel, 's ólom etzet vizzel elegyített fazokas földből; bolusból, és kementze fárból készítettnek.

A' mellyek pedig a' fel-fakatt inpokok, vagy az inpokok fekélyei ellen leg hasznosbban szolgálnak, tudtom szerint a' lanyás viz - fürdők, a' kénköves fürdő vizek, és az ólom-etzetel kevertt vizek szoktak lenni.

Soha femmi féle inpok, soha egy fattyú gyuladas se szenved (az egy gyuladást ki-vévén, melly a' fagytól okoztatik) se a' hideget, se az izgató szereket, se ama orvosságokat, mellyek melegen intéztettnek. Az ólom etzetviz, melly egyébként általlyában a' fájdalmat enyhiti, itten felette nevelni szokta, ha az Orvos azt vagy egy keve-

fé melegebben, vagy amint kívántatt-
nék hidegebben alkalmaztattya.

Az inpoknak, melly a' vizi daganat
után következik, eleit veheti az Orvos,
ha a' daganatra, minek-elötte a' bőr meg
hevülvén el-hasonlik, és a' boltós fző-
vete meg-romlik, köppölyöket rak.

Illyenkor a' tüzes vas az inpokot
ellenzi, és a' láb-szárnak kövérsege,
melly közönségesen a' vizi daganathoz
ütközik, bizonyos hajlandóságot nyer
a' meg keménykedésre; ha ellenben eze-
ket a' szereket akkor alkalmaztattya az
Orvos, midön a' daganat már meg ke-
ménykedet; akkor a' tűz melegege
inpokot okoz, és az inpokból rák-fene
szokot következni.

Általlyában azok az inpokok ellen,
mellyek a' hig, 's vizes vértől, a' belső
nyavalyáktól, az el-szivárgodott, 's meg
romlott nedveségektől, mellyek a' tson-

tig vesztő fekélyek mérgétől, a' megrekett mirigyektől, és több efféle betegségekől származnak, leg hathatosbb orvosságok a' tisztaság, a' fordó, az ólom etzet-viz, a' tiszta levegő ég, és a' beteg állatok erejéhez illendő mértékletes jártatás; mind ezek pedig akkor használnak, midőn az inpok még meg nem idősödött, és a' betegség még gyógyíthatandó.

A' melly inpok a' széles köröm házba röjtözködik, azt meg gyógyítani nem lehet; ama pedig, melly a' köröm háztól környül vetetett fontnak megdagadásától következik, annál inkább gyógyíthatatlan.

Midőn az inpokok fekélyénél a' szőr egenesen fel kezd állani, igen rossz jel; ha pedig egészen el-vész, még gonoszabb; akkor is nagy a' veszedelem, midőn a' betegek lábai meg meredveznek.

Mert ha az Orvos ezt a' merevedést idein meg nem gyógyítja, akkor szümöltsők fognak utánna keletkezni; 's ha ezeket is, mielőtt barnákká, egyenetlenné, ólom színűekké, 's puhákká, vagy keményekké válnak, elnem távoztattya, akkor a' szümöltsőkre rák-fene, a' rák fenére pedig egy örökre gyógyíthatatlan nyavalya következik.

MÁSODIK RÉSZ,**A'****Szemek Gyuladásáról.**

A' Szemek gyuladása némellykor egy magányos nyavalya, némellykor pedig olly betegségből szokot eredni, melly a' testben még meg vagyon, vagy ha el-mult, az el-mulása után kezdi a' nyavalyát elő hozni.

Az utolsó ugyan ritkán történik, de néha még is észre vetetődik; a' két első pedig az egész esztendő alatt, 's leg inkább nyáron meg szokot jelenni.

Azok a' betegségek, mellyekkel a' szem-gyulladások támadnak, vagy leg alább mellyekre a' szemek meg tüzesé-

dése következik, általában belső nyavalyák szoktak lenni, p. o. a' forró hideglelések, a' mirigyek, a' tüdők, az agy-velők, a' fő külső, 's belső részeinek, és a' béleknek gyuladási.

Ha a' szemek gyuladása a' kolika fájdalomtól, vagy a' bélek gyuladástól támad, akkor halálos veszedelmű a' betegség.

A' szemek gyuladása akár magányosan, akár a' helybéli hidegleléssel jelennyék, mindenkor az ösztöntől származik; sőt az egyéb okok is, mellyek arra alkalmatosságot adnak, jobbára mindenkor az érzékenységet öregbitik, 's olyanok szoktak lenni, mellyek felettéb az inakba hatnak, a' külső, 's belső részeket rontják, 's mellyek erőszakos bényomáfokat okoznak.

Illyenek többnyire az erősen sütő nap, a' verőfény, a' hévség, a' por,

's azon idegen testek, mellyek a' febbe esnek, és a' tagokat felettéb rontyák; mind ezek igen közönségesek nyárban a' lóvaknál, az Armádáknál is gyakran észre vetettnek, kivált-képen azon szeregeknél, mellyek nappal a' nagy hőségkor, 's száraz időben felettéb való utazást tesznek; mellyek a' fik mezzőkön, a' hol se fák, se levél-szinek, se árnyékok nintsenek, fok ideig tartozkodnak.

A' várasokban, és falukban azért szokot olly igen a' szem-gyuladás a' lóvakon uralkodni, mivel az ott való istállók közönségesen sötétek, és a' hugyának göze igen tiszos szokot lenni, mivel azokban az ablakok bé-téve tartattnak; mivel azokat kevés szellő járja; 's mivel elegendő hivesítés nélkül szükölködnek.

Szinte ezen okra nézve szokot a' Kazárnyákban is gyakran meg jelenni;

mivel tudni-illik az ilyen épületekben, és istállókban felette számosan vannak, 's egymáshoz igen közel kötve tartattak a' lóvak.

Efféle nyavalyákban igen különböznek, igen fájdalmasok, 's nagyok szoktak lenni az esetek, mint-hogy nem ritkán iszonyú nagy veszedelem következik belőlök; ha azomban az okoknak természetét, különbségét, 's hathatóságok gradusát tekéntyük, látni fogjuk, hogy a' veszedelem nem mindenkor egyenlő, hanem sokszor meg is változik, 's nagyon egy mástól különbözik.

Az első történetek, mellyeket nálak észre vehetni, következők.

Az állatok a' nap-fényt kerülők, a' világosság elől, 's valami ragyog, és fénylik, nyavalyás szemeket el-röjtik; sokszor hunyogatnak, 's szemek föde-

lét többször, mint sem egészséges korokban hol fel, hol alá vonogattyák, 's amint öket a' fájdalomnak gradufsa gyötri, ugy nyityák, 's kutfullyák a' szemeket; többnyire pedig soha egészszen fel nem vonnyák a' szemek héját, soha egészszen a' szemeket meg nem nyityák.

Valameddig ezek az esetek ki nem fakadnak, mind addig szokás kívül nedvesek maradnak, a' szemek is a' könnyhujtást nagyon tsöppögtetik, és addig folyik belőlök a' genyetséges viz, még a' fájdalom tart, 's az állatot gyötri.

Ha ezen idő közben a' szemnek belső részeit meg vizsgálja az ember, reá talál, hogy a' szem fejrje hol több, hol kevesebbé meg változott, hogy tüzes, meg gyulatt, és veres szokot lenni; tapasztalni fogja, hogy a' szemnek leg külfőbb hártyája (tunica conjunctiva) meg dagattnak, vastagnak, 's

taplofnak mutattya magát, végtére észre veszi, hogy ugyan ez a' hártya a' szem héján ki áll, és bizonyos tekintetre nézve ugyan azon vastag rántzhoz hasonlít, mellyet a' ganéjlás után a' fegg hurkának végén látunk; ezen a' rántzon felette nagy a' verekség.

Az említett hártyának ama része, melly a' szemnek golyóbisát környül fogja, 's bé-takarja, az ereknek igen apro, 's vékony retze-szöveveiből áll, mellyek némli némli-képen a' pók-hálóhoz, vagy az egybe keveredett selem szálakhoz hasonlítanak.

A' leg vékonyabbak közzülök piros vérrel tellyefek, az öregebbek is nagyon bővelkednek azzal, kivált-képen amazok, a' mellyeket egészséges állapotban szemlélünk.

Azon fejtér, vagy barna táján, mellyen ez a' külső szem hártya a' világos hártyát

hártyát bé-födi, ide, 's tóva apro tfo-
mókot, 's hójagos kelevényeket lehet
észre venni.

Illyenkor a' szemnek üveg hártyá-
ján (tunica transparentis) által látni nem
lehet; mivel homályosá, szürkévé, kék-
ké, vagy hamú színüvé változik; 's mi-
vel ha a' fájdalom felette nagyra nevel-
kedik, akkor az egész szem is öszve da-
gad, és a' szem-héjak is felettéb vasta-
gok lesznek.

Ezen időkor a' szemnek nem tsak
a' külső, hanem belső részei is meg
tüzesednek.

A' midön azért ennyire nevelkedik
a' szemnek nyavalyája, akkor az üveg
hártya meg vastagodik, taplósá, fejjérré,
's nedvesé kezd válni, 's úgy tetzik,
mintha ezüst-kék színü bőrre változott
volna.

Némellykor természet felett megdagad, állattját meg változtattya, megtfomófodik, 's örökös homályba borul, 's el-sötétedik.

Noha pedig illy hathatófsan mivelnek a' szemnek gyuladási, mint az által felette ritkán történik, hogy a' szemnek belső részei evesedni kezdenének; meg esik ugyan ez néha, de mindenkor veszedelem következik utánna; mert közönségsen az egész szem el-vész.

A' midön azért evesedni kezd a' szem, akkor jobbára mindenkor egészszzen ki-fekélyesedik, öszve esik, 's hufá válik a' szemnek golyóbisa.

Minémü hasznos, vagy ártalmas légyen az illyen gyuladáskor a' lóvaknak szem üveg hártáját meg nyitni, még ekkoráig nem próbáltam, 's ugyan azon okból nem tfelekedtem, mivel a' lóvakat efféle nyavalyakor a' földre szükfég

dönteni, és a' hártjának meg nyitása is igen fájdalmas szokot lenni, 's mivel a' kerületnek inas, és ikrás hufa felette hathatósan mivel, sött a' szemnek belső részei is ki-dülnek, mihelyest az üveg hártya meg szakasztatik.

Arra való nézve szükféges, hogy az ilyen szem gyuladánál fő-képen arra tzelozzon az Orvos, hogy az állatotkat a' veröfénytől, a' nap világtól, a' hévfégtől, és a' portól oltalmazza.

Azon legyen, hogy az iftálló bözé el-fogyasztásék, a' szellő hivesedgyék, az ablakok bé-téve tartásanak, és az okok, mellyek a' szem gyuladára alkalmatofságot adtak, el-távoztásanak.

Ha ezek végbe mentek, akkor napjában háramszor, 's négyszer, némellykor minden órában, vagy minden fél órában is (a' mint tudni-illik a' fájdalom, a' gyuladás, vagy az esetek erősen mivel-

nek) hideg fürdöket, és párolásokat rendelhet az Orvos.

Ha a' beteg állatot a' szabad levegő égre, és az árnyékra viheti az Orvos, el ne mulassa az alkalmatosságot, mivel ez fokszor a' hideg fürdők, és egyéb leg hathatósbbr orvosságok gyanánt szokot használni.

Ezt az Ármádáknál nappal végbe vinni fokszor lehetetlen dolog; és azért efféle történetkor e' helyett hideg vízzel szükség élni, és a' lóvak szeme elejbe vászonzól készített ellenzöt lehet akasztani; a' meleg szerektől pedig fő-képen a' meleg kása-borítáfoktól mindenkor örizkedgyék az Orvos; mert az ilyen kötések, akár miből készitessenek, mindnyájan a' gyuladást nevelik, és a' veszedelmet nagyobbirák.

A' többi szerek közzül, mellyek a' fris viznek gyakor alkalmaztatásán ki-

vül külső-képen leg hathatósbban szolgálnak, az ólom-etzet, az ólom-etzet viz, a kámforos etzet, és a réz edényben viz által meg ólvaztatott falamia szokot lenni.

Midön azért a szem héjaknak szélei fris vizzel meg-öblögettettek, akkor mint az egyik, mint pedig a másik fzerrel is jó gyengen meg nedvesíthetnek.

Kétfég kívül leg hasznosabb volna, ha ilyenkor a szem fődél belső széleinek külső hártáján mint az emberek-nél, mint pedig a lóvaknál végbe vi-
tethetnék a köppölyözés; de ez a lóvaknál nagy munkában tellyik, mint hogy magokat igen videlmezik, és a szemek fődelei is nagy erővel birnak, azért azokat ugy meg nem nyithattya, 's fel-nem fezfitheti az ember, a mint kívántattnék.

A' szem üveg hártjának ama uj, és vékony homályosága, melly a' szemnek felettéb való gyuladásából származik, önnön magától el-mulik, ha az állatok fris szellőre botfátattnak, és a' fellebb javasoltatott nedves szem-orvosfágokkal él valaki körrülök; ha ellenben Nád-méz, Tutia, vagy más afféle por hintetik a' lóvak szemébe, akkor ezek által a' lóvak tfak félyénkebbekké, 's latrabbakká lesznek, a' betegség pedig annál inkább gonofzabbá válik.

Itt a' könyhulajtás tfévéjének nyavalyájáról, és a' szem fejr, és fekete homályoságáról (amaurosis) semmit nem akarok említeni, az elsöt a' könyveken kívül soha nem láttam; a' két utolsokról pedig már akkor szólottam, a' midön az eleveny lóvak szemének mi-vóltát meg magyaráztam; 's azért ujólag tfak azt mondom, hogy az ugy nevezett havi vakfág nem önnön magányos egy nyavalya, hanem tfak olly gyu-

ladásból következik, melly ismét bizonyos időben meg fordul, 's visszafordul; hogy a' meleg istállók bözétől, és azon okoktól származik, mellyek szem gyuladást indithatnak; hogy ezt a' nyavalyát azon barom állatoknál, mellyek efféle veszedelmes, és kinos betegségben sindönek, leg inkább ama kistin, kövér, 's igen benn fekvő szemek okozzák, mellyeket egyébként disznó szemeknek is neveznek.

A' szemnek fejei hártája *) mellyről a' könyvekben emlékezet történik, éppen nem szívós bőrötske, hanem csak a' lymphá nedveségnek azon öszve szívarkodásából támad, mellyet a' fájdalom a' gyuladással idein a' szem üveg hártjának világos leveletskéi közé szürni, és ki önteni szokot; a' ki ezt hinni nem akarja, vizsgálja bár a' dolgot a' Bontzolásnak regulái szerint, 's reá fog találni az igazságra.

*) Albugo - Taie etc.

Ha az említett szem fejrőség, mellyet a' gyuladás elő-hozot, uj, vékony, 's kékesnek látzatik lenni, akkor a' Bontzó femmire fem fog találni; mert ekkor a' szem üveg hártjának leveletskéi egyedül tszak azon nedvefségektől ásztattnak által, mellyeket az cretskék ki-fürtek: ha ellenben ez a' fejrőség az előbbenyinél idősebb, 's homályosabb, akkor a' hártja leveletskék között dara forma, 's hamú színű por szemeket fog észre venni; ugy nem különbben, ha ez a' szem-fejrőség régi, 's vastag találna lenni, ha az üveg hártja már el-hasonlott, 's fel-emelkedett, akkor tapasztalni fogja a' Bontzó, hogy az üveg hártjának leveletskéi között uj, 's apró szálkák, és némelly fejrő színű gerezdes szövetetskék támadtak.

 HARMADIK RÉSZ.

A'

Krisis-béli Daganatokról.

A' Krisis-béli daganatoknak neve alatt bizonyos kelések értetődnek, mellyek némelly bizonyos belső nyavalyákból támadnak.

Ezeket a' daganatokat a' betegségnek külömbb-féle korában, és a' testnek külömbb-féle részein szokta a' természet a' nyavalyás materiának le-tevése után elő-hozni.

Efféliekre pedig leg hajlandóbbak a' mirigyek, a' rostas szövetek, és azok a' tagok, mellyek egymáshoz tágófsan vannak kaptsolva.

A' mirigyek, mellyek a' fül alatt vannak, 's mellyek a' gégének fekvésében helyhezttettek: az alfelnek, a' fegg-hurkának, és azoknak a' részeknek tája, mellyeknél a' természet a' testből ki-vetendő materiákat el-választja, és mind azok a' tagok, mellyek több viz, mint sem vér tartó ereikkel birnak, ezek, és efféliek mind (mondám) egyebeknél inkább kinoztattnak a' krízis béli daganatoktól.

A' kelések, mellyekről itt a' szó esik, igen különböznek, ha természeteket, 's azon nyavalyákat veszszük, mellyektől származnak: mert ha ezeknek az okai gonosz indulatúak, és a' materiák, mellyekből keletkeznek, mérgefek, akkor a' daganatok is gonoszszak, 's veszedelmesekek fognak lenni.

Akkor is felette ártalmasok, midőn a' testnek nemesebb részeit megszállák, midőn szüntelen tsavarognak,

és a' helyet változtatták; midön hol meg-jellennek , hol el-tűnnek, majd itt, majd amott támadnak, és magok után sohúlt fekélyt nem hagynak.

A' krifis-béli daganatok akkor tartatnak jó indulatúaknak, midön a' nyavalyának végét szakasztják , midön tályogokká válnak; midön fel-fakadnak, meg evesednek, 's midön nem felényire, hanem egészszzen volóságos krifis-béliekké változnak.

Ezen daganatoknak ki-fakasztása mindenkor egy rend kívül tfavargó, 's el-tévelyedett krifisnek tartatott, és olly állapotnak iteltetett lenni, melly által a' természet azokat a' materiákat, a'melleyeket néki a' testből ki-hajtani kellene, idegen helyekre hordozza, 's hol itt, hol amott le-teszi.

Ez ugyan néha meg történni szokot, de a' mellett az is igaz, hogy a'

materiáknak efféle el-hordozása mindenkor nem esik; mert a' mennyire tapasztaltam, bizonyos vagyok; hogy némely betegségeket általlyában tsak a' gyuladás által lehet gyógyítani; 's más uton pedig semmi-képen végét nem szakaszthatni.

A' krísis-béli daganatok, midön ki-fakadnak, nem tsak bizonyos időt várnak, hanem bizonyos tagokat, és helyeket is választanak, mellyekre szállanak, 's mellyeken meg jelennek; így a' mirigyekre nézre, vagy az áll-tfontnak hátulso' vastag végén, vagy pedig a' fül alatt lévő mirigyeken szoktak ki-fakadni, a' midön annak rende szerint a' krísis-béli materia le-tevödött; ha pedig ez a' materia más-felé venné uttyát, akkor kétség kívül ezek a' daganatok is külömbb helyeken támadnának.

Ezek között leg veszedelmesebbek azok, mellyek az izeken, és a' láb

száron meg jelennek, az utolsók majd mindenkor a' szár tfontnak, és a' hátul-fó szár tüklojának vízi betegségével szoktak meg jelenni, mellyekhez ha az orbántz ütkezik, igen is gyakran himlök-ké, rothadt, 's emésztő fekélyekké, 's végtére rák-fenés szümölsökké válhatnak.

Ebből tehát meg láthatni, hogy a' természet nem szokta tfüpa történetből bizonyos tagokra szálítani a' krifist, hanem hogy ezt úgy vezeti, és hordozza, a' mint azt a' nyavalyának, az okoknak és ama egyezésnek külömbfége magával hozza, melly a' krifis, a' tagok, és a' nedveségek között találtatik.

Sokszor egy kevés ingerlés, egy tsekély gyuladás, s' történetből támadott stimulus elegendő alkalmatofságot adhat arra, hogy a' beteg materia szokatlan helyen le-tevödgyék; mert is ki nem tudgya, hogy a' krifist az iz-

gató szerek által néha el-lehet tsavarni, és hogy a' nyalyának hajlandóságát mesterfégefsen a' tudomány által külömbben lehetség alkalmaztatni?

Az ifju Orvosoknak javaslom azért, hogy azoknál a' betegfégeknél, melyeket himlök, ki-sebefedések, vagy krifis - béli daganatok kékérnek, soha év-kötökkel, és tüzes vassal alkalmatlan idökor ne éljenek, mert ha ezeket vagy vigyázás nélkül alkalmaztattyak, vagy az illendö helyen nem intézik, akkor általak a' krifis materiáját hamar veszedelmes uttra térithetik, 's felette ártalmassá tehetik.

Egyetlen egy betegségben sem lehet, melly le-teendö krifis-béli materiát hordoz, mind addig az égetö szerekkel hasznossan élni, valameddig a' természet az Orvosnak külömbb-féle állatokon a' tagot, az idöt, és a' helyet, mellyet a' materiának le-tevésére választott, ki-

nem jelenti *) ha azért etzer az Orvos a' helyet, és az időt tudgya, mellyen, és mikor szoktak a' krísis materiájából a' kelések támadni, akkor ezen szerekek is jó hasznosán élhet körülök.

Illyenkor tudni-illik a' nyul, és birka bőr, a' meleg kötések, és a' párolások, a' terpentina ólajnak bédörgölése, a' melegítő gyenge, 's izgató szerek elégségesek a' természet uttyának el-igazitására; mert a' stimulus, mellyet az illyen szerek ugyan azon a' helyen ki-fakasztanak, mellyet a' természet a' le-tevődött krísis-béli materiából származandó daganatoknak részére választot, különös erővel magához szívja a' materiát, 's így okozza, hogy a' krísis a' nyavalyás materiát könnyebben le-teheti, 's hamarább le-szállithattya.

*) Itten a' krísis-béli máteriáknak egyik helyről a' máfikra való által költözéséről, 's nem pedig azokról a' gyuladáfokról szólok, mellyek a' belső részekről a' külső tagokra az égető szerek által tfalattannak.

176 *Más. Kön. Har. Rész, a' Kris. Dég.*

Ha pedig a' nyavalya már jelen
vagyon , 's meg érett, akkot azt az
Orvos nagy vigyázva fel-fakaszthattya
a' leg alacsonyabb helyen , 's ugy bán-
hat vele , a' mint a' fris fekélyeket szo-
kás orvosolni , 's gyógyítani.

 NEGYEDIK RÉSZ,

A'

Vizi Daganatokról.

A' Vizi daganatok a' testnek kü-
 lömbbféle részein támadnak; meg jelen-
 nek tudni-illik az ajakon, a' főnek
 elöl való, 's alsó részein, a' melyen, az
 alsó haf-részen. a' mony hüvelyén,
 az elöl, 's hátúl lévő láb-száron, né-
 mellykor pedig etzer 's mind mindnyája-
 kon az emlétett részeken.

Ez a' betegség a' boltos börnek,
 vagy a' test hálós szövetének igazsz, 's
 valóságos vizi korságában áll; Ennek a'
 börnek üregi, és ezen szövetnek gö-
 drei, mellyek egyébként az egészséges,
 és tömött testü állatoknál ólajt, és

M

Z'firt foglalnak magokban, ezen nyavalyának idejekor meg-változnak, és favóval, vízzel, hig sárgás nedvességgel kezdenek meg tellyeni; ez a' nedvesség pedig, olly tulajdonságú, hogy mihelyest frissen egybe győjtettvén a' tűzhez tetetik, leg ottan öszve for, 's pogátfa formává válik.

Ha ellenben ez a' materia bizonyos edényben földetlen önnön magára bizattatik, és a' levegő égre tetetik, akkor rövid idő múlva rothadni kezd; a' bé-kötött edényben frissen tovább meg marad, fő-képen, ha az edény, vagy üveg vele egészfzen meg tellyet. A' test hálós-szövetében pedig holnaponként, 's tovább is olly annyira meg-tartya-folyandóságát, színét, 's természet szerint való tulajdonságát; hogy észre sem vehetni, miben esett légyen változása.

Ezen tulajdonságait akkor is felette fokáig tartya, midön a' testben a' hideg-
lelés, a' forrótság, a' fájdalom, és a'
gyuladás a' részekben nem uralkodik,
's midön egyéb dolog is az ő természete-
tét meg nem változtattya: ha pedig
ezek közül az egyik, vagy másik ma-
gát elő-adja, akkor azonnal el-hason-
lik, meg rothad, meg keménykedik,
's vele együtt általlyában a' tag el vész,
mellyben a' nedveség tartozkodot.

Valahol ez a' betegség meg jele-
nik, leg ottan a' részek a' viznek bőv-
fége szerint, mellyet magokban foglal-
nak, ki-terjednek, meg dagadnak,
meg vastagodnak, kerekesebbé válnak,
's hól több, hól kevesebbé meg feszül-
nek.

Ha ez a' betegség forrótsággal, gyu-
ladással, és fájdalommal öfzve nem kap-
tsoltatik, akkor az érzékenységek el

fáradnak, és a' tagok is felette kevés érzékenységgel fognak birni.

Ha kézzel tapogatattnak, hidegeknek tetzenek, 's ha a' nyomás lassanként az ujjakkal öregbitetik, akkor a' helyek, mellyek illetettek, gödrtöt mutatnak.

A' Ló, az Öszvér, a' Szamár, 's egyéb állatok de kivált-képen a' lóvak igen hajlandók a' vizi daganatokra, a' tagok pedig, mellyeken ezek legközönfégesebben támadnak, a' láb-szárok, 's fő-képen a' hátulsók szoktok lenni.

A' herélytek erre fokkal többet hajlanak, mint fem a' monyafsak, és a' kantzák; a' közönfeges faj-béliek ismét inkább mint a' derék nemüek, a' hofszú, 's vastag szörüek többet mint a' vékony ször-szálúak, a' közép idő-béliek inkább mint a' fiatalok; a' megaggott vénnek pedig, és azok, mellyek-

nek vére elegendő étellel, erővel, 's elevenységgel nem bir, mindenek előtt leg hajlandobbak az ilyen nyavalyára.

A' vizi daganatok közönségesen azok a' nyavalyák után következnek, mellyek a' testet a' vértől, a' vért pedig az éltető részeitől meg fosztyák.

Nem külömbben ezek a' felettéb való, 's hofzszafsan tartó has-menések, a' számos ér-vágások, a' magnak felyes vesztegetése, az étel, 's italban való meg zabállás, a' nedveségek fel-óldása, a' hofzszafsan tartó nedves idők, a' tavaszi kéfő kámpániák, a' husnak meg tfappanása, a' tekéletlen krísis, és a' nyavalya bizonyos materiájának egyik helyről a' másikra való költözése után is támadni szoktak; akkor is származnak, midön az iftállók felettéb meleggek, midön az állatok fokáig állanak, 's keveset járnak, egy szóval a' vizi

daganat mind attól vehet eredetét, a' mi a' testeket meg rontani, 's azokat erejktől meg fosztani szokta.

A' melly nedveségeket az ösztön a' gyuladásnak idein a' testnek rostas szövétébe hajtót, azokat a' meg tsapant eretskék a' vízi daganatkor ugyan ezen szövethöz boltotskáiba mélyebben bé-szűrök, 's tsöppögtetik; ugyan ez szokot akkor is történni, midön a' vízi korfag a' hast, a' tük-zatskot, a' tük bört, a' mag-hordozó tsévéknek hüvelyét, a' melyt, a' sziv-burokat, és a' nagy, vagy kitsin agynak üregét meg szálla, mind ezekben a' nyavalyákban viz szokot a' meg erőtelenedet erek tsévéjéből azokba a' gödrökbe tsöppögni, mellyekbe az ilyen eretskék számsan ki-ürülnek.

Ugyan ezeknek a' nedveségeknél ki-öntéséből támad a' tagoknak fel puffasztása, azoknak gömbölyűsége, vastagsága,

nehézsége, hidegsége, 's azon gödre, mellyet az ujjak a' bőrnek bé nyomása után magok után hagynak.

Midön azért a' vizi daganatok nagyon el terjednek a' testen, akkor nem tfak a' meg dagadt részek, hanem az egyéb egésségések is sokkal hidegebbek, a' természet szerint való állapotúaknál.

Ekkor az ornak belfő böre halvány, a' szem - fejére holt - színü, az élet-cerek lafsabban vernek, és a' testi mivelések fárattabbak, 's meg rekettebbek, mint sem az egésséges állapotban,

A' vizi daganatok több mint egy féle - képpen változnak; némelleyk lafsanként fogynak; némelleykor pedig a' nedveség, melly ezekben foglaltatik, ugy vész, amint a' testnek ereje nö, 's nevelkedik; mert lafsanként a' bé-szipó crek által, amint hihető el nyelettetik,

és más uton ismét ki-hajtatik a' testből.

Némelly daganatok egy bizonyos gradufig, az az egy bizonyos lapos tsomóig eloszlanak, melly tsomó hól kifsebb, hól nagyobb szokot lenni; ez idővel a' bőrrel öszve nö, és széles keményféget nyer a' gyógyulás után.

Ez pedig leg inkább akkor történik, midön a' daganat vize meg enyvesedik, midön ez lymphá nedveségből áll, melly a' testnek retzés szövetét bé-mázolla, és annak boltotskáit idegen testeknek szálkás részetskéivel bé-tölti.

A' közép kórú lóvaknál ezek éppen nem ritka történetek; mert ezek közönfégefsen a' vízi daganatok után a' hasnak hátulsó táján, a' mony-hüvelyén a' test vékonyán, és a' kantzák tsötsfén meg maradnak; de azt soha nem láttam,

hogy fenét, vagy egyéb gonosz indulatú fekélyeket támasztottak volna.

Némelly vizi daganatok a' külső bőrt fel-feszítik, meg oldozzák, elhasítják, és a' vizet, melly a' boltotskákban tartzkodott, ki-szűrrik, 's ki-botfátyák; ez röbnyire a' láb-száron esik, a' hól is akkor a' boka-tfonton, és a' tüklon olly fekélyeket hagynak hátra, mellyeket néha igen nehéz, néha pedig általlyában meg gyógyítani lehetetlen; minthogy közönségesen inpókká, vad szümmölsökké; 's nyirj-fenévé válnak, mellyek szinte az alsó láb-szárig hatnak, és az egész körmöt meg vesztegetik.

A' melly vizi daganatok a' lóvak melyén, vagy hasán támadnak, azok majd mindenkor ki-terjedtek, sik egegyesek, szélessek, és a' vastag pogátsákhhoz, vagy némü némü-képen az apró vánkatskákhöz szoktak hasonlítani; ezek a' melynek elő melyék részein,

és a' vál-iznek rántzában zatskó forma keléseket emelnek, és támasztanak.

Azok pedig, mellyek a' főt el foglallák, többnyire az ajakat, az orr lyukait, és annak egyéb részeit szinte addig a' táig motfokkal bé-dugják, 's tapasztyák, a' hól az orr kötele kezdődik, 's mint egy bizonyos kaptson füg.

Ekkor az orr-lyukaknak mozdulása meg gátoltatik; és a' daganat, melly az ilyen esetből származik hól több, hól kevesebbé öszve huzza a' nyiláfokat annak okáért ilyenkor nagy nehezen vesznek lélegzetet az állatok, és közönségsen fárga hab-foly az orrokból,

Efféle daganat nem tsak veszedelmes, hanem nagyobb részben majd mindenkor halálos ártalmú, mivel majd mindenkor a' melynek, a' hasnak, és a' láb-szárnak vizi korságával jár, mivel közönségsen gonosz indulatú mirigy-

gyekkel dög-nyavalyákkal, és rothadó betegségekkel társalkodik, mivel csak ritkán száll a' fiatal lóvakra, és majd mindenkor a' véneket gyötri, és a' halálra kinozza.

A' midön a' vizi daganatok meghevülnek, 's meg gyuladnak, midön puhákká válnak, 's meg vastagodnak, egy szóval, midön az illetésre portzognak, akkor azokat rothadás kezdi emészteni; ugyan efféle daganat szokot az is lenni, melly a' lóvak fejére száll, 's azt el-foglallya,

Ezek ellen azért leg jobb orvoság a' lóvak gyakran való jártatása, 's frisszellőztetése, de ezek is csak akkor használják, midön velek az ember szabadon élhet.

Némellykor a' dörgölések is hol használják, hol ártanak; ártanak pedig tudni-illik akkor, a' midön azon dagana-

188 *Második Könyv. Negyedik Rész,*
tok körrül alkalmaztattnak, mellyek
portzognak, 's rothadásra hanyatlanak.

Belső orvosságok közül leg hatha-
tósbbak a' kö-só, a' salétrom, a' nyers
bor-kö, a' fekete retek, és a' savanyú
almák.

A' külsők közül ellenben leg job-
bak a' Timfóval kevertt bor; a' főtt
Rosmarinnak, a' kerti Tzipros fának, és
a' zfallának le-szűrtt leve; ezek a' borral
főtt Tölgy, vagy Fenyő-fa héjnak levé-
vel együtt igen hathatós erővel mivelnek.

Valami ólajos, kövér, és z'firos
szokot lenni, attól szorgalmasan öriz-
kedgyék az Orvos, mert efféle sebek,
és nyavalyák körrül méreg a' z'firadék.

A' vizi daganatot közönségesen a'
has-menés, és a' krifis-béli vizelés ál-
tal orvofolya a' természet.

Ha az utolsó hathatósan mivel, akkor leg szerentfészebben esik a' természetnek gyógyítása; 's arra való nézve mihelyest a' természet bővfégeesen hajtya a' vizelletet, leg ottan magára kell bizni az orvosláft, és femmi - képen meg nem kell gátolni munkájában az ösztönt.

Ha ellenben a' természet ösztöne elegendő erővel nem birna, akkor kétfég kívül hasznofsan tfelekednék az Orvos, ha néki az emlétett belső szerekkal segitfégül jönne.

De ekkor is, a' midön tudni-illik az orvosló szereket választya, mindenkör tanátsfúl hívja előre az állatoknak belső hajlandoságát, ne talántán azok által a' természet ösztönét valamiben meg változtassa.

Azok a' vizi daganatok ellen, melyek has - menéssel végezödnek, soha a' has - hajtó purgatiokat nem javaslom,

a' leg gyengébbek is közzülök sokszor ártalmasok; kiváltképen azok, a' melyektől a' betegek undorodnak, 's émednek.

Számos tapasztalásból bizonyosnak találtam, hogy a' vizi daganatokkor ritkán szokot a' has-menés jó indulatú krisist elő-hozni; igen kevés támad a' bé-szürödött vizből is, mivel nagyobb része majd mindenkor a' meg romlott epének ösztönéből származik, és azon meg-romlott, 's fel-oldott vérből veszi eredetét, melly az ő vizét a' bélekben ki-önti, 's üresíti.

Ebben az állapotban mind addig purgálja az ösztön az állatokat a' vizi daganat leg kisebb fogyasztása nélkül, még az életeket fel nem adgyák.

Az öszve-huzó, és tartos orvoságok, mellyek a' has-menést egészfzen le-tűllapítják, meg mentik ugyan néha

az állatok életét, ha mértékletesen, 's ugyan akkor nyujtattnak, midőn a' has rekerés benne meg szüint, s' többé az állatok fájdalmokat nem jelentik.

Ezek közül leg hasznosbb a' kenyér héj, és ama lictárium, melly a' barnán piritott, 's fenyő-mag levével, és tormentilla gyökér porával elegyített kenyér-héj morfalékból készül.

Ha az Orvos a' has menéft vizelletmenéssé változtathattya, akkor az állatok életben meg maradnak; ennek végbe vitelére tulajdon probáim szerint a' mesterfészes szerek közül leg jobbnak álitom lenni, ha az ember a' gyántás fenyő fának fűrész hulladékot borban meg főzi, és a' beteg állatoknak beadgya.

Nints egyéb el-ofzlató szer, mellyel a' még meg nem idősült, el nem hasonlott, 's meg nem keménykedett

vizi daganatok körül hasznosabban élhetnénk, mint ama köppolyözések, és sértések, mellyeket a' közönséges érvágó vasatskával szoktunk végbe vinni.

Én valahól csak a' helyek engedik, mindenüt vele élni szoktam; ehez képest a' száj, a' nyakat, a' melyt, a' hást, és a' mony-hüvelyét köppoly alá veszem.

Arra azonban szorgalmatosan vigyázzon az Orvos, hogy a' vér-ereket femmi-képen meg ne sértse, 's olyan történetkor soha köppolyözéssel ne éljen, a' hól a' viz a' boltós szövetben meg rothadott; a' hól a' tagok meg lágyulnak, ki-terjettek, tágosanki-nyujtattak, 's midön illetettnek, portzognak; mert ha az ilyen esetkor köppolyözéssel él, bizonyosan tapasztalni fogja, hogy rövid idő múlva fene következik utánna.

A' láb-száron támadott, 's megkeménykedett vizi daganatokat egyedül tsak a' tüzes vas szokta orvosolni, ha külömbben a' retzés szövet még egélszen meg nem keménykedett; ehez pedig minémil eszközök legyenek szükségsek, 's mi-képen kellefsék azokkal élni, ez után meg magyarázom, midön ugyan erről az operatioról fogok szólni.

 ÖTÖDIK RÉSZ.

A'

Fekélyekről általlyában.

A' Fekélynek neve alatt mind azok a' febek érterődnek, mellyek genyetséget, és rothadt vizet teremtenek.

Ezen okból a' nyitva lévő eves kelevény, a' genyetséges seb, a' tfévnék ki-varasodása, a' tfont-veszés, a' nyilván való fene, az inpók, a' hangya módra pesgő mérges szümölts, 's általlyában a' febek mind, mellyek evetséget, vagy rothadt vizet szürnek, fekélyeknek mondattnak.

Tulajdon értelme szerint pedig a' fekélynek neve alatt egyebet nem értünk,

hanem azokat az új, vagy régi sebeket, mellyek a' meg-emésztésből, vagy a' rágatásból szoktak a' testnek lágy, és tömött részeiben támadni.

Valahól ezek a' seb-fekélyek keletkeznek, ott a' testből hol több, hol kevesebb rész szokot el-vezetni; ez az elvezetés pedig néha az evésedésből, a' hus meg emésztéséből, és a' rothadásból következik, néha pedig a' kés, a' fertés, a' taszítás, az esés, az ütés, az áfztató szerek, a' roszszúl választott orvosságok, és a' gonosz indulatú párolások által történik.

A' Fekélyekre azért minden-némű külső sebesítések, és daganatok okot adhatnak; mint azon által azok a' gyuladások, és sebek után szoktak leg inkább meg jelenni, mellyek a' materiát fokáig szürték, 's mellyekkel az emberek helyeszen nem bántak; ugy mint a' mellyeknél a' tömött részek meg ke-

ménykedtek, meg változtak, meg romlottak, 's mellyekben a' folyó nedveségek el hasonlottak; hasonló-képen alkalmazhatóságot adhatnak a' fekélyekre a' mérgek, a' hévség, a' hideg, a' z'fir, a' kövérség, a' meleg párolások, a' flastromok, a' balsamok, az irak, a' megrekett materiák, és többnyire a' belső betegségek mindnyájan.

Ebből nyilván ki-tetzik, hogy a' barom állatoknál fok-féle fekélyek tálattnak, s' hogy ugyan ezek egy más között felette különböznek.

Ezen különbségnek nagyobb része azon okoktól füg, mellyek a' fekélyeket támasztyák; ugy nem különbben fokszor a' febek természetétől, 's korától, a' helyektől, 's azon tagoktól, mellyeket meg szállanak, a' feb nagylágától, 's mélységétől, és a'. t. füg a' testnek mivóltától, ideje korától, nemétől, erejétől, 's erőtelenségétől; füg

végtére mint az egészségétől, mint pedig a' betegségétől.

A' fekélyek a' materiára nézve is, mellyet ki-öntenek, különböznek, némelleyek közülök vastag, és fejér genyetséget adnak, mások nyálás, és fár-gás vizet teremtenek, egyebek pedig hig-barna, zöld, és fekete rothadt nedveséget szürnek.

A' gonosz evetséget a' jó indulatútól meg lehet különböztetni a' szagáról, a' színéről, a' folyandóságáról, 's erejének hathatóságáról: a' gonosz evetség egy nyers, meg romlott, 's emész-tő nedveség, a' szaga mérget szállit a' testre, tšipösége pedig a' huft emészti; a' beteg tagokban viszketetést, izgatást, és fájdalmat indit; a' nyavalyás tájban forróságot, gyuladást, és daganatot támaszt, 's ha módját ejtheti, néha új fekélyeket is elő-szokot hozni.

Ha annak okéért az ilyen genyetségek a' testben fel-vetettnek, közönségsen hideglelést okoznak, mellyre az embereknél has-menés, vér-has, elfzáradás; a' lóvaknál pedig a' tfontig bé-evő kelevény, a' taknyos nyavalya, 's egyéb betegségek következnek.

A' fekélyek mint a' materiáknak, mint pedig a' nyavalyás tagoknak külömbb-féle szinére nézve külömbb-féle képen nevezettnek: mellyekből jó genyetség folyik, jó indulatúaknak, mellyekből pedig бүдös rothadt viz szürödik, gonosz indulatúaknak, és emésztő sebeknek mondattnak.

A' mi a' fekélyek szinét, és formáját illeti, felette jól kell vigyázni, mert nagy részben ettől füg, hogy a' nyavalya mivóltát helyeszen meg ismérhesse az ember; hogy arról jövendelhesen, 's annak idejében illendő orvófságokat rendelhesen a' nyavalya ellen.

A' Fekélyekről általlyában. 199

Azok a' Fekélyek, mellyek a' bőrnek külső színét el-foglallyák; mellyek éles, 's tšpös materiát szürnek, és szinetleneknek látzanak, mellyek a' szomszéd részeket körös körrül emésztk, és az orbántztól környül vetettnek, igen nehezen szoktak gyógyulni; ide tartozandok a' hangya módra viszkerő szümöltsök, az inpókok, és a' ragadó fekélyek.

Azok ellenben, mellyek szinte a' retzés szövetebe, és az alatta való ikrás húsba hatnak, könnyen gyógyulnak, ha külömbben fejr genyetséget szürnek, ha piros, 's eleveny színüeknek látzanak lenni,

Valameddig az el-hólt, 's meg romlott részek le nem oldoztattnak, az el-hafonlottak le nem metšzetettnek, és az idegen testek el nem távoztattnak; valameddig a' rothadt inak, kötök, és tšontok ki nem vetettnek, valamed-

dig a' feb piros színbe nem öltözik, 's jó materiát nem ad, egy szóval, valamedig a' beteg, 's kemény tájak tellyefésséggel meg nem gyógyulnak, 's egéfégefesednek, mind addig a' rothadt, 's körös körrül emészto, és rák-fene indulatú fekélyek is meg nem gyógyulnak.

Szinte e'-képen szokot az egyenetlen, 's azon féle fekélyekkel is történni, mellyek taplos huft, szarv keményfégü szümöltföket, nyüveket, avagy vad huft foglalnak kerületekben; mellyeknek árka üres, 's mellyek ugy tetzenek, mint ha a' madarak ki-vájták volna, mellyek bé-hajlottaknak, el-tsavartattaknak, 's egyenetleneknek látnának lenni, 's mellyek végtére kemény kerülettel környékeztetnek.

Nagy segítségére vagon azért a' fekélyek gyógyításának a' feb külső formája; kivált-képen azon sebecké, mel-

lyek belfő okoktól származnak; mert az ilyen forma által szoktunk gyakorta a' fekélyek természetének, 's tulajdonfágának ismételére jutni; ugyan annak okáért tudgyuk, hogy a' hószízas febek inkább gyógyulnak a' kerekeseknél, a' nedvesek szaporábban a' szárazoknál, és a' frisek hamarább a' régieknél.

Ebből nyilván ki-tetzik, hogy a' fekélyek számának fok, és külömbb-félének kelleték lenni; vannak tudni-illik egyesek, és elegyítettek, vannak jó, és gonosz indulatúak, vannak ismét veszedelmesekek, és halálófsak.

Az egyesek neve alatt azok a' fekélyek értetődnek, mellyeket veszedelem nem kélér, mellyek jó indulatú febeiktől, 's jó genyetségü keléfeiktől erednek, mellyek hasznos evetséget teremtenek, 's mellyek a' husos tagon, az

egészséges testen, és jó helyen szoktak ki-fakadni.

Elegyített fekélyeknek akkor mondattnak a' febek, midön azokban, vagy azok körrül egy, vagy több különös más-féle nyavalyák is találtattnak p. o. kemény határok, meg-tfomósodott kerítések, fattyú gyuladások, vad hus, eves zatskok, tfévék, tfont daganatok, tfont-rothadások, veszni kezdő inak, kötök, és a'. t.

A' jó indulatú fekélyekről itt nem szükfég fokot emlitenem, ezek az egyefekhez tartozandok, mivel jobbára jó febektől, 's jó indulatú rályogoktól származnak; a' gonosz indulatú fekélyek ellenben ártalmas okoktól erednek, p. o. a' taknyos nyavalyától, a' tfontig evő kelevénytől, a' régi, 's el-hasonlott febektől, a' rossz orvosságoktól, a' tudatlan Orvosok hibáitól, a' mérges férgek harapásitól, 's tfipésítől, az ártal-

mas nedvességektől, mellyeknek jó ki-
menetelek nem szokot lenni.

Veszedelmes fekélyeknek azok mon-
dattnak, mellyek rész-szerint az ő indula-
tokra, az ő okokra, történetekre, tar-
tazkodásokra, nagyságakra, 's mély-
fégekre, rész-szerint pedig a' testnek go-
nosz mivóltára, a' belső nedvességek
minéműségére, a' ki-folyó genyetségnek
bővfégére, az esztendő részére, az idő
változására, az uralkodó nyavalyákra,
és a' környül lévő állapotokra nézve,
mellyek azokat késérik, közönfégsen
ártalmat, és veszedelmet okoznak.

Illy felette számos fekélyek között,
ollyanok is találtattnak, mellyek sem-
mi-képen meg nem gyógyulnak; illye-
nek szoktak lenni a' rák-fenéssek, mel-
lyeket le, 's ki-metszeni nem lehet; a'
tfevek régi varai, az izek gödreibe ható
fekélyek; és azok, mellyek a' portzo-
gokat emészteni kezdik, 's mellyekhez

az ember nem juthat; ugy nem külömbben azok, mellyek a' részeket el-hasonlityák, meg változtattják, egy szóval azok a' nembéliek mind, mellyek miatt a' beteg részeket se a' kéknek, se az orvosfágoknak segítségé által természet szerint való állapotra hozni, se pedig gyógyíthatandó sebekké változtattni nem lehet.

A' halálos veszedelmü fekélyek is, kivált-képen mellyek a' nemesbb részekre szállanak, ugyan azon okból szokták a' test belső tájában a' halált okozni; sőt külső-képen is, midön támadnak, gyakran meg-fosztyák az állatot az élettől, tudniillik azok, mellyek az örvény-tfont körül keletkeznek, mellyek a' hátulso láb-szárnak belső táján fakadnak, 's eredeteket az ágyékokban veszik; mellyek a' szár - izének serpenyejében, vagy mindgyárt a' körrül támadnak; mellyek a' nyak első nagy gerintfét, meg eméztik, 's nagy kerülettel bírnak, egy szóval azok, mellyek számos evetféget szür-

nek, mellyek a' vért meg rontják, 's mellyek az életet erejétől meg fosztyák.

A' történetek, mellyek a' fekélyeket kékérik, mint a' sebnek természetére, és korára, mint az állatok idejére, és az esztendő részeire, mint az idő változására, és az Orvosok gyógyító módjára, mint az orvosló szerekre nézve külömbb-féliek.

A' jó indulatú fekélyeknek, mellyek a' testnek hálos szövetébe hatnak, és jó indulatú eves kelevényektől származnak, természet szerint való eseti ime következendők; az eves kelevény a' pupjának leg vékonyabb részén meg nyílik, 's fel-fakad, mellyre a' tályogban berekesztetett materia vagy egészfeszén, vagy bizonyos részben ki-folyik; az esetek, mellyek ennek előtte a' tályogot, vagy a' meg rekett genyetséget kékérték e-tzer s' mint meg szünnek; a' fájdalom, és a' feszülés el-mulnak; a' daganat, melly

a' fekélyt környül fogja , négy, vagy hat nap mulva el-ozlik, ha másként a' börnek leg alacsonyabb táján esik a' ki-lyukasztás, mivel így könnyen, és szabadon ki-folyhat a' genyetség.

Az első napokban, minek-utánna a' fekélyek fel-fakadtak; igen nagyon szürik az evetséget; ez pedig abból esik, mivel ilyenkor sok erek meg-nyílnak, és az 'ö nedvességeket szabadon ki-öntik; mivel a' seb kerületiben sok nedvesség tartozkodik, 's mivel az efféle kiszürekedés által azon daganatnak el-kell fogyni, melly a' sebet körrül fogja; a' mint azért a' genyetség fogy, úgy mulik a' daganat is, és a' sebnek kerületi is azon képen válnak lágyabbakká; mi-helyest ez meg történt, leg ottan laf-sanként a' fekélynek gödreiben egy bi-zonos veres szín kezd látni, a' fejér, 's el-holt test szálak ellenben, mellyek az első napokban a' fekélyben meg te-tzettek, el-vesznek, és a' huft bé fődö

hártya leg ottan öszve for a' hufsal, mi-
helyest belsö szine a' feb fenekének ak-
kori állapottyára jut.

Én ezt az állapotot más helyen
gyógyító stimulusnak neveztem. Mert
valahányszor tudni-illik a' febnek szom-
széd részeiben tartozkodó daganat el-mu-
lik, és a' fekély a' sebescdés által-el-ösz-
lik, mint annyiszor ez a' stimulus is
meg szokot jelenni a' jó genyetséget hozó
febeknél, és szinte olly-képen szokta
öket öszve ragasztani, aminémü - képen
az egyeztetés által öszve foglaltattnak,
's kaptfoltattnak.

Sokkal különbben történik, a'
fris, 's jó indulatú fekélyekkel a' do-
log; azokkal tudni-illik, mellyeknél a'
fel-fakasztást az illendő helyen se a' ter-
mészet, se az Orvosnem teszi, mellyek-
gödrökkel, tsévékkel, és eves zats-
kokkal járnak, mellyekből a' materia

ki nem folyhat, mellyekről a' bőr leveszet, és a' t.

Mert az' elsőknél a' genyetség elszűrődik, a' daganat pedig, és a' többi esetek csak bizonyos gradusig fogynak, a' fekély kerülete is, ha külömbben az Orvos a' leg alacsonyabb részén a' bémetszés által nem segít, meg keménykedik. Efféle bémetszés nélkül soha jó gyógyulást nem lehet reményleni, ha ellenben annak idejében intéztetik, akkor önnön magától is könnyen meg gyógyul a' seb.

A' ki az egész sebes tagot le, vagy ki-metszeni akarná, amint is némellyek az ilyen állapotban a' tályogokkal tfelekedni szoktak, az egyenesen a' jözan orvosi szokás ellen vétene; mert ez által a' gyógyulást igen akadályoztatná, és a' sebnek bé-varasodását is felette utálatossá tenné.

A' midön

A' midön azért, a' bőr le-veszett a' testről, akkor az ikrásodás által maga a' természet szokta a' fekélyt gyógyítani; ez pedig fő-képen akkor esik, midön a' seb fenekén bizonyos hus szümlütsök kezdenek elő-jönni; ezeknek pedig a' ki-fakadása, és növése ugy történik, amint a' gyuladások magyarázatyánál emlitettem.

Nem ritkán nagy hibákat szoktak az Orvosok a' fris, 's jó indulatú fekélyek gyógyításánál, de még többeket, és nagyobbakat a' régiek orvoslásánál követni.

Nagyon hibáznak, ha oly helyen fakasztyák fel a' tályogokat, a' hol mindenkor szabadon ki nem folyhat a' materia.

Véteinek, ha az eves keléseket, mellyek önnön magoktól fel-fakadnak,

210 *Második Könyv. Ötödik Rész,*

az illendő helyen a' nyilást meg nem bővítik.

Hibáznak, ha a' tályogokat egész hofszakra hafityák, és ha a' sebekbe ves gödrök esnek, ellen nyitásokat nem mivelnek.

Rofzszúl tselekefsznek, midön a' ke-
rületben lévő daganatot meleg káfa bo-
ritások, füves kötések, 's egyéb páro-
lások által akarják el-olztatni.

Helytelenül bánnak, midön a' jó
érelő fekélyeket a' szokot érelő irral
p. o. a' storax irral, Arceus Balsammal,
és egyéb érelő szerekkel kötözgetik.

Hibáznak, midön a' seb nyilásba
dugaszokat raknak, midön vastag tföp-
pü gömbölyöket, és tépett fonalakat
tekernek.

Hibáznak, midön a' kötözést a' seb körriül felettéb gyakorollák, midön a' kereső vafsal gyakran a' fekélyben piszkálnak, és a' sebet a' vérzésre fakasztyák.

Rofzszúl mivelnek, midön a' sebet gyakorta törülgetik, midön fokszor fetskendezik, és a' nyavalyás tagokat szükfégtelen körözésekkel kinozzák, 's terhelik.

Nagyon vétenek, midön a' gyógyításban azoknak szokást követik, kik rfupa magok gondolattyok, 's képzések szerint intézik az orvoslást, 's kik tölök ki-gondolt szerek által evetféget, huft, és bé-varafodást teremteni akarnak.

Hibáznak, midön Krispánt, Timsót, és Gálitz követ, midön praecipitált, és sublimált kénesöt, és egyéb olly szereket hintenek a' fekélyekbe, mellyek rfak izgatást, gyuladást, és fájdalmat

okoznak, 's mellyek a' gyógyulásnak ösztönét meg gátollák.

Ezektől a' hibáktól, és egyéb külömbbféle ártalmas orvofságok alkalmaztatásától fügnek mind azok a' számos rágató febek, 's azok a' felettévaló fok régi, és orvosolhatatlan fekélyek, mellyekről a' böls Orvosok könyvei annyiszor emlékeznek.

Ezek által szoktak a' tagok meg keménykedni, meg rontatni, 's emésztetni, ezek, és számtalan efféle hibák által, mellyeket a' tudatlan segítők követnek, szoktak olly fok lóvak meg romlani, 's annyi emésztő fekélyek előhozatanni.

Az én ítéletem szerint bár az emésztő, 's rágató szerek mindnyájan az orvosló Tudományban meg tiltatnának; én itt se az etető követ (lapidem causticum), se a' pokol követ (lapidem in-

fernalem) ki nem veszem; valaki ezekkel akár melly helyen él, az barmok igaz Orvosa nem lehet.

Valaki azért a' fekélyek gyógyítá-
fában szerentfés kíván lenni, annak szük-
féges, hogy előbb a' beteg tagoknak álla-
pottját, 's természetét ismérje, hogy
a' gyuladást, a' mesterféggel készített or-
vofságok erejét, és gyógyító ösztönét
által lálsa; szükféges egy szóval, hogy
többet miveljen elméjével, mint-sem
mesterféggével.

A' melly Orvos azért a' proba ta-
paszthalások által etzer ennyi értelemre
jutot, az néha számos állatokat minden
leg kisebb orvofság nélkül is szerentfés-
fen gyógyithat.

Mert némelleyeket a' sebnek tisztítá-
fa, a' nyugodalom, a' táplálás, az ele-
del, és a' testnek helyes gondviselelél
által fog orvosolni.

Másokat a' jártatás, a' viznek alkalmaztatása, és az egészséges levegő égneke ereje által fog gyógyítani.

Némellyeknél, ha külömbben annak rende szerint akarja orvosolni a' sebet, kötésekkel, mesterfégés izgatásokkal, és dörgölésekkel szükséges az Orvosnak élni.

Egyebeknél ellenben a' késen, a' furón, és az égető vafan kívül semmi sem használ.

Azokat a' sebeket, és fekélyeket, mellyek specifica okoktól származnak, egyediül tfak specifica orvosságokkal lehet gyógyítani, úgy - mint kén - kövel, eleveny kénesövel, és egyéb ólom-féle szerekkel; ekkor a' piskoltz, a' hathatós erejű füvek, a' gyökerek, és héjak is nagy hasznosan szolgálnak.

A' Fekélyekről általlyában. 215

A' gyógyíthatatlan sebeket ellenben a viznél egyébbel ne illesse az Orvos.

Hogy a' régi fekélyek nehezen gyógyulnak, közönfégefsen a' rosz nedvesfégeknek tulajdonítatik; de ezek arra igen ritkán adnak alkalmatofságot, azért ez nagyobb részben majd mindenkor az el-hasonlott, és a' nyavalyás testi részek-től füg.

A' beteg állatok vére, 's belső nedvesége többet romlik a' fekélyek, a' rosz fegitők, és az orvosló készületek által, többet vész az ártalmas orvofságok, és szerek miatt, mint sem a' sebek, és fekélyek a' vér által romlanának.

A' testnek leg egészségesebb nedvesfégi is nyavalyáfokká válnak a' beteg helyeken, és a' leg jobbak is közülök meg romlanak, ha az előtt a' részek, mellyekbe szürkednek, el-hasonlottak,

és meg romlottak; ez pedig a régi febeknél majd mindenkor meg történik.

A tanult Orvos az olyan esetekben, mellyeknél a beteg testben specifica okok nem mivelnek, keveset szokot a vérrel, és a nedvességekkel vesződni; mert jól tudgya, hogy ezek is szinte azon az uton fognak meg gyógyulni, a mellyen a fekélyek, s azoknak kerületi az előbbeni épségre, s természet szerint való állapottyokra jutottak.

Azt is böltfen által láttya, hogy az ösztön, a gyuladás, a keménység, és a fájdalom nyughatatlanokká teszik a betegeket; jól isméri, hogy ezeknek mivelése a vért, és a nedvességet a testben meg változtattják, és hogy a materiának szüntelen való ki-folyása az életnek erejét fogyaztya: tudgya végtére, hogy a betegek azon-képen gyógyulnak, amint a nyavalya jobbúl, és az esetek lafsanként kifsebbednek.

Azoknál a' fekélyeknél, mellyek jó indulatú genyetséget készítenek, egyéb dolga nints az Orvosnak, hanem hogy a' midőn a' febből alkalmatoisan a' genyetség ki nem folyhat, akkor azon tudománnya által segitsen, és a' sebnak kerületét a' ragadó materiától mindenkor menten, és tisztán tartsa.

Mert ha ez a' ségitség el-mulasztatik, akkor a' bőr, a' mennyire azt a' genyetség bé-födi, meg gyulad, a' ször lekopik, a' részek meg verefednek, a' fekélyek nagyobbakra nevelkednek, az egészséges kerületek pedig nyavalyásfokká, gyuladtakká, fájdalmasfokká, keményekké, és fattyú gyuladásfokká válnak,

Ezekben az esetekben mind el szokot mulni a' gyógyulásra való hajlandóság, és az ösztön, 's ezek helyett régi rágató, és orvosolhatatlan sebek következnek; ennek pedig nem egyéb az oka,

hanem mivel a' febnak határ szélei tisztán a' materiától nem tartattnak.

Ez pedig leg inkább a' láb-szár-
nak alsó részén támadott febkénél, és
fértéseknél szokot meg történni; mi-
vel ezek a' test egyéb tagjainál leg ke-
vesebb gyógyító ösztönnel bírnak.

Ha a' jó everfégü fekélyeknek ke-
rülte tágos, és széles; ha annyi ma-
teriát szürnek, hogy annak ki-folyására
a' test ereje fogyni kezd, akkor tudtom
szerint *) az ilyen fekélyek ellen jobb,
's hathatósbb orvofságot nem ismérek,
a' tiszta szabad levegő égnél, a' helyes
táplálásnál, és a' jó gondviselésnél,

Ha azért az Orvos akkor hivatta-
tik a' beteghez, midön már a' fekélyek
a' vért meg rontották, és az állatok az
evesedés miatt meg erötelenertek; min-

*) Lásd a' hadi kovácsok számára ki-adott oktató-
samat, pag. 105.

dön a' test el-száradott, a' szem fejrésége, és a' togak inye el-halaványodott, midön a' nyelv motskofsá, az orrnak, és a' segg hurkának belső bőre szinetlenné vált, és a' testnek majd minden tagjai el hasonlottak, akkor keveset lehet már a' betegek felől reményleni.

Ekkor a' fekélynek hufa fejrnek, meg tsappantnak, el-hervadtnak, és motskosnak lázlik lenni, kerülete se nem kemény, se nem dagadt, se nem fájdalmas, se pedig meg nem gyuladt. A' seb feneke felette kevés érzékenységgel bir, 's ekkor a' fekélyek evetféget, és bűdös rothadt nedveséget nem szürnek, hanem tsak' egyedül egy kevés vizet, lympha nedveséget, és iszapos nyálat szoktak magokból botfátani.

Illyenkor azért szükséges, hogy az Orvos, minek-elötte a' gyógyító szereket rendeli, kiváltképen az állatok ko-

rára, a' gyomrok emésztő erejére, és az esztendő részeire tekintsen.

Szükséges néki észre venni, ha meg emésztí e' a' allatok gyomra az eledelt, vagy talám a' ganéjal emésztetlen veti ki az abrakot? ha nintsenek e' gelez-
ták, kukacok, vagy egyéb rágató fér-
gek a' feggek végén? szükséges meg
vizsgálni, adhat e' erőt nekik az eledel,
a' tartás, a' levegő-ég, és a' kö-fő ál-
tal? frisé, elevenyé, erőssé, 's piros-
sá teheti e' az esztendőnek részei, és a'
jó legeltetés által a' véreket, vagy íem?

Ha azért az Orvos valami -képen
erre az állapotra téritheti a' beteg te-
tet, akkor nyertes a' dolgában; mert
valamint a' nyavalyás állat az el-vezett
erejét vissza nyeri, úgy fognak a'
fekélyek is jobbúlni, 's óránként gyó-
gyulni; ezen idő közben a' materia ét-
lelővé, vastaggá, 's balsamofsá, a' fekély

hufa pedig ikrássa , virágzóvá , 's pirofsá kezd válni.

Mind az ideig nints mit egyebet tenni az Orvosnak , hanem hogy a' febet napjában egy , vagy kétzer a' fött fenyő-fa héjnak levébe mártott kenderrel bé-födje , a' fekély széleit pedig tisztán tartsa , a' többit pedig maga a' természetre bizhatrya.

A' meg idősült , a' tisztátalan , 's meg emésztett fekélyek , mellyeknek kerülete dagadt , és kemény , mellyek rothadt , és büdös nedvességet szürnek . leg inkább füszerfzamas füvekből készített lanyás fördövel , feb-késsel , avagy azon szerekkel , mellyeket a' hadi-kovátfok számára ki-adott könyvemben feljedztem , ha külömbben a' hely , és a' környül álló dolgok engedik , igen hasznosan orvosoltattnak , ugy mint:

Nro. 1.

Végy Rosmarint két marokkal; kut - vizet egy pintet: had fél óráig főzni, 's az után ved hozzá a' következendöket; fejér nád-mézet négy lótót, bort két meszölt; favanyú Gálitz-kö spiritust két köntinget; ha ezek öszve kevertettek, akkor tiszta ruhán szüred által öket, és ted-el hasznodra.

Nro. 13.

Végy egy fél font fiatal fenyő-fa héjat, törd meg öregén, és tölts négy font erős bort reá: Had ezeket egy bekötött palatzkban meleg helyen hét napig állani, szüred az után az itató papiroson által, 's élj vele, ha szükféged esik.

Nro. 14.

Végy Rosmarint, kerti Tzipros fát, Dió fa levelet, mindenikből egy marokkal, és főzd meg négy font vizben.

Ha ezen nembéli fekélyek vizketéssel, 's fattyú gyuladásokkal társal-
kodnak; ha az állatok dörgölődzenek,
ha a' febet nyallák, rágják, és a' t.
akkor a' febet gyakorta az ólom-etzet
vizzel meg kell nedvesíteni, 's fel-áfs-
tatni.

A' vad hufos fekélyeket, mellyek
a' rothadt tfontoktól, az el-hólt portzo-
goktól, és a' hólt inaktól nem szár-
maznak, hanem a' sebbel való bánásfól,
és az etető orvosságoktól etc. veszik
eredeteket, közönségesen az Orvos,
ha külömbben velek élhet, a' kefék,
a' kötök, és a' mesterléges nyomások
által meg gyógyithattya.

Nem külömbben azok a' fekélyek,
mellyeknek hufa barna, tágos, és a' seb
fenekéről szinte a' külső kerületig emel-
kedik, 's midön illettetik, vérzik, azok
a' fekélyek is mondám a' kefe, a' kám-
for, és a' mesterléges nyomás által or-

vosoltattnak, ha másként még egészséges kerülettel, 's határral birnak.

A' lóvak rothadt nyirját leg inkább orvosollya a' két farknak le-met-szése, és a' poros utón való mezét-láb járás.

Hasonló-képen kell a' ló-nyirjának fenéjével bánni, ezt is leg többnyire a' feb-kés, a' feb tisztítás, és a' ritka bé-kötés szokra orvosolni; kivált-képen, ha a' talp-hus, és a' köröm-ház-tíont egészségesek maradtak, 's ha a' feb-kés semmi rák-fenéset hátra nem hagyot.

Az el-mult betegségeknek hátra maradt részetskéit, mellyek még a' térd-hajlásban, az elől, 's hátul való láb-szárban, és a' tíklóban *) fézke-lődtek, néha az eleveny kéneső irral, néha a' kén-köves kenettel, egykor a'

*) Molaneres, et Solandres.

mesterféges ösztön által, máskor pedig a' seb-késsel kell az Orvosnak gyógyítani.

Ugyan e'-képen szokta a' tisztaság, a' lug, a' viz, és az eleveny kénesös irr is azokat a' fekélyeket előbbeni épségre hozni, mellyekre a' közös var, a' hangya módra pesgő, 's vizskető szümölsök, és a' tetvek okot, 's alkalmatóságot adtak.

En a' bőrön támadott *), 's huszümölsökkel elegyes inpókokat, mellyek a' szár-tsfontnak hátulsó táján keletkeznek (ha külömbben még el-nem hasonlottak, meg nem kékültek, nagyokká, 's feketékké nem váltak) mindenkor a' mesterem **) példája szerint a' seb-késsel, és az etzetben meg-olvasztott krispánnnyól szoktam orvosolni.

*) Porreaux.

**) La Feüe Urnak.

A' husban, és a' rostas szövétben keletkezett tsö-fekélyeket mint a' febkés, mint pedig az ugy nevezett flastrom gyertya könnyen meg gyógyíthatya, ha az Orvos vele jól tud élni.

Az ide, 's tóva ágazó evetféges fekélyek, ha fenekek meg nyittatik, gyógyulásra fordulnak,

Azok a' zatskó fekélyek, 's horgásan fekvő febek, mellyek a' tfontokat környül fogják; mellyek az isméretes, és szokot orvofságok által meg nem gyógyíthatnak, leg ottan a' flastrom gyertyák által helyre hozatattnak, ha a' nyavalya helybéli betegségből áll.

Az el-rekesztett zatskó daganatok fokszor a' febkésnek minden leg kisebb segitége nélkül tsak egyedül az év-kötök, és a' mesterféges izerek által szoktak épfégre jutni.

A' melly fel-emelt, 's taplos fekélyek-
re a' tfontig evő kelevények alkal-
matofságot adnak, azokat a' tüzes vas
orvosollya; de a' mellett, noha jó evet
készit ugyan az illyen sebekben a'
tüzes vas, önnön magát a' vesztő ke-
levényt ki nem irtya, 's meg nem gyó-
gyitya.

A' rothadt fekélyekben, és a' hi-
deg 'fenében etc. tartozkodó nyüveket
tapasztalásom szerint semmi egyéb szer
meg nem öli, ha t'fak azokat a' termé-
szettől le-öldott, 's meg-rothadt huf-
nak el-válása meg nem emészti.

Mind ezek az orvosló szerek ké-
tfég kívül az orvosolhatandó fekélyeket
meg gyógyityák, ha egy felől az Or-
vós okofsággal, tapasztalással, és mély
értelemmel bir; más felől pedig, ha a'
természetet segitfégül, 's tanátfül hívja.

Ezek nélkül haszontalan iparkodik az Orvos a' nyomorúlt beteg állatot a' veszélytől meg menteni; mert ami bizonyos, hogy a' febek gyógyításában leg első helyt foglal a' természet éreje; ugy az is tagadhatatlan, hogy fokszor az értelmes Orvosnak felette való vigyázása, és szüntelen fáradsága nélkül az etzer meg romlott, 's vesztegettetett egészség egy könnyen előbbeni épiségre nem hozatathatik, 's nem térítethetik.

HARMAD.KÖNYV

A'

HOSZSZÚ IDEIG

TARTÓ DAGANATOKRÓL,

'S

FEKÉLYEKRŐL

LIBRARY

OF THE

UNIVERSITY OF

HARMADIK KÖNYV.

ELSŐ RÉSZ,

A

Patkó - törött Daganatokról.

Patkó - törött daganatoknak azok a' tfomós, és laptá forma daganatok mondattnak, mellyek a' lóvak elő láb-szárainak hátulán, avagy az ugy nevezett hamarján támadnak.

Ezek a' daganatok hideg természetel bírnak; mint-hogy nemek is taplós, botkós, és tartós szokot lenni; ez az oka, hogy azoknak nagyobb része az említett helyen hévfég, gyuladás, és fájdalom nélkül meg-jelenik; innénd vagon, hogy némelly keveseknél ösz-

tönt, némellyeknél pedig a' gyuladának bizonyos hozzá ütkezéfit tapasztalhattya az ember.

A' nagyságra nézve külömbb-féliek: némellyek nagysága mint az alma, némellyeké mint az ököl, némellyeké pedig mint a' gyermek feje; én még nagyobbakat is láttam.

Némellyek közülök egész, némellyek pedig fél-kerekesek, ennyihányan laposak ennyihányan ismét szélesesek, 's ki-terjedtek.

Némellyek szorosán, némellyek ellenben tágosan füzettek a' bőrre; némellyek inganak, és szabadon fügnek, némellyek pedig mély gyökeret vernek a' fenékbe.

Ennyihányan taplósak, hufósak, és ikrásak, ennyihányan ismét tömöttek, kemények, 's hol több, hol ke-

vefebbé botkosok, némellyek az egész hamarját, némellyek pedig csak egy táját szokták el-foglalni, némelly mások ismét az egész láb - szárnak belső részén el-terjednek.

Némellyek puhák, laposak, 's üresek, némellyek ellenben fél-tömöttek; úgy nem különbben némellyek vizet, lymphát, és nyálas materiát, némellyek pedig hol véres, hol rothadt, 's büdös nedveséget, hol pedig félig főtt materiát foglalnak magokban.

Mind ezekről észre vehettyük, hogy ezen tömös daganatok közül némellyek meg gyuladnak, meg evednek, 's meg rothadnak, némellyek meg kofosodnak, meg keménykednek, 's néha hol fekélyekké, hol pedig rák-fenévé válnak.

Ez pedig nem csak egyes, hanem mind nyájakkal is meg történik; tudni-illik

hogy gonosz indulatúakká válnak; főképen ha a' seb körrül olly emberek bánnak, kik a' daganatot csak a' nevérol, nem pedig természetéről, 's tulajdonfágáról ismérik.

Ezen tfomós daganatoknak első oka, és fundamentoma a' lóvaknak nemében helyheztetik. Az alsó Német Országai, a' Holfatiai, 's Daniai lóvak minden egyéb Tartomány-béli lóvaknál leginkább hajlanak erre a' nyavalyára; a' heréltek inkább mint a' kantzák, a' kantzák ismét többet mint a' monyásak.

Nagyobb része az említett lóvaknak az ugy nevezett hamarján, vagy elő láb-könyökén felette tágos, és reztes szövettel bír; 's azért a' meg nevezett helyen fokkal puhább, nyúlosbb, 's nem olly feszes a' bőr mint sem egyébütt, sőt nem ritkán szemünkél láttyuk, hogy a' bőr alatt olly tfomó nő, melly

szinte mind az üres zatskó fűg a' láb-
könyökről.

A' nagy lóvaknál efféle zatskokat
többet láthatni, mint sem a' kitsinyek-
nél; 's ebből láthattjuk, hogy a' nagy
paripák többet hajlanak erre, mint sem
az apró lóvak.

A' mellett az is igaz, hogy noha
az ilyen daganatokra leg nagyobb haj-
landóságok vagyon minden egyéb lóvak-
nál a' nagyobb fzerü Holfatiai, 's Da-
niai lóvaknak, mint azon által tagadha-
tatlan, hogy általlyában azon lóvak kö-
zül, mellyek valamelly nehéz, és ter-
hes munkára választattnak, azok vettett-
nek leg számofsabban az ilyen nyava-
lya alá, mellyek a' nehéz lóvasok szol-
gálattyára rendeltettnek.

Ezt a' tapasztalásnak fundamento-
mán épitetett igazságot kiki nyilván ál-
tal láthattya, ha a' katonák mértékére

termett, de kótfiba fogattatott Holsfati lovoknak számát azon paripákéhoz hasonlítja, mellyek akár minémű lóvas Regimentnek szolgáltyára választottak; mert is előbb fog a' katonát hordozó lovaknál ötvenre, mint sem a' kótfiban jároknál tiz efféle daganatokat találni.

Ez ugyan tődálatosnak tetszik lenni, de amellet igen természet szerint történik: mert közönségesen igen ritkán állanak együtt sok lovak az istállóban, a' lovak alla több, álló helyek hosszabb, és szélesebb, az istállók a' lovak számára nézvé nagyobbak, és térefesebbek, a' kötőfék hosszabb, és kettős; egy szóval ugy alkalmaztatott minden, hogy az állatok nem csak szabadon mozdulhatnak, hanem jó térefesen le is fehetnek; 's illendő-képen a' lábok szarát ki is nyujthatták.

A' Patkó-törött Daganatokról. 237

Azokban az iftállóokban ellenben, mellyekben a' lóvak számosan együtt tartattnak, mellyekben az állas természet felett szük, és keskeny, mellyeknek ki-mérése, 's fel-állításakor a' lóvak termetére nem vigyázot az építő mester, mellyekben rövid, és egyes a' kötőfék, mellyek elegendő allal nem bővelkednek, 's majd mindenkor illendő téreesség nélkül szükölködnek, ilyen, és efféle állapotokkor el-kerülhetetlen kell a' számos patkó-törött daganatoknak támadni, 's következni.

Ennek pedig az oka nyilvánfagos: mert efféle történetkor, ugy nem feköszhetnek a' lóvak, amint természet szerint az egészségesek fekünni, 's nyujtozni szoktak; mint hogy szokszor megtörténik, hogy a' midön az egyik illendöképen magát fektében helyhezteti, a' másíknak, 's harmadíknak vagy áila-
ni kell, vagy ha el-fáratt, ökör, 's tehény módjára a' láb-szárra, a' körömre,

's a' patkóra kintelenitetik le-ereszkedni, 's fekünni: következendő-képen kintelen azokat a' részeket sulyos fekvése által meg zuzni, és fel-törni, mellyeken idővel a' patkó-törések, és az említett daganatok keletkeznek.

Mind ezek kétség kívül következnek, és szükség-képen következni fognak mindenkor, ha, midön az istállók építettnek, a' lóvak számára ember nem tekint; ha az álló helyeket egyedül csak a' lóvak, állásához, 's nem etzersmind fekvéséhez képest méri, és rendelli az építő mester.

Noha azomban illy fokot említék a' patko-törött daganatok külső okairól, mint az által azok még mind együtt nintsenek; hanem ezeken kívül még egyebek is vannak, mellyekről azért most szükséges különös emlékezetet tennem.

Itt különös-képen a' patkólast értem; következő-képen mint magát a' vasat, mint pedig a' patkóknak, főképen az elő lábakon lévőeknek farkait, 's végeit mindenek felett szükséges megtekinteni.

A' mi a' patkók vasát illeti, tudgyuk; hogy ez némellykor a' patkók vége felé felette hoszszas, széles, vastag, 's nehéz szokot lenni.

Tudgyuk, hogy többnyire némelly patkók a' farknál majd egy egész, és a' köröm-ház kerületénél majd egy fél-hüvelyk szélességnél killebb áll a' körömnél.

Az is tudva vagyon, hogy mennél számosabbak az ilyen hibák, annál ártalmasabbak a' lóvaknak; de azzal keveset gondolnak az emberek; mert annyira fel-fordult a' világ, hogy mennél többször esik az ilyen patkólás, 's mennél

nagyobb azoknak a' kovátfoknak száma, kik efféle hibásan folytatták mesterfégeket, annál nagyobb a' dítérettek, azok ellenben, kik ezen mód szerint munkájokat nem gyakorolják, alá-való mester-embereknek tartattak, 's mindenektől meg vettettek.

Iszonyú fertelmes patkókon kintelenitetnek tehát nem csak állani, hanem fekkünni is a' szegény lóvak; kivált-képen ha az álló-helyek nem olly hoszszú, és széles, hogy abban egy más mellett többben illendő-képen meg-térhetnének.

Midőn azért a' nagy szorofság miatt harmarjokat fel-török a' lóvak, akkor a' bőr hól több, hól kevesebb kerületben talp forma keménnyé válik, 's olly daganat érkezik utánna, mellynek nagysága nem ritkán egy ökölhöz, néha pedig szinte egy gyermek fejéhez is hasonlít: ez a' daganat néha egészfzen, néha pedig csak felényire szokot borkos,

A' Patkó-törött Daganatokról.

3

kos, taplós, hagyma hartyás, tfomós, és zatskos lenni, 's ha meg metszetik, többnyire tfak rothad materiát; 's büdös nedvességet találni benne.

Ezen a' veszedelmes, és felette ártalmas patkóláson egy bizonyos gradufig lehet ugyan fegíteni, da tfak egy bizonyos gradufig: mert ezt a' gonósz szokáft mind addig egészfszen ki nem irthatyuk, valameddig több, 's tanúltabb kovátfokat köztünk nem számlálunk; meg szünik azért leg ottan önnön magától ez az uralkodó rősz szokás, mihelelyeft a' vas-mihyelekben értelmesbb kovátfoktól jobb patkók készítettnek.

Elégfeges volna azomban, ha tfak annyira vihetnénk bár a' dolgot, hogy a' patkó a' láb-farkánál, és a' körömház kerületénél killebb ne állana, hanem az ő természet szerint való széleivel mindeneftől meg egyezne,

Leg alább bár tfak nyáron fark nélkül üttetnének fel a' patkók, 's bár a' végei felé mindenkor felényire vékonyabbakká tetetnének a' mostaniakhoz képest; és tapasztalni fognánk, hogy ezen kifs változás miatt se annyi patkó-törések nem lennének, se olly számos megromlott körmök, és láb-szárak nem találhatnának a' lóvaknál.

Mind ezekből nyilván ki-tetzi, hogy a' patkó-töréseket el-lehet ugyan egy részben kerülni, de nem általlyában, és hogy ezeknek el-kerülése egyedül az említett okoknak el-távoztatásától függ.

A' hamarjának ellenben azon daganatit, mellyek belső okoktól támadnak, p. o. midőn arra a' természet valamelly nyavalyás materiát szállit, el-ozlatni éppen nem kell; hanem azon kell inkább lenni, hogy az ilyen kelevények helyben meg tartoztassanak, 's fekélyekké változtassanak; hogy így a'

A' Patkó - törött - Daganatokról. 243

gonosz materia álló helyében meg tartatván tovább ne terjedgyen, 's az elsőnél nagyobb veszedelmet ne okozzon.

A' meg idősült, 's már egészfzen meg keménykedett daganatokat szükfeges a' kovátsnak, ha külömbben az egészfégnek, 'a bontzó Tudománynak, és a' testi belső részeknek igaz ismérétevel bir, a' mesterfeges metszés által (értetődik, ha körrülök veszedelem nélkül a' késsel élhet, és a' kelevényt gyökeréből ki-irhattya) el-távoztatni; etető szereket azomban, akár miből készitesenek, 's akár miképen neveztesenek, azokra alkalmaztatni nem szabad.

Azokat ellenben, mellyek meggyuladtak, mellyeknél a' láb-szár meg dagadt, és fájdalmas szokot lenni, mind addig el-oszlató füvek párlugával szükfég mosogatni, valameddig a' daganat el nem mulik.

Azokat is soha késsel illetni nemkell, mellyek puhák lévén genyetséges mareriát, rothadt vizet, és bűdös nedvetséget foglalnak magokban, hanem mindaddig szabadon kell hadni, valamедdig önnön magoktól fel nem fakadnak; 's azután mint más fekélyekhez lehet látni.

A' taplós patkó-törések el-mulni szoktak, ha eleinten minden nap kétzer salamia luggal, és szappannyal meg mosatattnak, 's azután második nap felékörös-bógár, vagy geleszta tinkturával *) avagy pedig kö-óla, terpentina spiritus, és le-vontt főprü égett-borral (egyikből annyit mint a' másfkból) készítetett kenettel dörgöltetnek.

Nem tsak az ilyen nyavalyáról szóló oktatás, hanem az elötökbe adott orvosló szerek hathatósága is vi-

*) Tinctura scarabaei.

lágofsan meg mutattya, hogy az Orvos az érzékenységnek, és a' beteg inaknak bizonyos meg változtatása által több efféle régi, és hosszú időre terjedő daganatokat specifice meg gyógyíthat.

Nem tudhatom bizonyosan, ha ezen szó (meg változtatása) által elég értelmesen, 's elég világosan meg magyarázom e', amit itt érteni, 's mondani akarok; az bizonyos, hogy ezen munkámban az említett változtatásról ok nélkül annyiszor nem emlékezem; szándékom leg alább arra tzelez, hogy az okoskodó Olvasok a' dolgot *) fziin-

*) Talám ez az emberi orvosló Tudományban is valaha hasznos lehet; az első tanító mesterem Viegenthalban lakozó König Ur aszfonyok, és ifju leányok vastag nyakait, 's bizonyos golyvát egyedül csak a' kámfor spiritusával kevertt, és fűfránnyal fűrgitott kováfzal készített flastrommal vesztezte, 's gyógyította; ezzel az egyetlen egy szerrel láttam, hogy felette fokakat gyógyított; mert ez a' szer kő-

246 *Har. Kön. El. Rész, a' Pat. tör. Dag.*

telen tovább nyomozzák, és vizsgálják: mert nem ritkán történik, hogy a' hosszú vizsgálás után nem csak a' szónak homályos értelme világosságra hozattatik; hanem az is gyakran meg esik, hogy az ilyen nyomós fejtegetés, és nyomozás által sok új, és felette hasznos igazságokra találunk az emberek.

lönös - képen az öfzön által, és az érzékenységek meg változtatása által felette hathatóisan mivel, havelé az ember jól tud bánni.

 MÁSODIK RÉSZ,

A'

*Botkos Daganatokról. *)*

A' Barom állatok szinte mint az Emberek hajlandok a' botkos daganatokra; ezek a' husban, a' testnek retzés szövetségében, fő-képen pedig a' mirigyekben támadnak.

Többnyire tömös kelésekkel kezdődnek, mellyek a' részek ikrájában fakadnak, 's kerületekben hol nagyobbak, hol kisebbek szoktak lenni.

Az állatok, mellyeken botkos daganatok keletkeznek, sok ideig jól érzik magokat; a' tagok is, mellyekben

*) Scirrhis.

az ilyen kelevények tartozkodnak, fájdalmat nem jelentenek; sőt az Orvos is se gyuladást, 'se forró hévséget, se pedig hidegtelest észre nem vehet a' beteg részeken.

Ha a' daganatot illeti, 's az ujjai-
val környül fogja, tsmóra fog találni,
melly is a' nyomogatásra, ha külömb-
ben a' betegség még meg nem idősült,
enged.

A' marhák jelentéséből úgy tetszik,
hogy ezeknek a' tsmós keléseknek meg-
tompultaknak, 's érzékteleneknek kelle-
ték lenni; mert amit az állatok az il-
letéskor éreznek, az nem a' tsmónak,
hanem a' bőrnek érzékenységétől szár-
mazik, 's azon nyomástól ered, melly-
el a' kemény daganat az egészséges belső
részeket illeti.

Tsak a' tartós nyomásra, és az
egészszen végbe ment szorítás után szok-

tak az állatok egy némelly fájdalmat érezni; ezt pedig az Orvos könnyen az állatok tekintéséből észre veheti, ha reá vigyázni akar; ami az embereket illeti, ezek mindenkor a' fájdalmat a' nyomás után jelentik.

Ennek a' meg tfomódásnak külömbb-féle okai vannak; némellyek nyilván valók, némellyek pedig egészen el-vannak röjtve; az útolfokhoz számlálom a' tfomóknak önnön maga hajlandóságát, melly néha a' természet-től ered, néha a' betegség, néha pedig a' testnek meg változása után következik, 's ezt meg magyarázni magam is semmi-képen nem tudom-

Jobb itélettel lehetünk ellenben, 's világosbban meg fejthettyük, mi-képen történyék azon tfomós daganatokkal a' dolog, mellyek külső erőtől okoztattnak, 's némelly febek el-hasonlása,

250 *Harmadik Könyv. Második Rész,*
és bizonyos rófszúl választott orvofsá-
gok alkalmaztatáfa után következnek.

Ezek akkor támadnak , midön a'
tagok akármí külső eszköök által erő-
szakofsan meg zuzattattnak , meg nyo-
matattnak , meg döfftettnek , vagy
más - képen mivóltokban bántattnak , 's
meg sértettnek.

A' gyuladás után is akkor szok-
tak hátra maradni, midön fe el nem
ofzlanak , fe meg nem evesednek , fe
pedig fenévé nem válnak; midön a' da-
ganat felettéb a' tagokat ki-nyujtya , és
az apró ereket a' test-fzálakkal együtt
fel-oldgya , 's el-fzakasztya; mivel a'
belső mivelés meg-bomlik, a' nyúlos lym-
pha nedvelség meg keménykedik , 's
olly hufsa válik, melly minémüfége ,
's természetére nézve fok ideig egéfsé-
ges nem maradhat; ez a' hus azért ha-
mar el-hafonlik , 's egéfségében meg
romlik; egy felöl mivel a' természet

szerint való helyen kívül terem, más felől, mivel nyavalyás nedvességből ered, és femmi elevenységgel nem bír.

E' mellett emlékezetre méltó, hogy minck-utánna tlak egy mirigy meg keménykedik a' többiek is általlyában, mellyek a' nyavalyáfsal közösilnek, hajlandóságot nyernek a' keménykedésre: ennek pedig kétfég kívül nem egyéb az oka, hanem mivel a' szomszéd mirigyek egyenlő érzékenységgel bírnak a' nyavalyáfsal, mivel a' nedvesség tartó erek - erre is ágoznak, 's terjednek, mivel a' lympa nedvességek roszszúl vannak el-kézfítve, mivel a' stimulus meg-tompult, és az inak érzékenysége el-nyomattatott. Ez az igazság főképen a' hasnak meg-keménykedéskor szokot meg bizonyodni.

A' testnek külső táján lévő ikrás hus nem olly könnyen botkosodik, mint a' mélyen fekvő; ide nem értem azt az

252 *Harmadik Könyv. Második Rész,*
ikrás huft, és azokat a' mirigyeket, mel-
lyek a' lóvak taknyos betegségek az
alsó áll-tfontnak hátulsó vastag, és
széles végein keletkeznek.

Sokkal 'külömbben' vagy on a' do-
log a' testnek külső részein lévő boltos
szövettel, és a' meg nyújtott lantornás
bőrötskével; ezek igen fokszor, és kü-
lömbb-féle helyeken botkosokká szok-
tak válni; ilyen az elő láb-száron a'
könyök, vagy is a' felső szár-tfontnak
külső forgója; a' hátulsó láb-száron pe-
dig a' térd kalátfa; a' hason a' mony-
hüvely, a' tsöts, és a' tögye leg haj-
landobbak a' botkos keménységre, 's
tfomódásra.

Ezen daganatok nagysága majd min-
denkor azon nedveségek bővlege sze-
rint különbözik, mellyeket az el-válasz-
tó erek a' mirigyek boltos szövetébe,
vagy a' lantornás bőrötskének üregébe
szürtek, 's ki-öntöttek.

Szinte c'-képen történik a' keménységnek gradufsával, a' tagoknak minéműségével, 's érzékenységevel, ha a' daganatok illetettnek. Az új tfomófodások (amint említettem) közönfégésfen a' nyomásra engednek; ekkor a' tagok hol többé, hol kevesebbé meg tom-pulnak, 's igen ritkán szoktak minden leg kifsebb érzékenység nélkül lenni; azomban a' mint a' tfomók korosodnak, a' keménység is azon-képen fogy, vagy nevelkedik az érzékenységgel.

Ekkor hóltaknak tetzenek lenni a' tfomók, és a' melegség is sokkal alább való nálak, mint sem egyéb tagoknál; a' vérnek forgása fáradt, az apró erek meg-változtak, meg rekettek: 's bénótek, a' kötök el-hasonlottak, sőt a' kevés nagyobb szerü erek is, mellyek még vért; és egyéb nedveséget foglalnak magokban, a' kerületnek keménysége miatt felette kevés térséggel bírnak, 's alig mozdulnak.

Azomban a' meg-keménykedett da-
 ganatoknak egyikénél sem szoktak a' ter-
 mézet szerint való mívelések tellyeség-
 gel el-nyomatattni, mert a' bé- nőtt
 ereknél nem lel ugyan életet, és moz-
 gást az ember, de amiatt a' tfomók-
 ban még is olly erek találtattnak, mel-
 lyekben a' vér, és egyéb nedveségek
 forgása alattomban mindenkor végbe
 mégyen.

Erre való nézve noha a' testi ré-
 szek érzékteleneknek, 's el- hóltak-
 nak tetzenek lenni, de amiatt még is
 nem olyanak, hanem ekkor az ő érzé-
 kenységek egy ideig tfak el-nyomata-
 tott, 's el-rekesztetett; az inak is, mel-
 lyek illyenkor a' tfomót által szövik,
 annyira környékesztettnak a' szívós ned-
 veségtől, és a' kemény huftól, hogy
 azokba se az ujjak nyomása, se egyéb
 gyengén intéztetett illetés semmi- képen
 nem hathat.

Hogy pedig a' botkos daganatok az érzékenységet általlyában el nem vesztik, nyilván láthattjuk, midön fenéfké válnak; kiki tudgya, melly igen érzékenyek ekkor az inak; ha kierről kételkedik, bizonyfágul szolgálhat néki ama fájdalom, mellyet ezen állapotkor nálak észre vehetni, 's tapasztalhatni.

Azomban közönségesen, 's igen természet szerint következik, hogy a' botkos daganatok rák-fenévé, 's gyógyithatatlan sebekké vályanak; némelyeknél pedig utóbb szokot történni; mert is ezt az el-változást a' tagoknak mivólta, és a' nedveségek, 's helyeknek minémüfége hól akadályoztattya, hol pedig előbbre mozditya, 's segíti.

Minden meg tfomósodott daganatok, mellyek zuzástól, nyomástól, és egyéb külső okoktól erednek, de kiváltképen azok, mellyeknek ikrája öldött

256 *Harmadik Könyv. Második Rész,*
vérrel meg tellyett, felette hamar rák-
fenésekké válnak.

Nekem ugy tetzik, hogy abból, amit ekkoráig emlitettem, elégfégsen meg bizonyodik, hogy az ilyen daganatokat tsak ilyenkor lehet meg gyógyítani, a' midön se igen meg nem időfültek, se pedig még egészfen meg nem keménykettek; ebből ki-tetzik, hogy lehetetlen légyen a' tsomókat fel-oldani, 's el-ofzlatni, minek-utánna a' hálás fzövetnek üregi bé-nötek, és a' nedvesfégek sürüekké lettek, minek-utánna ugyan ezek tömött részekké, és kemény hufsa váltak.

Ezeket azért tsak akkor lehet el-ofzlatni, midön a' daganat még új, a' tagok még egéfségesek, és a' test fzálak mértékletes termetüek, midön a' ki-öntödött nedvesfégek a' vérrel még öfzve nem keverettek, 's állattyokban még meg-nem romlottak.

Azok

Azok a' botkos daganatok ellen, mellyek a' nyomogatásra engednek, igen hathatófsak a' bor-kő hamvából kivont sóval elegyített lug, 's lanyás víz-fördők; a' bürökkel, vagy szappanyozó füvel készített párolások is kisszebbtik a' daganatot; ugy a' terpentina ólaj, ha erős égett-borral öszve kevertetik, sokszor a' nagy tfomókat is el-oszlattya; az erős ólom-etzet víz pedig az öszönt, a' fájdalmat alább szállitya.

Noha azomban illy számófsak az említett a' szerek, mint-azon által egy se szokta közzülök a' régi, 's meg keménykedett tfomós daganatokat el-oszlatni, egy se szokta ezeknél a' Rák-fene támadását a' halálan kívül akadályoztatni, 's megátolni, mert az útolzó esetkor még a' külömbbféle szerekkel való dörgölések is felette ártalmasok, 's veszedelmefek.

Efféle állapotban azért a' feb-kéfen kívül egyéb orvofság semmit nem segithet; ez is pedig tfak akkor hafznál, midön a' hely, és az állat nyavalyájának mivólta engedi, hogy véle egyvalaki éljen; ha annak okáért a' kelés azzal fel-metszetik, akkor a' febbel szinte mint az újjal kell bänni, 's ha genyetséget teremt, akkor fekély gyanánt kell orvosolni.

Ha a' beteg részekből semmi se maradot hátra, 's ha a' szomszéd kerületben a' nyavalya terjedésére való hajlandóság tellyefséggel a' kés által el-enyéz-tetett, akkor az állatok minden kétség kívül meg gyógyulnak; ha ellenben a' betegségét támasztó ösztön a' febnek kerületén killebb terjedet, 's talám mélyebben bé is szököt a' testbe, akkor a' metszésnek bé-gyógyulása előtt, vagy utánna minden bizonnyal ujjonnan ki-fakad a' Rák-fene.

Nyilván láthattjuk ezekből, hogy felette vigyázva kell az Orvosnak járni, midőn az ilyen nyavalyák gyógyításához fog: szükfég valóban mint a' seb természetere, 's mivóltára, mint az időre, 's a' környül lévő dolgokra szorgalmatos számat tartani, ne talán tán vagy az egyik, vagy pedig a' másik miatt hibásan esék az orvoslás, 's az által mint az állat meg-rontásék, mint az Orvos jó hírében meg-kifsebedjék.

HARMADIK RÉSZ,**A'*****Rák - Fenéről.***

Midőn a' valóságos botkös daganat vagy nyilván való, vagy pedig titkos, és el-röjtött fekélyé változik, akkor a' nyavalya Rák-fenének mondatik.

Ennek az el-változásnak kezdetén következő jelek vetettnék észre: a' daganat tudni-illik killebb terjed, puhábbá válik, érzékenyebbé lészén, és több hévféggel bővelkedik, mint-fem annak-előtte.

Ha a' hely, mellyen a' tšomó fekszik, kézzel illettetik, akkor nagy fáj-

dalmat éreznek az állatok, mellyet különbözőféle-képen ki is jelentenek.

Az előbb említett esetek hamar el-fokasodnak, és olly ösztönt támasztanak a' tömös daganatok ikrás részeiben, mellyet lehetetlen az állatoknak el-titkolni, minthogy azt mint tekintések, mint pedig a' tagok különbözőféle helyheztetése által minden-képen ki-jelenteni igyekeznek, sőt az emberek is, kik a' Rák-fene nyavalyájában finlödnek, szinte e'-képen mutattják keserves bajokat, minthogy a' szóbeli panaszt elégtelennek tartják illy nyomoruságos állapottyok ki-fakasztására.

Ugyan ezen ösztönnel kezdődik először a' gyuladás; eleinten mind a' ketten titkon lappanganak, sőt még a' meg-keménykedett tagokat sem bán-tyák leg kifesebben.

Azomban akkor szokot mind a' kettő leg többnyire ki-fakadni, midőn a' tfomós daganatnak részei el-hasonlanak, 's midőn a' fél tellyefségüek, melyek a' boltotskákba ki-szürödött nedvességektől származnak, hufsá változván meg romlanak, 's el-halnak.

Arra való nézve a' gyuladás az ilyen állapotban soha jó indulatú evetféget teremteni nem szokot; sőt helyt sem talál a' botkos daganatban az érlelő gyuladás, mert az ösztön, melly a' gyuladást ki-fakasztja, mindenkor fenére hajlandik, 's azért az ilyen gyuladások is mindenkor tfak rothadt genyetséget, biüdös vizet, 's Rák-fenés materiát szoktak elő-hozni, melly nem tfak a' beteg, de még az egészséges részeket is szüntelen veszti, és emészti.

A' természet is se a' botkos, se egyéb meg keménykedett daganatokban jó indulatú genyetséget soha nem te-

remthet; egy felöl mivel azokban a' részek el-hasonlottak, mivel az organizatio meg változott, és a' tagok mivólta meg romlott; más felöl pedig, mivel ekkor mindenkor Rák-fenés a' gyuladás.

Ehez képest nem adatik olly orvosság, melly a' betegségnek el-terjedését meg gátolhatná, mert ezen állapotkor a' rothadt nedvesség soha meg nem szünik mint az egészséges, mint pedig a' nyavalyás test-szálakat emészteni, sött e' teszi mindenkor nyerfé a' sebeket, ez változtattya taplós fekélyekké a' daganatokat; ez által válnak azok motskosokká, tisztátalanokká, rothadtakká, és sziintelen gyuladtakká; ez az oka, hogy egy helyen egészszen, a' máfikon pedig félig el-halnak a' részek, egy szóval ez okozza, hogy a' daganatok az ö kerületekben mindenkor irtoztató kegyetlenek, 's fájdalmasak szoktak lenni.

A' midön azért ezek a' Rák-fenés, és taplós daganatok egy helyen rothadnak, a' másikon azomban ismét ki-fakadnak; 's ettől származik, hogy olly igen egyenetlenek, olly lyukafsak, 's kerületekben olly felette el-tsavartattak; ebből következik, hogy itt üreget, gödröt, 's hézagot, amott gerezdet, febhártyát, ki-nőtt vad-hus szümöltsököt, vagy taplós tsomót mutatnak, ez az oka, hogy a' nyavalyás részek hól fejérek, verefsek, és barnak, hól pedig ólom színűek, feketék, 's mint ha a' hollok ki-vájták; volna, meg emésztettek.

Többnyire majd mindenkor Rák-fenévé válnak a' régi fekélyek, ha velek az ember roszszúl bánik, ha azokat etető szerekkel szinte el temeti, ha köttökkel, 's egyéb alkalmatlan eszközökkel dörgöli, nyomja, 's ingerli; ugy a' Krispán is, a' Timfó, a' Gálitz-kő, a' sublimált kéneső, a' hévféges gummi-fa Euphorbium, és egyéb efféle dolgok

hasonló - képen gyakran Rák-fenéváltoztatták a' fekélyeket.

A' melly fekélyek pedig az állatoknál, kiváltképen a' lóvaknál igen hamar Rák-fenésekké válnak, ime következendők: a' patkó-törések, a' szörös helyen támadott füge formájú büdös var, fő-képen, ha ez a' hátulsi láb-száron keletkezik; az inpók ugyan az említett helyen, a' bőr-szümöltsök, a' nyirján lévő fekélyek, 's végtére a' monyhüvelyének, a' tögyének, és a' nádrának meg keménykedései.

A' Rák-fene vagy soha sem, vagy pedig csak igen ritkán szokot a' külső okok, 's bizonyos nyavalyák, a' dagasztatok, és a' fekélyekkel roszszúl történt bánása nélkül elő-hozatanni; jobbára hol az egyik, hol a' másik az oka; erre pedig leg inkább a' rosz segitők, és a' roszszúl válzott orvosságok adnak alkalmatosságot.

Valami etető, 's izgató szokot lenni, valami a' tagokat meg keményíti, meg változtattya, 's hajlandóságokat el-favarja; valami a' fekélyeket meg rontya, 's fattyú gyuladásokat támaszt, mind az a' jó indulatú sebeket is Rák-fenésékké teheti; a' nyavalyának okait azért mindenkor inkább a' külső dolgokban, mintsem a' belső nedvességek hibáiban kell keresni.

Minden ki-gondolható dolgok közül leg nagyobb okot ad a' Rák-fenére a' tagoknak meg keménykedése, és az az állapot, mellyben az ilyen meg-keménykedett, 's el-hasonlott testi részek helyhez-tettnek, kiváltképen ha a' mirigyek részeket tekéntyük, mert az utolsó esetkor a' nyavalyás mirigyek az ő állapotokat rész-szerint az inaknak egyenlő érzékenysége által, rész-szerint pedig a' lymphá nedvességeket hordozó erek által közlik az egészségesekkel: a' lymphá nedvességek pedig ekkor, mellyekben

az egészséges mirigyek a' nyavalyáfok által részeseülnek, igen gonosz indulatúak, 's közönségesen méreggel, és Rák-fenés materiával tellyesek; sőt még az inak, 's erek is, mellyek ezeket a' gonosz nedveségeket hordozzák igen el-hasonlottak, 's mivóltokban megváltoztak; azért ök is az egészséges tagoknak a' meg romlott materiánál, 's nyavalyás érzékenységnél egyebet nem adhatnak.

A' Rák-fene mind ezekben az esetekben egyedül tfak a' betegségtől megföketett helyen támad; 's azért a' test részének, mellyen a' fene ki-fakad, mindenkor előbb el-kell hasonlani, 's Rák-fenésé válni, minek-elötte ez a' materia ollyanná változzék.

Valamiket ekkoráig az emberek a' Rák-fenének belső okairól mondának, mind azok kevés próbákon mentenek

268 *Harmadik Könyv. Harmadik Rész,*
által, 's majd jobbára általlyában hely-
telenek

Azok az állatok között, mellyek tulajdon ösztönökre, 's hajlandóságokra, mellyek magok természetére, 's tellyefséggel szabadon önnön magokra bízattnak, mind azok között mondám isméretlen ez a' nyavalya; ettől egyedül tfak az emberek, és azok az állatok kinoztattnak, mellyek a' társaságbeli élethez szoktak.

Ha a' Rák-fene néha a' nyöstén állatok nádrájában keletkezik, az rész-szerint a' vennek hordozálakor esett férelemtől, a' roszszúl történt ellés, boryúzás, és tfikozástól veszi eredetét; rész-szerint pedig attól is füg, mivel néha az állatok az üzekedésben, 's meghágásban akadálaztattnak *) Ezen útol-

*) Ugyan ezen okból szokot az aszfenny állatok nádra Rák-feneje is következni.

só esetkor olly keményféget okoz a' nő-
szésnek kívánfága, melly minden bi-
zonnyal hól előbb, hól utóbb a' Rák-
fenére alkalmatofságot ad.

Valamint a' többi betegségeknek
orvoslása, mellyek nem a' természettol,
hanem oz Orvostol gyógyitattnak, a'
feb helyétol, korátol, 's minémüségé-
tol, az állat állapottyátol, és az idő-
nek bizonyos, tzikkelyétol füg, ugy
füg a' Rák-fenének gyógyitása is ezek-
tol; ha annak okáért etzer az időnek
ez a' tzikkelye el-mulik, akkor a' feben
többé se a' természet, se az Orvos sem-
mi-képen nem segethet.

Én tsak három szert ismérek, melly-
ek a' Rák-fenét meg gyözik; első a'
feb-kés; második a' Rák-fene egéséséges
határiban támadott érlelő gyuladás,
harmadik maga a' fene betegség.

Ha az Orvos a' seb - késsel előbb él, mintsem a' seb a' tavúl lévő részeket az inaknak közös érzékenysége, és szenedése által a' nyavalyával megföki; ha azzal előbb lát a' fekélyhez, mintsem a' test meg - változik, és a' nedveségek meg - romlanak, akkor a' Rák-fenét meg - gyógyíthattya: ha ellenben azzal el - kérik, és csak akkor akar vele élni, midőn már a' botkos tsomók megidősültek, szélelesen el - terjettek, meggyuladtak, 's fájdalmasokká váltak, kevés állatokat fog lábra állítani; sőt ezen kevés számúaktól is szüntelen félhet, ne talántán ismét hamar az előbbeni nyavalyájokra visszra térjenek.

Ehez képest őrizkedgyék az Orvos az etető szerektől, ne talántán azokkal a' seb - kés helyett éljen; az etető orvosfágok soha se a' botkos daganatot, se a' titkos, és nyilván való Rák-fenét meg nem gyógyityák; mert valami ingerlést okoz, az a' Rák - fenére való hajlandó-

fágot is azokban az egészséges részekben öregbiteni szokta, mellyek az egészségtelennel az inak, és a' nedvesség tartó erek által egybe kaptfoltattnak.

Még az enyhítő orvosságokkal is vigyázva éljen az Orvos, ne talántán általak ártson.

A' főrésztés, a' mosogatás, és a' rothadást ellenző szereknek gyakorlása; a' rosmarin, a' bürök, és a' fok - hagyama - szagú fű vizeinek alkalmaztatása; a' főtt china, és fenyő - fa héj levének intézése a' Rák - fenés fekélyeknél igen fogyaztyák a' rothadt bűdös szagot; ezek közzül leg hathatósbb a' főtt china héjnak leve.

Mindnyájan közzülök azon hibával birnak, hogy a' Rák - fene taplos hufát meg - tágityák, 's nagyobbra terjesztik, kiváltképen ha melegen alkalmaztatnak a' febre.

A' melly orvofságok pedig a' Rák-fene fájdalmát enyhítik, azok közönségesen ólom-féle szerek szoktak lenni; ilyen mindenek előtt az ólom-etzet viz.

Az egyetlen egy szer, melly a' nyilván való, és szabadon lévő Rák-fene ellen hathatós erejét mutattya, nem egyéb, hanem a' mesterféges nyomás, melly is hól kötök, hól széles viafz táblák, hol pedig azon keményen főtt flastromok által vitettetik végbe, mellyek ólmos részekből készítettvén a' febre borító ruhákkal födettnek, és a' kötökkel bizonyos gradusig meg erőfítettnek; felette kár, hogy ilyen szorító kötésekkel a' barom állatok körrültsak igen ritkán élhetni; ezek az embe-reknél az én itéletem, 's tapasztalásom szerint nagy érdeműek, 's felette hasznosak.

Mivel ezek tudni-illik a' taplós husból az eretö nedvességet ki-hajtyák,

az ö nyomások által minden fájdalom nélkül a' már félig organizált idegen részeket meg emésztik.

Ez pedig abból vagon, mivel ezen szerek magányosan mivelnek; azért az ö erejek is mint a' pokol, mint az etető könek, mint pedig az egyéb névű vesztő, 's rágató szereknek hathatóságát meg előzi, és femmivé teszi.

Ezek jó evetféget teremtenek, és amit sokszor a' kés élének kellene végbe vinni, azt magok által meg tselekezzik.

Én azért ezt a' szert az embereknek, kik vele élni tudnak, mint atyafi javaslom, 's azon kéréssel javaslom, hogy azt ök is nem mint idegen ellenfégek, hanem ismét mint igaz jó barátok, 's atyafiak vegyék tölem.

Mert hosszú tapasztalásból tanultam, hogy ezek által leg helyesbben esik az orvoslás, és leg rövidebb úton térítettnek az állatok az előbbeni egészségekre; méltó azért, hogy valaki a' fegény állatok gyógyításában foglalkozkodik, ezen hasznos, és felette hathatós ízerre minden időben szímat tartson, 's az ízerint intézze a' meg nyomorodott állatok orvoslását.

NEGYED. KÖNYV.

A

TSONTOK NYAVALYÁIRÓL.

MEYER'S KOKYVA

FROM THE KATLINSKI

NEGYEDIK KÖNYV.

ELSŐ RÉSZ,

A'

Tsontok Nyavalyáiról általlyában.

Ambár a' testi részeknek állattya, materiája, 's minémüége az állatok nemére, 's korára nézve még olly külömbb-féle, 's meg változott légyen az ő fzövetében, a' részek mint-azon által sokakban magokkal meg-egyeznek, noha mindenekben egy-máshoz nem hasonlitanak.

Ez az egyczés pedig még a' nyavalyáknál is fel-találtatik: mert bizonyos tekéntetre nézve a' tsontok szinte

azon betegségek alá vettettek, melyekkel a' hus szokot kinoztattni.

A' tsontok nyavalyája nem tfak abban áll, hogy egy mástól el-válnak, 's hogy az álló helyeken killebb lépnek; nem egyedül tfak a' febek, a' fitzamódások, és a' törések nyavalyái ezeknek.

Hanem el-is fogynak, el száradnak, meg dagadnak, fel puffadnak, és valamint a' lágy részeken, ugy a' kemény tsontokon is nem ritkán tfomós kinövések keletkeznek, 's támadnak.

Nem különbben fokszor fájdalmafokká, gyuladtakká válnak; fokszor meg evesednek, el-halnak, 's rothadtakká lesznek.

A' természet szinte azon az utón szokta a' tsontok betegségit ki-fakasztani, a' mellyen a' lágy részek nyavalyáit ki-fejti, 's elő-hozza.

Az elsőknél későbbben, az útolfoknál pedig szaporábban jár; 's így bának az esetekkel, így tselekeznek a' gyógyulással.

Mind a' kettőnél egyenlő az út, egyenlő az orvosság, de nem egyenlő az erőnek hathatósága, és az indulatnak ösztöne.

Ennek pedig az oka a' tagok minéműségében, 's állatnyában fekszik; ezt pedig felette kevesen isméri, 's kevesen is szokták észre venni; mint-hogy utánna kevesen vizsgálódnak, 's tudakólnak.

A' test-bontzók még a' tsontoknak, és a' testnek mivóltáról kevés olyast mondának, a' melly az orvosló Tudománynak gyakorlására nézve bizonyos hasznot hajthatot volna.

A' test-bontolásáról irtt könyvek is sokkal több neveket, mintsem érde-
mes dolgokat foglalnak magokban; mert fel vagyon ugyan azokban majd itt, majd amótt a' tagoknak álló helye, 's formája azon háfzonnal, 's fzoigálat-
tal együtt, mellyet a' testnek tesznek, jegyezve: de a' változásokról, mellyek alá mivóltok vettetik, 's mellyeket egyik időtől fogva a' másíkgig, és az élet egyik korától ismét a' másíkgig néki szen-
vedni kell, ekkoráig senki nem emlé-
kezet.

Innénd vagyon, hogy az Orvos, a' ki csak praxis szerint orvosol, nem tudgya, honnan légyen, hogy a' ló-
vaknál ez a' törött csont (ha valóban el-törött) öszve nőni semmiképen nem akar; ama csont ellenben ugyan annál az állatnál állandófsan öszve for, 's öszve nő.

Azt is által nem érti, mitől származzék, hogy a' nyereg-törés, melly a' margya-fontoknak szinte végeire, és széleire hat, némelly lóvaknál halálos, némellyeknél pedig gyógyíthatandó nyavalya.

Efféle dolgokra el-bámúl a' praxis szerint munkálkodó Orvos; nagyon gondolkodik, 's végtére így kezd önön magával beszélgetni.

Ez a' meg-gyógyult állat szinte azt a' betegséget szenvedte, a' mellyben a' meg-döglött finlödöt, sőt ez az útolzó még egészségesebb, erősebb, 's fiatalabb volt, mint fem az első.

Ennek is szinte azok az orvosságok nyujtattak, 's azon fejitő szerek adattak, mellyek a' másíknak, 's ime ez meg döglött, ama pedig életben vagon, egészséges, fris, 's fáratfág nélkül meg-gyógyult.

Itt meg állapodik azért, 's erősen nyomozni, 's fontolni kezdi a' dolgot; hánnya, veti elméjét, nints elegendő tanátfa; hól magára veti az okot, hól a' lymphá nedveségnek, hól a' viznek, hól pedig a' vérnek tífös élefségét okozza, ezer ártatlan szereket vádol, 's kárhoztat, még végtére arra fakad: hogy a' barmok Orvoslása Isten munkája, azt az emberi elme fel nem éri.

De vajki fokkal különbben szólana, ha a' Bontzolásnak regulája szerint a' tsontoknak mivóltát külső, 's belső-képen izrol izre meg-tekéntette volna, ha a' tagok színét, változását, tömöttfégét, 's lágyfágát szorgalmatosán által vizsgálta, és a' test épületének rendelését okosan ki-tanulta volna.

Más képen okoskodnék, ha a' tömött, és lágy részeket esztendőkről esztendőkre, egyik élet koráról a' másikra egymáshoz hasonlította; ha minden

férelemnél meg tekintette volna, melly fiatal, vagy öreg volt légyen az állat, 's mellyiknél kezdődöt későbben, vagy korábban a' seb gyógyulni.

Ha mondám meg emlékezet volna az Orvos, minémü szokot lenni az egészséges állapotkor a' tagoknak mivólta, az okát is könnyen által-láthatta volna, miért szoktak tudni-illik némelley betegségek lassan, némelleyek ellenben hamar épfégre jutni, miért szoktak némelleyek olly nehezen meg-gyógyulni; némelleyeket pedig miért nem lehet semmiképen az Orvosfág által helyre hozni.

Azomban mennél fontosabb, és szükségesebb ez a' tudomány a' praxisban munkálkodó Orvosoknak, annál kevesebb tökéletességre vitettetett mind ekkoráig, 's annál inkább meg felekeztek erről az emberek; amint is nyilván ki-tetzik; mert ha a' mostani barmok Orvosinak bontzó Tudományát

tekéntyűk, szinte annyit értenek, és tudnak belőle, mint ha ahhoz soha nem kezdettek volna.

A' tsontok, mellyek nem fejednek, nem tündöklenek, 's mellyeken által látni nem lehet, mint egy el-fajzott részek a' Bontzolásnak magyarázat-tyakor általlyában meg-vettettek; a' piros, szürke, 's ezüst színű emberi tsont-épület az Anatomia iskolájából ki-tiltatik, vagy olly tsinálmánynak tartatik; melly készítő mesterének tsak kisebbségére, 's gyalázattýára valik. *)

A' leg jobb, 's leg igazabb praparatumok azok, mellyeket a' beteg, és egészséges természet minden élet kor-

*) Én egy bizonyos barom orvosló iskolában egy fejeér festékkal írott olly Ló -tsonti épületet láttam, mellynek erei veres, kék, zöld, és sárga színűek voltak; inai tszerna szálakból, belső egyéb részei pedig viaszból készitettek: ime így ékésítik a' tudományt, 's így tibólgattýák a' tanítványokat a' mesterek.

ban, az életnek minden részeiben, 's minden némü változásiban szenved, 's mellyeket mindnyájok szeme eleiben nyilván terjeszt.

Az ilyen egybe győjtött dolgok nem tsak a' kezdő Orvosokat; hanem még maga a' tanító Mestereket is vezetni, 's oktatni szokták, mivel maga a' természet szól belőlök.

Ha azért az Orvos olly tsonti épületet készíthetne, mellyről világoosan meg-bizonyíthatná, mi-képen történnyék kezdettől fogva a' szüületéfig a' tsontok alkotása, 's meg-keménykedése, ha arról meg ismértethetné, mi-képen következtek egy más után a' szüületéstől fogva a' halálig az esztendök, 's e' mellett az életnek azon korát, és azon esztendő-ízámát is meg mutathatná, mellyből azok a' tsontok vetettek, az valóban nagy kintfre mutathatna.

Az el-bontzott fris tagok az állatok korának külömbfégére nézve nem tsak azt mutattyák, hogy különös minémiféggel, szinnel, tágosbb, vagy tömöttebb szövettel birnak, hanem azt is világofsan meg ismértetik, hogy egész egy más formájok, 's helyheztetések vagyon.

Ezek által olly igazán szólhat a' természet vizsgáló, és az Orvos az állatoknak mint egyik, mint másik koráról, valami egyenefsen az ifjú tanuló a' tsupa tekéntésből *) az embernek korát meg ismérheti, 's meg mondhattya a' gyermektől fogva a' vénig, mennyi idős légyen az ember.

Portál Ur a' hugy - hólyagról, és egyéb részekről, az ő meg keményke-

*) A' barom állatok tsati épülete ollyan mint a' veteményeké, az ő mivóltók hól leveles, hól szárkás, hól pedig fas tsokot lenni,

dett helyheztetésekről, nagyságokról, 's meg-változott formájokról, és a. t, szinte jövendőlo Isten gyanánt szóllot az emberek külömbb-féle koráról. A' ki isméri, és a' természetben azt valaha látta, amit ezekről Portál Ur mondot, az valóban magát a' természetet látta, midön annak írásit ólvásta; a' ki ellenben a' természetet nem isméri, az az írásit sem érti, bár azokat hóltig forgassa, 's ólvassa.

Ezen változások által nem tsak a' nyavalyák, hanem az emberek indulttya, és a' barmok ösztöne is meg változik.

Ez talám abból történik, hogy mint az emberek, mint pedig a' barom állatok életek külömbbféle korában et-től az eledeltől undorodnak, 's amaz után kívánlággal éheznek; innénd vagyon, hogy mint ezek, mint pedig amazok testek meg változásával életeket, 's

nem ritkán egész természeteket megváltoztatták. *)

Itt a' külömbb-féle élet korban lévő részeknek, 's állattoknak változásiról azért szóllottam, mivel nagy részben ezektől fügnek a' tsontoknak nyavalyái, 's mivel egy tagban se olly nyilván valók azok, mint a' tsontok mivóltában. **)

*) A' Tsikok, és egyéb fiatal állatok szinte falva eszik azokat a' plántákat, mellyeket ló-korokban meg utálnak: az emberek is többnyire a' huzot negyedik esztendőig a' téftás étket szeretik, azután pedig inkább a' huft kedvellik.

**) Vajha ez a' kevés, amitt itt a' tagoknak elváltozáfaról, az állatok élete koráról, 's idejéről mondtam, azoknak, kik ezeket bontzollák, ezzenék; bár azt tanítványim, fő-képen Tögel Ur, ki mostani segítőm, 's kitől fokot várok, mindenkor szemek előtt hordozták, 's elméjekben meg tartanák; bár jó nevenné az én kedves Barátom, 's hajdani tanító Mesterem ama Frejburgi fő oskolán lévő nagy Bontzó, 's Professor Gebhart Ur, kinek ekkoráig nyilván való köszönetemet nem jelentettem, e' mostani alázatos hála-adásomat, 's bár emlékezni meltoztatnék, hogy ő volt, aki először a' kéft a' kezembe adta, 's aki kezemet vezetrén a' bontzólásra sanított.

Azért

Azért a' tsontok nyavalyáját rész-szerint az okokra, mellyektől támadnak, rész-szerint pedig az időre nézve, mellyben azok ízámofsan keletkeznek, kell tekintetbe vennünk,

Némelleyek közzülök ragadó betegségek, mivel egyik nemzésről a' másikkra költöznek, 's mindenkor tovább terjednek.

Ide számláltattnak a' tsontok lágyulása, a' hólt tetém, a' kapta tetém, és a' szijas inaknak meg-keménykedése, és a'. t.

Némelleyek tsak történet szerint való nyavalyák szoktak lenni, úgy mint a' fitzamódások, a' tfont törések, a' gyuladások, a' fekélyek, tfont-rohadások, és a'. t.

Némelleyekre a' lóvak tfsík idejekben, némelleyekre derék korokban, né-

290 *Neg.Kön. El.Rész, a' Tson Nyáv. ált.*

mellyekre pedig életek fogyta felé szoktak hajlani; ezek közé számláltathatik ugyan az a' betegség, mellyben az inak, és a' kötök meg tfontosodnak, és az izek öfzve nőnek.

MÁSODIK RÉSZ,

A'

*Tsont - végeinek meg - lágyulásá-
ról, 's meg dagadásáról.*

A' Tsont-lágyulás egy állatomban titkos nyavalya szokot lenni, és nagy hasonlatossága vagyon a' gyermekek ugy nevezett angliai betegségével.

Ez a' nyavalya közönségesen az élet első korában szokta az állatokat meg szokni, 's jobbára midön a' világra léptek, a' negyedik, az ötödik, és a' hatodik holnapban, leg többnyire pedig a' második esztendőnek vége felé szokot el mulni; néha pedig hól előbb vész, hól tovább tart, a' mint tudni-ill-

lik kisebb, vagy nagyobb a' betegségnek gradusa.

Az említett betegség a' hofszútsontok végén támad, kiváltképen azon szár-tsontnak alsó végein, mellyen az elő tzombok hordoztattnak.

Ezeken a' részeken a' betegség fel dagasztja a' bokák táján a' tsontokat; mert ugyan ezen a' helyen kerekese daganatot emel, melly is a' betegség korára, 's gradusára nézve hól magasabb, hól alacsonyabb, a' bokán fellebb pedig csak ritkán emelkedik.

Itt a' tsontokat meg lágyítja, itt meg foztja őket a' tömörségektől, itt a' tsont szálak erejét elveszi, és az öfve kötéseket fel-bontja.

A' melly állatok a' tsont lágyulásban esnek, azok fántikálni kezdenek ugyan, de különös fájdalmat nem

jelentenek ; a' daganat is közönfégesen kemény, és etzers-mind hideglelés, gyudalás, és forrófág nélkül szokot lenni.

Midön azért ezt a' betegséget fristontokban visgáltam, ugy találtam, hogy a' nyavalyás helyen a' portzogok vastagabbak, dagadtabbak, és puhábbak voltak, mintsem az egészséges korban voltanak ; mert a' tömötségek ekkoron meg emésztetett, a' lágyfágok pedig meg tágult, el-foványodott, és enyves nyállal bé-födett.

Ugy nem külömbben a' száraz tson-
tokat tekintvén láttam, hogy az ő mi-
vóltok üresnek tertzett, és az ő szálkái
egymáshoz öszve foglalva nem voltak,
tapasztaltam, hogy az apró szálak fő-
venyések, darásak, és szárazak vol-
tak, 's ha illetettek, az ujjak alatt
öszve törtek, 's porrá váltak.

A' portzogok is, mellyek a' beteg tsontokat bé-födik szinetlenebbeknek, vékonyabbaknak, meg eméztettebbeknek, és rántzofabbaknak tertzettek lenni, mint sem az egészséges állapotban voltak.

Hogy pedig az állatok nyála szaporodik; midön ebben a' nyavalyában finlödnek, szemeimmel láttam, sött azt is tapasztaltam, hogy ez fokkal szinetlenebb a' betegség idein, mintsem az egészséges korban; de azt tfak maga a' természet tudgya leg jobban, ha a' tsontok földe fel-oldatott e', vagy bé-fzürödött; ha az idő, vagy a' természet változása által meg-eméztetett e', vagy pedig le-sem tevödött?

Szinte így szükölködöm ezen nyavalya ellen való hasznos orvofságok ifmérete nélkül is, 's azért a' száraz, és magas helyeken való egészséges legeltetésen, a' szabad levegő égen, és a' gya-

kor jártatáson kívül jobb szereket se nem ismérek, se nem javasolhatok; de amellett bizonyos vagyok, hogy a' betegség gonoszabbá válik, és hogy az izek öszve nőnek, ha a' nyavalyás állatok ritkán szellőztettnak, 's gyakor jártatás nélkül hagyattnak.

A' tsontok lágyulása lassan nevelkedik, és lassan fogy; mert valamint a' daganat nagyobbra terjed, valamint a' fántikálás kezdődik, és a' fájdalom ki-fakad, szinte ugy szoktak ezek az esetek is egy - más után el-vefzni; midőn tudni-illik az állat az élet második korára jut, vagy ahoz közelit.

Ebben az időben mint a' test, mint pedig a' tsontok meg változnak, és a' nyavalyára való hajlandóság el - vész; ekkor az új ösztön is, melly a' részeknek más mivóltat, az állatoknak pedig más bizonyos egérségre, és külömbb

296 *Neg. Kön. Más. Rész, a' Tsont-végein.*

nyavalyára való hajlandóságot ad, vé-
gét szakasztya a' tsontok lágyulásának.

Mén-lónak soha ollyas tífikó ne
választásék, melly etzer az ilyen
nyavalyán által ment, mert proba ta-
pasztalásból tudgyuk; hogy ez a' be-
tegfég mint a' monyafok, mint pedig
a' kantzák által tovább szokot terjedni.

HARMADIK RÉSZ,

A'

*Tsont - Kinövéfről. *)*

A' második esztendőtol fogva az ötödikig szoktak a' tükök ezen betegség alá vettetni. Ez a' nyavalya a' második esztendő előtt ritkán jelenik meg, és a' hatodik után is igen ritkán esnek a' lóvak ebbe.

Erre leg hajlandóbbak az el-fajzott közép - szerű lóvak, a' derék természetiek pedig, és a' kitfin lóvak kevesebbet hajlanak efféle betegségre.

A' tsontok ki, 's egy más hegyibe való növése leg többnyire az elő láb-

*) *Uiberbein.*

szár tsontnak középső, és hátulso részein történik; ez a' kinövés a' szártsontnak tsomós elő-fején soha magát nem jelenti, ugy hátul, 's alá felé a' boka táján is soha nem láttatik; a' térd ize körrül tsak ritkán támad; a' hátulso lábok szár-tsontyán, és a' hátulso állkaptzán is felette keveset lehet azt szemlélni.

Gyakrabban észre vehetni azt a' szár - tsontnak belső, mintsem külső táján; néha azt mind a' két helyen együtt talállya az Orvos; az az egy tsonton két kinövést vesz észre; 's ekkor tapasztalni fogja, hogy a' belső táján mindenkor vastagabb léfzen a' reá nőtt tsont, mint sem a' külső részben lévő szokot lenni.

Ennek a' képe hoszfú, bab-formájú, a' nagysága pedig külömbb-féle, 's nem olly tömött mint a' tsontok mi-vólta.

Némelleyek olyanok mint egy közönséges bab, némelleyek pedig nagyobbak, és szélesebbek, de a' legnagyobbak is közülök egy fél diónál nem vastagabbak.

Erre a' vastagságra hamar jutnak; mert is alig kezdenek nőni, leg óttan már velek terem ez a' nagyság, 's vastagság.

A' nagyságot pedig, és a' vastagságot, amint tudni-illik őket a' természet ki-fakasztja, a' tsont-növés is úgy szokta hól több, hól kevesebb ideig meg tartani.

Efféle más hegyibe nőtt tsontok szinte úgy szoktak elveszni, amint a' termő földgyök vagy meg változik, vagy azok az erek meg-kevesebednek, mellyektől élető erejek származik; ugyan tudni-illik, amint azoknak első mivólta az ő formáját meg változtat-

300 *Negyedik Könyv. Harmadik Rész,*
tya, és amint vagy a' tsontok külső
szine más mázat nyer, vagy belső ál-
lattya több tömötlégben részesül.

Ezen idő közben, mellyről itt em-
lékezem, szinte olyanok a' tsont kinö-
vések, mint a' vetemények, mellyektől
a' föld az éltető nedvességet meg fog-
ja; olyanok mint a' nyers fának né-
melly száraz ágai, mert ezeknek a' bel-
ső szálkái mind nyavalyásak, mivóltok
pedig tágos, és a' kemény héjhoz ké-
pest felette gyenge szokot lenni.

Ha az illyen fattyú tsontnak belső
minéműségét az ép, 's egészséges tsont-
nak mivóltához hasonlityuk, látni fog-
juk, hogy az se nem természet szerint
való, se pedig hosszú időre nem ter-
mett.

Efféle tsontok mindenkor lágyok,
és felette ritkán szoktak valamelly máz-
zal, vagy kemény hártyával, és héjjal

bé-födettni; 's olyanok az igaz tsontokhoz képest, mint a' tajték-kő az igaz kemény köhöz.

Allattyok tágos, tsomó-tsoportos, szálkái hoszszú szálasak, 's taplósak, és szinte olly kevés elevenységgel bírnak, aminémü gyengeségből az ő egybe kötések, 's kaptsolások áll.

Ez az oka, hogy a' tsont kinövések se az elő, se a' hátulsó láb-száron, ha külömbben az izek tája körül nem támadnak, fájdalmat az állatoknak nem okoznak; ez az oka, hogy azok is, mellyek az alsó áll-kaptzának hátulsó részén fakadnak, fájdalmasok nem szoktak lenni; azok ellenben, mellyek az izekre ragadnak, közönségesen fánták-ká teszik a' lóvakat.

Ezen okra nézve szoktak az első rendbéliek, vagy is azok, mellyek a' kemény tsonton támadnak, ha a' lóvak

a' hatodik, vagy hetedik esztendőt érik, egy más után lassan-ként el-veszni, ebből esik, hogy a' kilentzedik, és tizedik esztendőkor ritkán lehet olly lóra találni, mellyen tetzetöfsen ki-álló tfont-növést lehetne észre venni.

Azok ellenben, mellyek puha, és taplós tfontokból ki-nönek, mellyek a' térd-izek körül, vagy azokon a' tájakra keletkeznek, a' mellyeken vagy kötök vannak, vagy azokban az inak mély gyökeret vertek, és a' t. azok többé el nem mulnak.

Itt kérdezni fogja talám az Olvasó! vallyon tehát hová lesznek az elsők, 's mi az oka, hogy ezek el-mulnak, az utolsók pedig meg-maradnak? én itt csak az első kérdésre felelek; mert a' két utolsó már meg-fejtetett; az én Tánitom Hunter János Ur azt mondgya; hogy bé-szivatattnak; én pedig más szó-

val azt felelem ; hogy meg-emésztettek.

Mert a' nyavalyás részek dörgölése, 's meg rázása, melly külfő eszkö-
zök által belső-képen okoztatik, és azok
az Orvosló szerek, mellyek az ilyen
tsont tsumókat gyenge gyuladásra in-
gerlik, tfelekezik, hogy a' tsont kinö-
vések, mellyek a' kemény tsontra ragad-
nak, sokkal előbb meg-emésztettnek,
mint sem azokat az időnek kora, és
az allatok esztendei meg emésztének.

 NEGYEDIK RÉSZ.

A

*Hólt Tetémről. *)*

A Hólt Tetém a' tsontnak daganatya; ez a' hátulsi láb-szár-tsonnak belsi folsi táján támad, a' hólt tudniillik ugyan ez a' tsont az első izi tsontal bé-födetik, 's vele öszve kaptsolatik.

Ez ragadó nyavalya szokot lenni; mert egyik nemzésről a' másikra ered, és közönségesen a' harmadik esztendő-től fogva a' hatodik, és hetedikig, néha pedig még később is eszik az ő megjelenése.

*) Sparr.

Ha ez etzer támad, többé el nem vész, hanem állandófsan meg-marad; szüntelen tovább terjed, 's végtére bennákká teszi az állatokat; mihelyest azért csak egy fzempillantásig is meg-állanak az ilyen állatok, leg óttan fantikálni kezdenek, fő-képen ha ez a' daganat a' láb-szár inait meg nyomhattya, fefzitheti, 's terhes helyheztetése által meg-szorithattya.

Ez a' tsont-tsomófodás, vagy daganat nem mindenkor az említett tsontok állattyában, hanem fokszor a' kötékek mivóltában is apró dara, és tsonti materiából álló szemekkel terem, és azon a' helyen keletkezik, a' hólt azt támadni mondottam.

Itt tehát meg-ragaszkodik, fel-nő, 's végtére a' szár-tsonnal öfzve kaptfododik; néha pedig az öfzve foglaló gyuladás által még az izi tsonnal is öfzve for.

Efféle indulatú, és természetű az a' belső, és külső tsont-tsomó is, melly a' lóvak hátulsó szár térdén keletkezik, mert ha ez etzer öszve kaptsolodik, akkor az egész láb -szár meg-merevedezik.

Én se a' hólt tetém, se pedig a' két egyéb tsont daganatok ellen más hasznos orvosságokat nem ismérek, ha azok, mellyeket a' tsont-kinövések ellen javasoltam, nem használnak.

ÖTÖDIK RÉSZ.

A'

Kapta Tetémről *).

Efféle, de etzersmint fokkal veszedelmessbb szokot lenni a' lóvaknál a' kapta tetém.

Ez a' nyavalya az elő, és hátul-fő lábon, a' tsikló tsontnak alsó végén, a' koszorú tsontnak alsó, és felső táján, a' köröm-ház tsontyának felső végén is szokot támadni.

Minck-elötte a' daganat megjelenik, a' tsikok meg bennúlnak, és sántikálni kezdenek; az Orvos pedig semmi-képen észre nem veheti, mitől lé-

*) Ringbein.

gyen bennafágok, 's hól érzik az álatok a' fájdalmat.

A' ki fok probákkal, és hoszfú tapasztaalással bir, a' ki a' részek dolgát, és az alsó szár-tsonnak izek mozgáfit a' bokáktól fogva a' köröm-ház tson-ig isméri, 's a' ki az idő korát, midön a' holt tetém, és a' kapta tetém megjelenik, meg-fontollya, az fokszor minek-elötte még a' daganat érkezik, már előre a' nyavalyát meg-jövendöli.

A' ki ellenben a' természet titkait nem érti, az tsak álmodozni sem fog az illyenekről, még a' nyavalya magát az ő fzelei előtt ki nem jelenti.

Minek-utánna azért a' tsikok már mint egy két holnapig fántikáltak, és bennán jártak, akkor tetzik meg rajtok nyilván a' hiba; akkor ismértzik meg a' betegség.

Ezen idő alatt a' tsontnak hól az egyik, hól a' másik vége meg lágyúl; a' mivóltok érzékenysége is inkább nevelkedik; a' tsont szálkák több elevenféget nyernek, 's azért meg gyuladnak, az ő kemény tömötségeket, 's vastag öszve foglalásokat elvesztik, sőt ekkor az erek is, mellyektől a' tsont szálkák az egészséges korban nedvesen tartattnak, ismét a' meg-romlott nedveséget a' meg-tágult ürekségebbe, és azokba a' boltotskába visszafizvák, mellyek az egészséges állapotkor felette kevés térekséggel bírtak,

Ezek a' visszafizvódott nedveségek azért fel-dagasztyák a' tsontokat, és az ő végeket meg-nagyobbítják: ezek öregbitik az ösztönt, ez pedig olly annyira neveli a' gyuladást, hogy általa szinte még a' tsontok is öszve forraztattnak.

Ha azért etzer annyira nevelkedet az említett gyuladás, hogy már a' tson- tok külső hártyaig, 's azzal az izek kaptfos kötökig etc. érhetet, akkor a' természet egy új tsontféle, 's felényire organizált materiát szállit az el-választó erek által a' beteg rézseknek külső szinére, 's úgy köti, 's foglallya öfzve őket.

Ezt a' materiát külömbb-féle helyeken szokta a' természet le-tenni; p. o. a' holt tetémnél a' tson-tárttyában, az iz - kötökben, a' kaptfokban, és azoknak a' portzogoknak szélein, mellyek a' tson- tok végeit bé-takarják; 's ekké- pen szokta a' természet az izeket öfzve foglalni, 's kaptfolni.

Az ilyen esetekben jobbára minden- kor a' kapta tetémen kívül még egyéb tövés forma, és meg tserepesedett va- ras tson-téjak is támadni szoktak, ezek- kel is ismét olly tsomók, 's hoszfzú

gerezdek keletkeznek, mellyek által az iz-kaptsok öszve forraztatván a' lóvak lábai meg merevedeznek *)

Ha ellenben a' tsontnak gyuladása illy felette nagyra nem nevelkedett, 's ha egyedül tsak benn a' tsontban tartozkodik, amellet pedig se a' külső szinét, se a' hártáját nem ingerli etc. akkor a' kapta tetém kerekcs, és egyenes daganat marad, melly a' tsontokat hól fél holdosfan, hól tsomósfan, hól pedig a' végek felé fel-dagasztya, 's puffasztya.

Ezeken kívül még más kapta tetém daganatok is támadnak, akkor tudniillik midön a' lóvak közép korában ugyan azok a' portzogok, mellyek a' köröm-ház oldalán fekszenek, és ótt az alattak való tsontokat, és izeket bé-földik, tsontokká válnak.

*) Anchylosis.

312 *Neg. Kön. Ötö.Rész, a' Kap. Tetémr.*

Ez a' meg-tsonfosodás néha a' kapta tetém nélkül is végbe mégyen; mert ekkor a' természet bizonyos tsontféle egészséges materiává változtattya a' portzogokat, amint p. o. a' vén lóvaknál meg-történik: ha ellenben a' portzogok meg tsonfosodása valamelly rosz, és beteg ösztöntől származik, akkor az ö állatt yok is meg-romlik, és majd mindenkor ki-álló tsont-növé s támad belöle.

HATODIK RÉSZ,

A

Tsontok Gyuladásáról.

Nem csak a' taplós tsontok, 's azoknak taplós részei, hanem a' leg tömöttebb, és a' leg keményebb tsontok is hajlandok a' gyuladásra.

Kik a' tsontokat érzékteleneknek, és élet nélkül valóknak tartották, azok amint ki-tetzik, arra nem vigyáztak, mi-némü fájdalmasá válik mi-vóltok, mi-dön ezen nyavalyától kinoztatik,

Meg nem fontolták, hogy gyuladás nélkül egy tsont-törést se lehet meggyógyítani, 's hogy e' nélkül csak

egy el-válást sem lehet az öszve forrasztásra alkalmaztatni.

Által nem látták, hogy az öszve foglalo gyuladás az egyes tsont-töréseket az elegyitetlen febek módjára szokta gyógyítani.

Meg nem gondolták, hogy valamint az elegyes febek bé-hártyáfodnak, az elegyes tsont-törések is ugyan azok a' szerek által szoktak öszve ragadni, 's kaptfolodni. *)

Észre nem vették, hogy ettől kellesék függni, hogy az embereknél, és a' fiatal barom állatoknál az egyes tsont-törések olly hamar bé-varasodnak, ellenben pedig némelly korbéli állatoknál az elegyitettek néha olly lafsan, néha

*) A' Tsont-husnak neve alatt ama új öszve foglalo materiát értem, melly az elegyitet tsont-töréseknél az evesedés által elő-hozattatik; ebből terem a' Callus; az ő állattya pedig minek-előtte Callusá válik, különbbféle változások alá vettetik.

pedig semmiképen meg nem gyógyulnak.

Arra sem emlékeztek, hogy a' természet az elsőket, az az egyes töréseket a' tsont-enyv által, az elegyítetteket pedig az evfedésnek elő-hozása, és a' tsont-husnak ki-fakasztása által szokta öfzve kaptsolni, 's egymáshoz ragasztani, *)

Ugy nem különbben azt sem tekintették, hogy a' tsontokban az elhólt szálkák, és hártvás héjjak semmi módon el nem válhatnak, 's le nem hul-

*) Hasznos volna azért, ha egyes törésekből, mellyek öfzve-forni nem akarnak, 's mellyek izekké változnak, elegyítettekké tetettnének; ha az ilyen izek fel-metszetettnének, az el-törött végek el-vetettnének, újjonnan ingereltettnének, 's gyuladásra izgattatnának; tanátsos volna, ha érlelő kötök, és sinorok vonattatnának által, 's ugy orvosoltattnának, amint a' természet az elegyített tsont-töréseket szokta gyógyítani; ha nem hibázok, ugy tetszik, hogy Manchesterben lakozó Seb Orvos Whyte Ur efféle oktatást adot egykor az emberi Seb Orvosoknak.

hatnak, ha csak a' nyavalyás kerületben a' tömött részek meg nem lágyulnak.

A' helyek, mellyeken a' holt tetém, és a' kapta tetém támadnak, előre meg szoktak gyuladni, mint a' kettőnél bizonyos hajlandóság kívántatik a' gyuladásra, melly rész-szerint a' testtől füg, rész-szerint pedig az ő nemektől származik; melly is ekkor a' természettől fel-óldatik, 's arra a' helyre tetetik, mellyen idővel a' holt tetém, és a' kapta tetém keletkezik.

Ennek le-tevése által szinte azon az úton szabaditattnak meg a' testek, és a' részek, a' mellyen az emberek, és a' juhok teste a' himlőknek le-tevése által a' himlő betegségre való hajlandóságtól meg szabaditattnak; ekkor azért helybéli szokot lenni a' nyavalya, 's azokat a' tsomókat teremti, mellyekről ez előtt emlékeztem.

Ami itt a' hólt tetémmel, és a' kápta tetémmel, mellyek a' lóvak nemétől származnak, történik, az hasonló esetekkor az egyéb tsont-gyuladással is meg-esik; ez a' dolog pedig nem csak a' tsontokkal, hanem azokkal ez esetekkel is általlyában meg történik, mellyeknél az állatoknak testei előbb nyerne, hajlandóságot a' gyuladásra, mint sem a' hajlandóság helybéli betegséggé változik.

Efféle betegséget mi krísis-béli gyuladásoknak nevezhetnénk, és gyulasztó le-tevéseknek mondhatnánk, ha az ő mivóltokat, 's minémüféget jobban által látnánk, mintsem azt most ismerjük, 's által láttyuk.

A' gyuladásnak természete, és nagysága a' gyuladásra való hajlandóságnak gradusától füg; a' fájdalom, mellyet ez okoz, a' kerülettel, a' mivelő okkal, az állatok természet szerint való

érzékenységével, ideje korával, a' részek külömbb-féle minéműségével meg szokot egyezni, mert ezekhez nagyon alkalmaztatva.

A' fiatal állatok kevesebb fájdalmat éreznek mint a' vénék; a' tömött tsontok ellenben (ha az izeket ki-vefzszük) nagyobb fájdalmat támasztanak, mintsem a' taplósak, a' mélyen ható gyuladások is fokkal nyilallofsabbak, 's erősebbek azoknál, mellyek a' test külső szinén keletkeznek.

A' meg-gyuladt helyek a' fájdalomnak nevelkedése, és a' tsontoknak mivólta külömbfége szerint szoktak megdagadni; minek-előtte pedig ez végbe mégyen, addig a' tsont-szálkák, 's azokkal együtt a' beteg tsontok igen meg-lágyulnak.

Ha a' gyuladás rothadt-féle szokot lenni, akkor a' fekély is, melly be-löle támad, őllyas lészen.

Ha ellenben a' gyuladás érlelő, akkor genyetséget szokot teremteni; ez a' gyuladás azomban minden tsontoknál az állatok mindenik korában, 's mindenkor azon egy féle tsontoknál fel-nem találtatik.

A' gyuladást ki-fakasztó öfztön itt sokkal nagyobb, és erősebb, mint sem a' melly a' puha részekben az érlelő gyuladást támasztja; 's ugyan ezen okból erősebbnek is kell néki lenni, mivel a' természet a' tsontoknak sokkal kevesebb elevenységet, 's érzékenységet adot, mint sem a' husnak.

Ha az egyik ló a' másíknak tömött tsontyait annyira találta a' rugás által meg-férteni, hogy attól a' részek széles darabonként el-halván el-válnak,

's le hullanak; akkor a' meg-fértett tsont meg gyulad ugyan, de a' le-óldott, 's le hüllött részek többé meg nem dagadnak, meg nem rothadnak, 's meg sem is gyógyulhatnak, mivel meg nem gyúladnak, 's meg sem is gyúladhatnak.

Ha pedig ez valaha egy bizonyos korban meg történnék, akkor szükfégeképen az el-vált két részeknek is egyenlő-képen meg kellene gyúladni, 's ez után következnék az ö öszve forrasztások, 's egybe kelések.

Szinte ez történik, midőn akár mi külső eszközök által a' széles tömött tsontok úgy meg rázatattnak, hogy némely bizonyos darabok élet nélkül közülők el-halnak, ekkor pedig az el-hólt darabok fejérek maradnak *), az
eleveny

*) A' Régi emberi Seb-Orvosok ezt a' betegséget Caries sicca, az az a' tsont-száraz meg-emésztésének hívták; noha pedig e' nyavalyában a' tsont se nem illetetik, se meg nem emésztetik, hanem

eleveny részeknek szélei pedig meggyuladnak, meg lágyulnak, bé - szivodnak, és mint addig emésztődnek, valamедdig azon gradusra nem jutnak, melly elegendőnek találtatik lenni a' hólt daraboknak el - választására, 's el - távoztatására.

Ez által szokot a' természet az eleveny, és az el - hólt részek között térféséget tsinálni; ekkor a' hus, melly a hólt dárabot bé - földi, fel - dagad, meggyulad, 's beteggé kezd lenni; ez után pedig hamar meg rothad, és taplos fekélyé változik, 's mint addig meg nem tisztul, és jó indulatúvá nem lészzen, valamедdig a' természet az egészséges tsont-

tsak el - hal, mind - azon által elegendő - képen megkülömböztették ezen Csó száraz által az említett betegséget a' tsont - fekélytől, a' tsont - rothadástól, és a' Carieftől, egy szóval ez által el - kerülték ama tévelygést, mellybe az ő követőjök idővel gyakran esének: arra való nézve szükséges, hogy az ilyen el - hólt tsont darabokat jól megkülömböztessék az egészségesektől.

nak ízéleit meg nem emészti, és a' hólt darabot le oldván magáról le nem veti, 's le nem hánya *)

A' mint pedig a' meg sértett tsontnak egészséges ízélei meg lágyulnak, amannak is ugy szokot a' meg halaványodott, 's el-hólt része meg keménykedni; amint azért az első meg gyulad, azon képen szállit a' természet is bizonyos tsont-féle nyálas materiát annak hegyibe, mellyet idővel tsont héjatskává változtat, 's vele együtt a' meg gyuladozott széleket öfzve ragasztya.

Ugyan ez történik akkor is, midőn egész tsontok kezdenek el-halni; például szolgálhat itten ama kar-tsont, mellyet Morand Ur az ő könyvében le

*) Ez azoknak a' tsontoknak meg - faráfakor, és ama tömött tsontoknak, 's szájkáknak letevéfekor is, mellyek a' természettől le-oldattnak, mindenkor meg történni szokot.

rajzoltatott *), 's mellyet én, amint természet szerint volt, nála szemléltem; sőt Hunter János Urnál Londrában még több efféle tsontokat is láttam.

Az ilyen történetekkor nem csak magányos hólt darabokat, hanem szinte egész tsontokat is, minck-utánna tölök az élet el-távozott, új tsontal beföd a' természet **).

*) Opusculus en Chirurgie.

**) A' ki ezen materiáról többet akar tudni, olvassa Troja Urnak könyvét, mellyet 'a' barom állatok nyavalyái, vagy azoknak meg romlott tsontyai által okoztatott tsont-kinövésekről Argentoratumban König Betőivel 1780dik esztendőben ki-adott.

HETEDIK RÉSZ,

A'

Tsont - fekélyek Gyógyításáról.

A' tsont-betegségkor, melly a' gyuladás által támad, közönségesen a' lágy részek, mellyek a' sebet környül fogják, hól több, hól kevefebbé egéfégefek, vagy navalyásak.

Az idő, és a' betegségnek tartosága semmi-képen nem az oka, hogy a' bőr, és az alatta lévő hus a' tsontnak nyavalyája által meg-szökettetik; mert a' stimulus fokszor ugy mivel, hogy a' lágy részek töle leg kissebet nem szenvednek, holott ellenben a' tsontok állattya az ő hathatóságában felettébb részesül, s azt igen is nagyon érzi.

Elegendő példákat láthatunk erről, ha a' kapta tetémet, a' hólt tetémet, a' lóvak meg merevedezett lábait, a' külső seb-nélkül való tsont-töréseket, a' meg tsontosodott izeket, és több efféle nyavalyákat tekéntünk, mind ezekben a' betegségekben a' hus, és a' tsont között se sympathy, se egyenlő, 's egymáshoz hasonló érzékenység nem tállatik: mert ezekben a' nyavalyákban egyedül tsak a' kaptsok, a' kötök, az inak, és a' tsont-hártyák szoktak részeseülni.

Sött még a' mély, és erős gyuladáfokkor is, mellyek a' tsontok állat-tyát meg szállják, egy könnyen meg nem gyulad a' hus, és annak közönséges födele a' bőr: el kell azért előbb a' tsontoknak halni, 's rothadni, vagy leg alább genyetséget kell nekik szürni, mintsem a' test meg rázattafsék, és a' lágy puha részek, mellyek a' beteg tson-

tokat be fődik. nyavalyára való hajlandóságat nyerjenek,

Azomban még is vannak olly történetek, a' hól a' hus a' tsontok nyavalyáira hamar meg változik, meg keménykedik, 's bizonyos képen mint egy portzogossá válik; néha az is meg esik, hogy a' hus meg tágul, meg nyulik, 's el-terjed; de ez tsak akkor történik, midön a' tsontok betegfége külső eszközök által okoztatik, 's midön ezek által a' hus, és a' tsontok etzersmind illetettnek, 's meg sebesítettnek p. o. a' fitzamodáskor, és a' husos részek meg ütésekor.

Midön azért a' puha részek annyira meg zuzattattnak, meg rázottattnak, vagy meg fértettnek, hogy azokból szinte egész darabok a' hussal együtt el hálnak; akkor előbb meg nem gyógyul a' seb, még az el-holt rész az elevenről le-nem oldatik, és vagy a' ter-

mészet, vagy pedig a' tudomány által el nem távoztatik, 's ki nem vettetik a' febből.

Tsak akkor gyulad meg tehát egy-eránt mind a' kettő, midőn a' febek által ki, 's fel fődettnek a' tsontok, és etzersmind meg is fértettnek; de a' mellett mind a' kettőnél nem egyenlő a' gyuladás, mert a' tsontok utóbb kezdenek evesedni, tisztulni, 's leveledzeni etc. mint sem a' hus.

Azoknál a' febeknél, mellyekre a' tsontok meg nem zuzattattnak, meg nem rázottattnak, 's betegekké nem válnak, hanem tsak ki fődettnek, foהלe-hártyázást ne várjon az Orvos, sőt azoknál is tsak ritkán tartson számat, mellyeknél bizonyos darab a' tsontról le vágatott, mert ezek a' febek általában ugy szoktak gyógyulni, amint a' husnak azon febei, és fekélyei gyó-

328 *Negyedik Könyv, Hetedik Rész,*
gyulnak, mellyek az állattyokat el-
vesztik.

A' kik ezekkel a' tsont - törésekkel
mint valamelly tsont-rothadással bännak,
's azokat vagy spiritussal, fűszerzámas
óljajjal, és balsamos irral etc. bé-födik '
vagy meg furják, meg égetik, és a' t.
azok a' meg-fértett, 's ki-födött tson-
tokat meg ölik, mert az illyen hatal-
mas szerek, és mesterléges tfinálmányok
által a' leveledzésre, és a' le-hártyázásra
erőszakosán kinfzeritik.

A' ki ellenben efféle esetekkor az
említett szerek között egyel sem él;
a' ki eleinten se a' vért, 's az után se a'
genyetséget a' tsonttól le nem törli; a'
ki egy szóval az illyen meg fertett
tsontot tellyeséggel a' természetre biz-
za, az felette hamar fog gyógyítani,
és soha sem, vagy csak igen ritkán fog
valamelly érdemes le-héjazást észre ven-
ni, ha külömbben a' materia szabadon

a' febből ki-folyhat , 's ha a' tsont még felettébb nem kemény, se az állat annyira meg nem idősült.

A' szerek , mellyek a' ki-födött tsontoknak leg kevesebbet ártanak , kivált-képen a' lanyás viz , a' fördök , és a' füvekkel való párolások szoktak lenni; leg több hasznot hajt pedig azoknak a' jó, és tiszta materia, melly a' tsontokból folyik , 's mellyet a' sebek szürnek. Nem tsak tulajdon tapasztalásimból, hanem ama probákból is elegendő-képen meg bizonyodik, mellyeket Tenon Ur Párisban az állatokon tett, és a' Böltsek társaságának által adott, hogy valamennyi szerek, és orvofágok az ilyen állapotban dítértettek, egyről egyig mindnyájan ártalmasok.

Sött azon tályog - kelésekről is, mellyek a' külső szinen, vagy a' tsontnak belső állatnyában támadnak, ha a' bört által lyukasztják, 's jó evettséget

szürnek, más orvofsággal ne éljen az Orvos, mint egyedül a' vizzel.

Az ilyen tályogok szinte olyanok, a' millyenek a' hus-tályogok a' le-hártyázásnak idein szoktak lenni, ezeknek hólt tsont-darabok nintfen, 's azért lesem is leveledzenek: a' tsont-szálkák vége, és a' tsont hárttyák ekkor el nem haltak, hanem tsak betegek, erre való nézve rövid idő alatt meg-tisztulnak, és azon mód szerint gyógyulnak, a' mint a' lágy részekben a' fekélyek ismét új épségre jutnak, noha a' körrülök banó Orvos leg kisebb le-héjazást észre nem vélzen.

Ha ellenben gonofz materiát szürnek, ha a' febből, mellyet a' gyuladás okozott genyetség, és egyéb ros nedvesfég folyik; ha a' tsöppü vánkafok, és az ezüftből álla kereső szerfzám meg-fekednek, akkor nyilvánfagos, és bizonyos, hogy a' tsontnak némelly része

meg hólt, vagy az ártalmas orvofságoknak alkalmaztatása által meg ölettetett. *)

Ezekben az esetekben kell tehát a' le - hárttyázásnak végbe menni, ezekben kell a' hólt tsont-daraboknak az egészségefektől el-válni, és a' természet-től ki vettetni, ha külömbben a' sebnek gyógyulását látni kívánnyuk.

De ekkor is nem olly szükséges a' mesterfégnek, és a' tudománynak gyakorlása, amint talám az Orvosoknak nagyobb része itéli; mert ha a' rothadt, és hólt részek ki-vannak földve, vagy ha ki-födethetnek, akkor az egyetlen egy szerek, mellyek a' természetet támogathattyák, és való orvofságok gyanánt szolgálhatnak, következendők: meg kell tudni-illik a' tsontot az el-

*) Ez a' két eset végét szakasztva a' vetekezésnek, mellyet egykor ama híres Belloste egyéb azon időbéli Seb Orvosokkal a' tsont-lehárttyázásról folytatott.

hólt részek körrül furni, a' meg furást pedig ugy kell intézni, hogy a' tson-
tok állattyába, és szinte az eleveny,
's érzékeny hártyaig érjen; emellett
szükséges, hogy midön az egészséges ha-
tárban a' gyuladás elegendő erővel nem
bir, azon valami-képen az új ösztönnek
támasztása által segitfésék.

Ha ellenben a' tfont se ki nints főd-
ve, se el nem hólt, hanem csak beteg,
és nyavalyás, ha vastag hufsal bé-föde-
tett, és veszedelem nélkül fel nem fö-
dethetik, akkor az idön, a' vizen, a'
termézet erején; és a' fördökön kívül
hathatósbb szereket nem találhat az Or-
vos, mellyekkel a' seb körrül élhetne.

Egyedül ezek segitik itt a' természe-
tet az ő munkájában, ezek mozdityák
előbbre az ő erejét, hogy így általa az
egészséges részeken lévő tson-
toknak megromlott szélei hamarabb meg emésztöd-

A Tsont-fekélyek Gyógyítás. 333

gyenek, és az el-hólt darabok *) könnyebben a' többiektől el váljanak.

Az útoHokban ugy mind a' hólt darabokban az élet többé se nem lakik, se többé benne nem mivel, hanem egyedül tsak a' nyavalyásokban tartozkodik, és egyedül tsak a' meg gyuladt kerületben, vagy a' hólt részek fenekén szokot munkálkodni, egyedül itt mutattya meg az ő erejét az elevenység.

Az el-hólt résznek el távoztatására mind addig vakaró eszközzel, fűrészszel, és furóval élni nem kell, valameddig a' beteg határban készületet nem tett a' természet az ilyen daraboknak el-távoztatására,

*) Hogy a' nyavalyás részekben a' tsontok el szoktak veszni, azt minden időben jól tudták a' régi Seb Orvosok, de azt az evesedések tulajdonították. mert ugy vélték, hogy a' tsontok az evesedés által elfognak.

A' tsontnak meg furása tsak akkor szokot használni, midön a' természet semmit nem mivel, midön az élet hatóság erövel nem bir, 's midön mind a' ketten tsak tsekély, 's erötelen gyuladást támasztanak.

De ez tsak felette ritkán történik, ha másként a' tsontok nem felettéb kemények, ha az állatok nem igen vének, és még nagyon meg nem erötelenettek.

Az ellenben való történetekre néve pedig igen hasznos, sött szükféges, mert ez által egy felöl a' szomszéd érzékeny részek izgattattnak, 's meggyuladnak, más felöl pedig, mivel ugyan ezen tekintetből segítő szerek, orvosságok, és tsöppüi tekertek gyanánt etc. szolgálni szokot.

Mihelyest az eleveny részek szélei meg gyuladnak, 's a' gyuladás által keménysegeket elvesztik, 's meg cvesfed.

A' Tsont-fekélyek Gyógyítás. 335

nek, leg ottan az el-hólt, és az eleven tsont között bizonyos meg tágu-lás esik, melly gyengén, 's lassan na-gyobbá, és szélesebbé válik *)

Az el-hólt résznek szélei, mellyek ez előtt se nem láttattak, se nem éresz-tettek, ekkor szem-látomást meg tetze-nek, éreztettnek, 's némelly helyeken éleseknek találtattnak lenni; az el-hólt tsont-darab azért ekkor fel emelkedik, az egészségesnél killebb kezd állani, és amint ez meg emésztetik, amaz is ugy kezd nőni, 's killebb terjeszkedni.

Ezen a' tsudálatos módon, és a' természet Ismérői előtt illy gyönyörű-léges uton szokta a' természet az el-

*) Ha Hunter Úrtól a' tsont-szálaknak bé-szívását el itél-herünk, akkor a' fenénél, és a' lágy részek ké-rojtodzásánál a' test szálak vissza vonásának tulaj-doníthatnánk a' gyuladt kerületben lévő széleknek el-fogyását; de mitévő legyen az ember a' tsont-fekélyeknél?

hólt tsont-darabot mint egy feneke al-
 lában meg ásni, 's az ő fekvő ágyából
 ki-emelni, ezen szokta azt le-oldani,
 és a' seb-helyéből ki-vetni.

A' mi ezen idő alatt a' beteg szé-
 lekben el-vész, meg emésztetik, 's bé-
 szivattatik, azt a' természet ismét az
 újjonnan ki-tfirázó, 's tsontá változan-
 dó hus által helyre állítja.

Ez a' hus a' fenék felé, és a' ha-
 tár szélei körrül ugy nő, amint magát
 a' tsont le-oldgya, vagy magát le-ol-
 dattya, és közönségesen azon a' hely-
 en fakad ki, a' mellyen tudni-illik a'
 jó materiát szokta elő-hozni, és ki-
 szürni.

Eleinten gyengének, és ólom-szi-
 nűnek látzatik, de rövid idő mulva meg-
 nő a' szine, 's tömörsége, ez a' tö-
 mörség pedig tsupa erekből áll, és ugy
 tetzik

retzik mintha az eredetét a' folyó-lympha nedveségtől venné.

Azokról a' tsontokról, mellyeknek hegyibe más új tsontok nőnek, 's mellyek az el-hólt egyéb tsont-darabok között mintegy el-rekesztettnek, itt semmit nem akarok emliteni; mert ha valamely szerek, és orvosságok által valóban le óldathatnak, 's a' sebtől el-távoztathatnak, mindazonáltal még is csak olyanok maradnak, mellyek nem annyira a' barom állatoknak, mintsem az embereknek egy valaha hasznossan szolgálhatnak.

Az emberek élete minden ki-gondolható bötsüt fellől hallad; a' barmok élete ellenben többre nem bötsültetik, mint a' mennyit az ő hufok, bőrök, 's azon szolgálattok ér, mellyet erejek által Uroknak hajtának.

Itt a' tsontok gyuladásáról különösen azért szóllottam, mivel ez által meg - ismértetni akartam, hogy a' természet egy kevelsé változtatva szinte azon az uton mégyen, a' mellyen a' lány részek gyuladáfinál jární szokot, és hogy a' tsont gyuladáfoknak, szinte azon eseti, és kimenetelei vannak, a' millyenek amazoké szoktak lenni.

Ezt a' tanitáft tsak azért hoztam ismét elől, hogy a' ki magát a' természetet vizsgállya, azokat a' belső jeleket is, mellyeket a' hus-gyuladaskor szemmel látni nem lehet, hanem tsak gondolattal környékezhettí, itt világósan szemei előtt láthafsa, 's nyilván ki-tanulhafsa, mi-képen szoktak azok mivelni, 's erejek által munkálkodni.

Tsak azért szóllottam erről olly bőven, hogy ezen tudománynak fundamentomiról is bizonyófsak lehelsenek az emberék, és azokat szemek előtt lát-

A' Tsont-fekélyek Gyógyítás. 339

hafsák, a' miket a' nyavalyás tsontokat vizsgálván azokról tanultak, 's észre vettek.

Mert is a' nedvefségeket, mellyeket az ösztön a' lágy részek gyuladása-
kor az el-választó erek által a' hálos
szövetnek apró boltotskáiba szűr, és
tseppegtet, azokat itt a' taplos mate-
riában igen világosan láthatták, sött
a' tömött tsont-hártyák, és szálkák
között is akadál nélkül könnyen fel-
találhatták.

Minthogy a' nedvefség, mellyet a'
husnak érlelő gyuladása-
kor a' puha kerü-
let magában foglal, 's melly a' gyula-
dás után el-enyészik, itt a' tsontnak
valóságos gyuladása-
kor hátra szokot ma-
radni, meg keménykedik, és látzatofsá
lészen; a' tsont-fekélyek kerületiben
pedig szinte olly formán szokot tson-
tá válni, a' mi-képen néha a' mirigyek-
ben tsomová, 's borkos húsá változik.

Ime kedves Barátim! ezek azok a' jegyzések, mellyeket több esztendőknék forgása alatt gyakor tapasztalásim, és szüntelen való fáradságim után magamnak győjtöttem, 's mellyeket most veletek a' végre közlöm, hogy ezekhez tartván magatokat a' Barom Orvoslásban ezután hiba, és heányofság nélkül elsék tudománytok gyakorlása; kiki tudgya, melly nagy hasznot hajthat az Orvos, ha tudománnyának helyes folytatása által a' szegény állatokat megmentheti a' veszélytől, 's azokkal együtt a' falusi gazdaságot előbbre mozdíthatya, 's állandós lábra állíthatya.

TÓLDALÉK,

A'

*Nyavalyás Állatok mértékletes
tartásáról, 's táplálásáról.*

A' kár, melly az ugy nevezett diacta által okoztatik, 's mellyben a' nyavalyás állatok fő-képen a' lóvak részeseülnek, inditot engem ezen oktatásnak el-készítésére.

Ezen szó alatt egykor az életnek helyes rendelése értetődött; ha azért most is az előbbeni értelemben vetetőd-nék, 's ugyan ezen börtü szerint való jelentésre választattnék, ha a' diacta a' barmok Orvosinál ugyan azt jelentené, a' mit az emberek Orvosinál szokot jegyez-

ni; ha most is nem egyébben állana, hanem egyedül csak azon tudományt kellene általa érteni, melly is arranynya az embereket, mi-képen kellefélék a' tápláló eledelnek nyújtása által a' nyavalyás állatokat gyógyítani, 's életekben helyeszen megtartani, ha mondám ebben az értelemben vetetődnek, legkisebbet ellene nem mondának; mert ekkor igen is hasznos, és hathatós orvosságok gyanánt szolgálhatna.

De miolta ezen szó alatt, a' fanyargatás, az eledelnek meg tiltása, és a' koplalás értetődik, azulta sokkal többet árt a' beteg állatoknak a' diaeta, mintsem akár melly egyéb nyavalya.

Tudom, hogy a' kovácsok, pásztorok, 's kocsifok ekkoráig való magyarázattya tudatlanságból esett; de miokból történt légyen, hogy a' barmok Orvosi a' szegény beteg állatokat akár

mi-féle nyavalyák, és sebekkor éhel hagyták halni, hogy a' zab-helyett zerkát, a' széna helyett szalmát nyújtanak, hogy a' közönséges abrak helyett meg romlottat adának, az még tudatlan dolog előttem.

Némelly authorok ezen okból szokták az eledelt meg tiltani, és a' koplást javafolni, mivel ugy tartják, hogy a' zab, 's szénától való tartozkodás a' betegek forrofágát fogyaztya, a' hidegleléft kifsebbiti, és az eseteket, melyek ezekhez ütnek, meg gátollya; de talám az ilyen authorok soha beteg állatot se láttak, talám még soha nyavalya után se vizsgálottak, talám életekben még probát se tettek az ilyen állatokon.

Mert a' természet, és a' tapasztalás másképen szól; mind a' ketten arra tanítanak bennünket, hogy a' beteg test a' táplálásnak fogyatkozása miatt

nagyon szenved, hogy a' koplalás néli
fájdalmassan esik, hogy azt a' szokatlan
eledel nagyon terheli, hogy ugyan ez hi-
deglelést, és gyuladást benne támaszt,
hogy az eseteket, és a' betegségeket
gonofszabbakká teszi, 's végtére, hogy
fokszor aprolékos hibákból felette nagy,
és veszedelmes nyavalyákat szokot elő-
hozni.

Ha a' mit itt mondok, való igaz-
ság, 's ha ez maga a' természet szava;
akkor az 'is bizonyos, hogy a' fanyar-
gatás, és az eledelnek hertelen meg-
változtatása tsupa tudatlanságból java-
soltatik, bizonyos, hogy maga sem ér-
ti az Orvos a' dolgot, maga sem tud-
gya mennyit árt akkor az állatoknak,
midőn effélicket rendel, és parantsol
nékik.

A' ki azonban itéli, hogy én itt
talám fenn szólok, vigyázzon bár, és
szemeivel meg-láthattya, melly gonofsz-

szá válik a' külső nyavalyáknál, és a' sebeknél az evesedés, midőn a' beteg állatok a' táplálásban szükségét szenvednek; szemlélheti, melly igen meg változik a' materia, a' vér, és az egész fekély, midőn az állatoknak olly eledel nyujtatik, melly clöttök szokatlan, 's mellyet nem kedvelnek; midőn ollyannal tápláltattnak, melly leg kifsebb erőfitő, 's ápolgató hathatósággal az állatok gyomrának erőtelenségére nézve nem bir.

A' ki ezt el-hifzi, 's a' ki ezt meg foghattya vigyázzon még tovább minémük szoktak lenni a' beteg állatok szemei, szájok, nyelvek ganéjok, és a' vizelletek, midőn a' gyógyításban hibát követ az Orvos; lássa bár mi-képen változik az állatoknak tekintése, mi-képen fogy kedvek, 's végtére minémü állapotra jut a' testnek mivelése általlyában, főképen pedig a' gyomornak, és a' béleknek dolga, 's munkál-

kodása; nem elegendő e', hogy a' zse-
 gény állat az erejét a' fájdalom mi-
 att, és a' genyetségnek ki-ontása által,
 mellyet a' seb ki-szűrt, kintelenitetik
 el-veszteni; vallyon meg kell e' néki
 még az eledelnek el-fogása miatt is
 erejétől, 's életétől fosztatni?

Sok ezer lóvak; és fok ezer egyéb
 állatok vesztik esztendő alatt az éle-
 teket néha egy semmit nem jelentő
 tsekély nyavalyában a' diacta miatt;
 fok ezeren vesztik, 's vesztették az éle-
 teket, igazán kintelenitetem meg val-
 lani, mivel azt femmivel ki nem potol-
 hatták; tsak azok menekednek meg
 azért ilyenkor, mellyek történetből a'
 tudatlan kovátsnak, és Orvosnak kezei
 által meg szabadulnak, 's mellyek már
 mint egy el-veszettek némelly nyomor-
 rult legellő-mezőkre hajtattván önnön
 magokra bizatattnak.

Noha pedig illy számofsak, 's illy nagyok a' hibák, mellyeket az illyen gyógyítók a' mértékletességre nézve a' külső nyavalyák körrül szoktak követni, mintazáltal azokhoz képest még is felette kitsínek, és kevesek, mellyeket a' belső betegségeknel okoznak.

Az elsőknél, vagy is a' külső nyavalyáknál többnyire csak a' beteg részeknek mívelése szenved, ebben a' test, a' nedvesség, és a' vér csak annyira részesül, mennyire tudni-illik a' fájdalom, és az evesedés azokra hat; a' belső nyavalyáknál pedig azon gradus szerint szenved a' barmok munkálkodása, a' mint ez a' munkálkodás akadályoztatik, vagy félben szakasztatik.

Mennél tovább azért az Orvos ezeket a' míveléseket *) mint természet

*) A' barmok igaz természet, 's életbéli mívelések között.

szerint valókat meg tarthattya, vagy mennél kevesebb sérelmet ezek szenvednek, annál kevesebbet árt az első esetben a' betegség, 's annál nagyobb az Orvosnak érdeme, bötsülete, 's tevénytete; ellenben mennél kevesebbet vigyáz mind ezekre, annál méltatlanabb az orvosi névre.

Az iz, a' szaglás, a' szokot eledel után való kívánság, itt a' gyomornak, a' béleknek, egy szóval a' meg emésztésnek munkája különös tekintetet érdemel; ritkán féltem a' nyavalyától az állatokat még a' szokot eledelt megkívánnyák, mondám a' szokot eledelt, sött még a' mérges dög betegségtől sem tartok mind addig, valameddig a' gyomor emészt; mert is mindenkor csak arra tekintek, 's az után kérdezősködöm, ha eszik, iszik e', ha kérődzik, 's le fekszik e' az állat.

Nem annyit érdemel, ha idegen, és szokatlan eledel után bizonyos kívánságot mutatnak; de ez is mindazonáltal fokszor nagyon használ az állatok élete meg-tartására, ha vele okosan tud élni az Orvos.

Ha ellenben ahoz nem ért, 's ha a' munkálodást, melly talám mint néki, mint pedig az állatnak háznos lehetne, maga el-nyomja, ha a' természet ismertetétől, és az orvosi értelemtől annyira távol jár, hogy az instinctust nem isméri, és által nem láttya, hogy ez minden betegségben, és a' nyavalyának minden változásira, és e-tzersmind a' test, a' nedveség, és az idő mivóltára nézve mindenkör meg változik; ugy nem különbben ha az eledelt, mellyet az állatok meg - kívánnak, ártalmasnak, és mérgesnek állitya lenni, akkor az Orvost tudatlanabbnak állitom lenni a barom állatnál, mellyet orvofol.

Azért az orvofságok is, mellyekkel az el-nyomatott instinctus után fog élni, mindenkor ártalmasok lesznek.

Mert általlyában a' Barom orvosló Tudományban felette kevesek az orvofságok, és igen szükön vannak a' segítő szerek: a' füvek, a' virágok, és a' gyökerek némelly állatokra nézve fokkal inkább eledel helyett, mintsem orvofság gyanánt szolgálnak.

Igaz ugyan, hogy ezek között egy sem nőt, 's természetében; mindnyájakra szükfége vagyon a' természetnek, ha az ő fok fiait tekéntyük; valamenyen mind enni akarnak, 's mindenik egy-féle eledelnél több szükfeges, egyik tiz, a' másik ötven, a' másik ismét száz eledelt vár, és kíván a' világ nagy életes-házából; külömbben vagyon az eledellel, mintsem a' vízzel, a' legkifesebb szúnyog is eledelt kíván, midön éhezik, 's talám ezerszer több szükfége

vagyon a' táplálásra, mint sem az orvofságra. *)

Nagyobb mindenkor a' mérgék száma, mintsem az orvofságoké; de ezek is vagy eledel, vagy orvofság gyanánt esnek, ha öket az instinctus meg kívánja.

Valamit a' gyomor terh nélkül meg-emészt, az az útolfokhoz tartozandó, már az akár miből álljon; az egészséges állapotban ugyan eledel, de a' nyavalyásban eledel etzersmint, és orvofság.

A' ki azonban ezen tanítás mellett azon gondolatra jutna, hogy a' Barom orvoslásnak Tudománya veszni kezd-

*) Szemekbe meg mondani azoknak az igazságot a' természet, ha tőle kérdeni nem restelkednének, kik az embereknek, és az állatoknak tsak egy, tsak két, vagy tsak három eledelt, 's étket sendelnek.

ne, ha attól, a' mellyre a' mesterféges találmány által jutot, meg fosztatnék, vagy ha valaki azt itélné, hogy ott többé az Orvosra szükfég nintsen, a' hól az orvoslás a' Tudósok esztelenfégétől meg szabaditatott, az felette nagyon hibázna.

Mert mennél tisztábbakká, 's mennél természet szerint valóbakká válnak a' tudományok, annál nagyobb a' mesterfég, mellyel a' tudományokat tanulluk; minden mesterfégek közzül leg nehezebb a' természetet ismérni, annak szavát érteni, 's munkájában követni.

Valameddig a' Barom orvoslás tsupa vélekedéseken, 's önnön magától ki-gondolt tanításokon épitetik, valameddig maga-hányó fartélos, és a' természet ismérte nélkül szükölködő üres beszédekben fondáltatik, mind addig
 azt

azt se tudománynak, se mesterfégnek nem mondhattuk.

Valameddig eledel helyett orvofságot nyújtunk az állatoknak; valameddig a' nyavalyának ki-tanulása, 's megváltatása helyett csak az orvofságok után futtattuk elménket, 's ezen zuzavar között a' parantsolatnak ki-adásán, és a' rendeléseken kívül egyebet nem mivelünk, mind addig a' Barom orvoslás az igaz valóságban, a' proba tapasztalásban, és maga a' természet isméréseben fondáltartott nyomos tudomány nem léfzen.

A' természet a' nyavalyásoknak orvoslására elegendő szerekkel bővelkedik, de a' hibás mesterfégek, és a' megromlott tudományok ellen egyel sem bir. A' természet szerint való betegségek között sokan önnön magoktól meggyógyulnak, néha még a' pestis is; de a' mesterfég egy betegre se mu-

tathat, mellynek minek-utánna nyavalyája a' meg romlott tudománynak hibájától származott, ő azt valaha meggyógyította volna; mert az illyenek mindnyájan a' halál rabjaivá szoktak válni.

Az Orvosló tudományt egy se tette olly alá-valová, egy se rontotta azt annyira, mint a' kovátsfok irtt, 's nyomtatott recipejek. Az erköltsős népek között több szeléd házi állatokat fojtottak meg ezek a' gonosz tündérek, mint a' nyavalyák önnön magok megöltek.

Mind - az által még sem nyilik meg illy számos károk után az ezek, 's fzemek a' marhás gazdáknak; még most is szüntelen tsak az orvofságok után kérdezösködnek, az igaz tudománnyal pedig, és a' józan értelemmel semmit nem gondolnak.

Azomban egy dologban sem szükségesebb a' természet után inkább tudakozodni, mint a' Barom orvoslásnak tudományában. A' barom állatok nem emberek, azért az életek is bötsüt nem érdemel, mihent nyavalyájok orvoslása többbe kerül, mintsem a' haszon ér, melyet Uroknak, 's Gazdájoknak szereznek.

Bár mindenkor szemek előtt hordoznák ezt a' fontos oktatást az Orvosok, fő-képen azok, kik felette drága orvofságokat rendelnek, a' szükséges táplálást pedig az illendő tartással együtt semminek tartják, kik a' gondviseléssel nem gondolván többet tartanak a' recipek, mintsem a' természetnek ismerete felől.

Orvofságokkal többnyire csak a' városokban szoktak élni az emberek, mint-hogy azokon kívül egyéb helyeken egy könnyen azok fel nem találtnak: a' táborban ellenben, és a' falusi

helyfégekben az okofságnak, és a' tudománynak kell az állatoknak nyavalyáit orvosolni, de itt is többnyire csak a' külső eszközök, és a' keveset érő orvosságokkal szabad néki élni.

Az okos Orvosnak azért mindenkor leg főbb tzelya legyen az eledel, és a' rendtartás, mert ezekkel a' belső nyavalyáknál leg tovább érhet, 's leg nagyobb hasznot hajthat.

Az egészséges állapotban ezeket a' természet éltető, 's meg-tartó szerek helyett rendeli; a' betegség idein pedig azokat maga az élet a' betegség korára, és az ő természetének különbségére nézve úgy választya, amint azokra vagy a' testnek szüksége vagon, vagy a' nedveségek mivólta kívánnya, vagy pedig amint őket az élet maga oltalmá-
ra mint védelmező eszközöket választani szokta.

Ebben az állapotban a' marhák kívánfága, mellyel az eledelt választyák, szinte olly rendes, és természet szerint való, a' millyen az egészséges korban; mert az elsőben szinte olly formán készítettnek, és rendeltettnek az inak, amint az utolsóban, vagy is az egészséges állapotban történik.

Abban bizonyosak lehetünk, hogy az élet se egy, se máskor mérget se nem kíván, se pedig magát meg emészteni nem igyekezik; hanem csak magát oltalmazni, 's meg-tartani akarja; azért valamint az Orvos az egészséges állat instinctusának elejbe nem írhattya, minémü eledelt válaszfzon, ugy a' betegnek sem parantsolhattya, minémüt kívánnyon.

Ez okáért az eledelnek választása a' marhákat illeti, a' bővfégnek kiszabása pedig az Orvos dolga: de itt is ugy rendelje a' bővféget, amint

tudni-illik az eledel után való kíván-
fágát mutatya a' nyavalyás állat, 's
amint azt az ereje el bírja.

A' lóvak, mellyektől a' betegség-
nek idein az eledel el-fogattatott, igen
könnyen, 's felette kevés eledelben meg
zabálhatnak; ez pedig akkor történik
leg gyakrabban, midön a' nyavalya,
vagy annak eseti által a' gyomornak
eméztő ösztöne férelmet nem szenve-
det; ilyenkor azért szükféges többször,
de mindenkor keveset nyujtani az ele-
délből.

A' ki ellenben a' betegségkor illen-
dő mértékletességgel tartya, és táplál-
lya a' marhákat, az meg oltalmazza
öket, hogy midön a' betegségből fel
épülnek, mohón az eledel után nem
esnek; hanem mértékletesen fognak ak-
kor is vele élni, mert a' betegség után
annyira nevelkedik fokszor a' mohón
való kívánfág, hogy miatta az állatok

nem csak az eledelt, és a szemetet, hanem még önnön magokat is meg emésztetik, ha lehetne.

Efféle beteg marhák soha hertelen meg nem gyógyulnak, mert a test az erejében igen megvesztegetődött, és a nedvességek is nagyon elvesztek, mint-hogy az állat felette fokáig kopalt, és fok ideig önnön maga erejéből élt, azért tehát olly könnyen, és hamar fel-nem épülhet, 's lábra nem állhat: azok az állatok ellenben, melyek a nyavalyakor annak rende szerint tápláltattnak, fokkal könnyebben jutnak előbbeni erejekre, 's alig ismértzik rajtok, hogy valamelly nyavalyán mentenek által.

Ebből ki-tetzik, mennyire hibáznak az emberek, midőn magokkal elhitetik, hogy az eledel a marhák mindennemű betegségében ártalmas, hogy ez benne a forróságot, és a hidegle-

éft neveli, 's azért szükféges légyen
öket az eledeltől el-fogni.

A' melly igaz tehát, hogy a' betegeknek mindaddig a' koplalás veszedelmes, valameddig a' gyomrok emészto erővel bír, olly bizonyos az is, hogy az eledel, mellytől az állatok undorodnak, 's melly a' száj-izének nem tetszik, 's az orrok nem szagolhat, jobbára mindenkor ártalmas nékik.

Ez az eset pedig közönségesen akkor adja elő magát, midön az emésztés meg állapodik, midön a' gyomor meg terheltetik, vagy az inak más intézést nyernek; midön a' nyelv tisztátalanná, nyálafsá, motskofsá, barnává, 's szárazzá válik, midön a' testben a' hideg-
lelés felettéb mivel, midön az élet munkálkodási kegyetlenekké kezdenek lenni, 's azok által a' természet szerint valók meg erőtelenednek.

Mind ezekben az állapotokban mér-
reg a' betegeknek az eledel; 's mind
addig is ártalmas léfzen, valameddig
a' nyelv meg nem tisztúl, a' hidegle-
lés el nem fogy, a' nyavalya alább nem
szál, a' gyomor emészteni nem kezd,
vagy valameddig a' barmok kívánsága
e', vagy ama fűhöz, e', vagy ama ele-
delhez különös hajlandóságot nem nyer.

Tudtom szerint a' lóvak koplalása
soha jobbkor nem esik, mint a' midőn
azok (a' tsontig evő fekélyektől kinoz-
tattnak. A' koplalás különös - képen
azoknak hasznos, mellyeknek teste kö-
vér, 's mellyek mint a' hosszú nyugo-
dalom, és a' kevés jártatás miatt, mint
pedig a' tiszta levegő égnek fogyatko-
zása miatt az említett nyavalyában
estek.

A' lóvak, mellyek táborban a' sza-
bad ég alatt nyavalyájokat szenvedik,
vagy mellyek istállóban nem vitethet-

nek, még a' nyavalyában finlödnek, bizonyos tekintetre nézve több eledelt kívánnak, mint a' mellyek iftállóban gyógyitattnak.

Igy történik azokkal is, mellyeknek betegfége ösfzel, vagy télyen érkezik; nem külömbben azokkal, mellyek a' gyakor has-menés által fok nedvesféget, és a' fekélyek által számos genyetsféget, avagy pedig a' sebek által felette fok vért vesztettek, ezeknek mind több eledelt kell apronként nyujtani, mintsem amazoknak, mellyek nyáron a' nagy hévfégkor szoktak lebetegedni; az útofsoknak azért a' listes, és korpás moslék, az elsöknek pedig a' bővséges eledel inkább szükléges.

A' mértékletességnak igaz oktatófa tehát tsak az, mellyre maga a' természet oktat bennünket; valameddig a' gyomornak el-rendelése, és az eledel után való kívánsága az emésztéssel együtt

a' természettől fog fügni, mindaddig az eledelnek választását is reá kell bízni.

A' mi tavaszkor az iftállóban a' füvel, a' lóherrel, és a' zöld árpával etc. való táplálását illeti a' lóvaknak, az az én ítéletem szerint olly dolog, mellyet se egészen megvetni, se általlyában javasolni nem lehet.

Azoknak az állatoknak, mellyek munkára fogattattnak, mellyek kövér tefel nem birnak, 's a' mellett magokat jól érzik, fokkal többet ártnak, mint sem használnak az ilyen eledelek; leg inkább pedig akkor ártnak, midön efféle füvek trágyázott, és ifzapos rétekről vetettek, 's a' mellett kövérek, gyengék, és vizefsek szoktak lenni.

Ugyan ezen tulajdonfággal birnak akkor is, midön a' vetemények szárai annyira közel állottak egy máshoz, hogy fellől zöldekké, alúl pedig fár:

gákká váltak; midön egy más hegyet feküdtek, 's el-hervadtak; az ide, 's tóva vetéskor meg hevültek, vagy az időnek akár mi egyéb változáfi miatt természet felett meg romlottak.

Leg hasznosbb, midön a' lóvak az édes mezzei füvekkel, mellyek mind-járáft a' korán való kaszállás után a' trágyázatlan rétekről vetettnek, tápláltathatnak; de még ezeknél is jobb, hogy ha az állatok tetzések szerint magok kereshetik, 's választhattyák a' nékik kedves füveket; de ez mind a' falukban tsak ritkán eshetik, a' városokban pedig soha se történhetik.

Midön azért az állatok az iftállóban (mondám az iftállóban) nyers fűvel tápláltattnak, általlyában vévén fokkal többet szokot ártani, mintsem használni; kiváltképen ha az által a' ménlővakat valaki hivesíteni, élesztetni, 's erősíteni akarná.

A' zöld eledel közönségesen, 's általlyában mint az instinctusnak, mint pedig a' fogaknak keveset használ, sőt azokat nagyon meg rontya; az állatok, mellyek effélivel egy ideig éltek, a' száraz eledelre reá szoktak unni, és ha bizonyos summáig belöle ettek, hasmenésbe is esnek, fő-képen eleinten még ahöz a' gyomrok, és a' testek hozzá nem szokik: erre, és egyéb tekintetre nézve nagy ártalmára vagyon a' mén-lóvaknak a' nyers eledel; mert a' helyett, hogy őket hivesítené, 's erősítené, inkább erőtelenekké válnak utánna; és vallyon melly állat bir nagyobb hiveséssel, mint a' mén-ló, melly négy holnapig a' kantzákat hágta?

Azomban vannak még is olly esetek, mellyekkor az egészséges mezzök a' beteg, és meg romlott lóvaknak Orvos, és orvosságok gyanánt szolgálnak.

A' meg-zabállott lóvaknak, és azoknak, mellyek tsontig levő fekélyektől kinoztattnak, avagy kétféges mirigy-nyavalyába esnek; mellyek a' fok állásban meg romlanak, vagy a' febes járásban igen meg-hajtattnak, mellyek dagadozott láb-szárokat, 's el-kopott, vagy le-törött körmöket nyernek, mind ezeknek mondám a' rétekre való ki-hajtás, és a' legeltetés igen hasznos, ha külömbben a' patkólás, vagy egyébfzer által nyavalyájakon nem segíthet-ni.

Ekkor pedig nem tsak a' füvekkel való élés, hanem a' jártatás, a' szabad szellő, és a' föld is, mellyet az állatok nyomnak, különös hathatóságokat, 's erejeket szokták mutatni. Itt a' test önön magára, és a' természetre bizattatik, 's azért amit a' betegség, a' bé-rekesztés, az Orvosok, és az orvolságok el-rontottak, azt ekkor az életmeggyógyitya, 's helyre hozza.

Sokkal tovább élneek az állatok, ha a' táplálások, tartások, 's gondviseleket az ő természetekhez alkalmaztatnánk; mert egy sem oltalmazhatya sokáig az életét, mihent olly eledellel kintelenitetik élni, melly természete ellen való, 's instinctusától megvettetik.

Az első jel, mellyről a' barom állatok egészségének megváltozását észre lehet venni, az idegen eledel után való kívánság, és a' természet ellen való instinctus szokot lenni: valameddig ez tart, az inak, és a' nedvességek is mind addig változnak, a' test is hól több, hól kevesebbé meg nyomorodik.

Minden változás, melly ekkor történik, magányos bizonyos kívánságot gerjeszt, ezt pedig avégre szokta az élet ki-fakasztani, hogy általa a' nyavalyának okait, mellyek a' tesben tartozkodnak, némü némü képen meg vál-

toztathassa; mindenek előtt pedig az instinctus, vagy is az eledel után való kívánság szokot a' testben meg változni: [ez az idegen kívánság a' betegség követye, ez a' természet szava, 's etzersmind olly orvótság, mellyet az élet a' betegségeknek el-öszlálására rendel.

Ha annak okáért a' kívánság meg nem eligitetik, vagy ha a' testnek meg változása olly-béli, hogy ezen ösztön által meg nem jobbitathatik, akkor olly kár következik belőle, mellynek vagy a' betegség által kelletik el-öszlatattni, vagy pedig a' krísis, az az a' nyavalyának meg indulása által gyógyitattni.

Arra való nézve, ha az Orvos ezt az ösztönt közelebbről ismerné, 's ha tudná, minémü eledelt kedvelnek, vagy útalnak leg inkább a' betegségnek külömb-féle idejekor az állatok, valóban
mély

mélyen bé-látna a' természetbe; mert is a' számos esetekkor az egy eledelnek minéműségéből, 's természetéből nyilván meg ismérhetné a' nedveségek állapottyát, 's így valóságosan hathatós erejű orvosságokkal birna a' nyavalyások gyógyítására.

Valameddig ellenben a' beteg marhákat koplalással fanyargattyuk, valameddig a' beteg kívánságot nem ismerjük, és az eledelt természet ellenvaló regulák szcrint szabjuk, és rendellyük, mindaddig az ilyen orvosságokhoz semmiképen nem juthatunk; az első azért, amit itt, és minden egyéb dolgokban az Orvosnak tselekedni kell az, hogy a' természetből ki-tanulja, mi legyen kívánsága: ime halljuk azért a' szavát.

Az élet rendének törvényi, melyek az egészséges, és beteg állatok elejbe szabattanak, az én munkám; ezeket

én tölem vették, 's benne akkor része-
sültek, midön az ö testeket építettem,
és az ö állatnyokat alkottam.

A' szunyogtól fogva az emberig,
a' tölgy fától a' moharig mindnyájukat
érzékenyekké tettem; valami él, és va-
gyon, mind tölem veszi az adományt,
mellyben testét, 's egészségét a' szükfég
idein részefíti.

Egy titkos belső ösztön, melly
mélyen az inakban tartozkodik, egy
ösztön, melly érzékenységgel, 's kíván-
fággal bir, melly probát, 's választást
tészen, az minden némü állatnak meg
mutattya, mi féle eledel táplállya
testét.

A' tulajdon érzékenység által szok-
ta a' tudatlan anya az ö új szülöttét
ápolgató emlőhöz szoritani; tulajdon
érzékenység által szedi a' vak madár-
fi annya szájából tápláló eledelét; a' bel-

sö ösztön által keresi a' meztelen egér is azon állatnak tögyötskéit, melly ötet a' világra hozta.

Igy isznak az élet forrásából hibázás nélkül az alkotmányok, így igazítja őket tanító, 's vezér nélkül ahöz a' hajlandóság, ami az ő testeket élteti, 's táplálja.

Ekképen szopnak a' vetemények gyökerei az ő anyyokön a' földön, így szívják a' gyökérből a' fák-tövei; a' tövekből pedig az ágok, a' levelek, a' virágok, és a' gyümölsök a' nedveséget magokhoz, így veszi, és iszja az élő alkotmányok közzül mindenik az ő neme, 's kora szerint a' néki hasznos italt, 's nedveséget az életnek igaz tiszta forrásából.

Ugyan az az érzékenység, melly által a' természet az ő magzatit hordozza, 's azon eledelhez vezet, mellyel

néki élni kell, ugyan az mondám, tartoztattya meg őket azoktól is, mellyek nekik valamiképen ártalmasok lehetnének; ez által jutnak azért az állatok az ő orvofságok, eledelek, és legeltetések ismeretére.

Ekképen tanitya a' természet a' marhák annyát, mellynek szoptatosa vagyon, mind azt távul kerülni, ami szülötének veszedelmet okozhatna, ez szokta néki meg mondani, mi féle eledellel éljen, 's minémütől tartozkodgyék.

Ez oktattya a' madarakat, minémü eledelt gyöjtsenek a' vének az ifjaknak, mi félicket hordjanak a' gyengéknek, az eröteleneknek, 's millyenekkel tartfák a' betegeket.

Vajki fokszor álmélkodom, midön valami bizonyos füvet, palántát, 's veteményt a' földből ki-tépvén annak külömbbféle bé-szívó tfévetskéit visgá-

lom, 's szemlélem; midön meg gondolom, hogy ezek felette mélyen, amazok pedig más felé ágoznak; midön meg fontolom, melly számosan, melly szorosan, 's melly közel járnak a' föld azon crihez, mellyektől éltető nedveségeket veszik!

De ellenben mi nagy okot talállok a' tsudákozásra, midön a' földnek fel-hányásában látom, 's észre veszem, hogy ugyan azok a' gyökerek itt egy mástól olly igen szélel járnak, elterjednek, olly nagy területet vesznek, 's mi módon meg görbülnek, és azon földnek tája körrül tekerődzenek, mellytől leg kisebb éltető erőt nem nyernek, 's melly nekik még talám idővel ártalmassá, egésztelenné, és mérgefsé válhat.

A' természet instinctusza azért, melly némelly állatokat bizonyos cledelektől el idegenit, 's meg tartoztat;

melly az állatokban hol az eledel után való kívánságot gerjeszti, hol pedig az eledelt velek meg utáltattya; ugy nem külömbben melly néha az eledelt mint táplálást javasolla, néha pedig mint a' mérget kerültetí, 's tiltya, ugyan ez szokta a' vetemények gyökereit is fokszor azon föld tájától meg tartoztatni, el idegeníteni, melly ártalmára lehetne, 's ahoz igazitya, melly egészségekre, 's életekre nézve hasznos nedveségekkel bővelkedik.

Illy tsudálatos tudni-illik a' természet munkája mint a' földi veteményekre, mint pedig az állatokra nézve!

Ha annak okáért a' földnek bizonyos neme, tája, vagy része akár mi-féle eset, ugy mint a' fel-ásás, a' porhálás, az öszve zuzás, az árnyék, a' vagy a' világosság által meg változtatik; ha a' föld gyomra azt, a' mivel a' vetemények tápláltattnak, 's neveltett-

A nyavalyás Állatok mértékl. 375

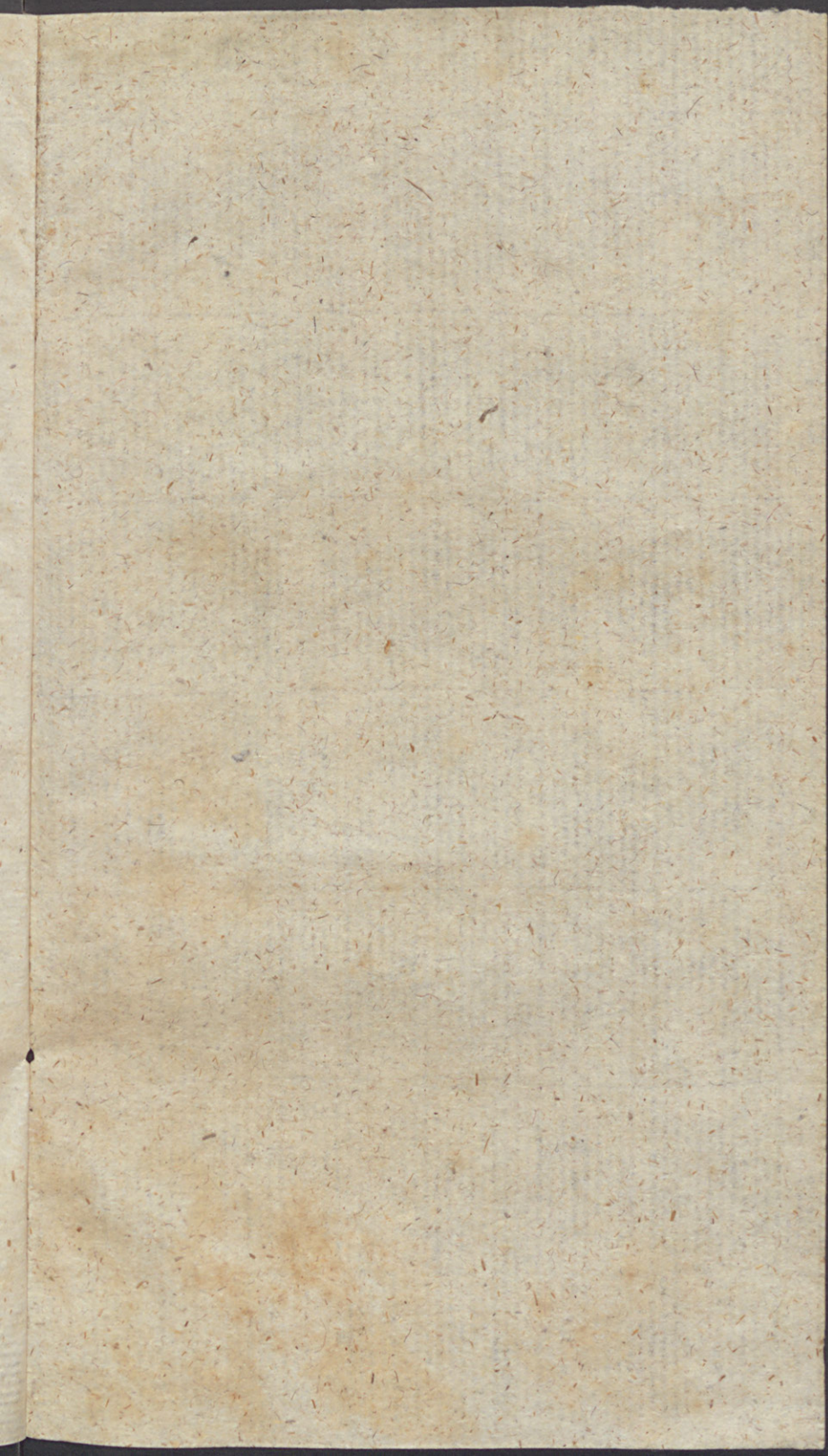
nek, többé mint annak előtte el nem készíti, 's meg nem emészti, akkor némely vetemények el-halnak, és mások tŕiráznak helyettek, mellyeknek kifakasztására, fel nevelésére, 's táplálására a' földnek felette bővleges magva, ereje, 's elevenysége vagyon.

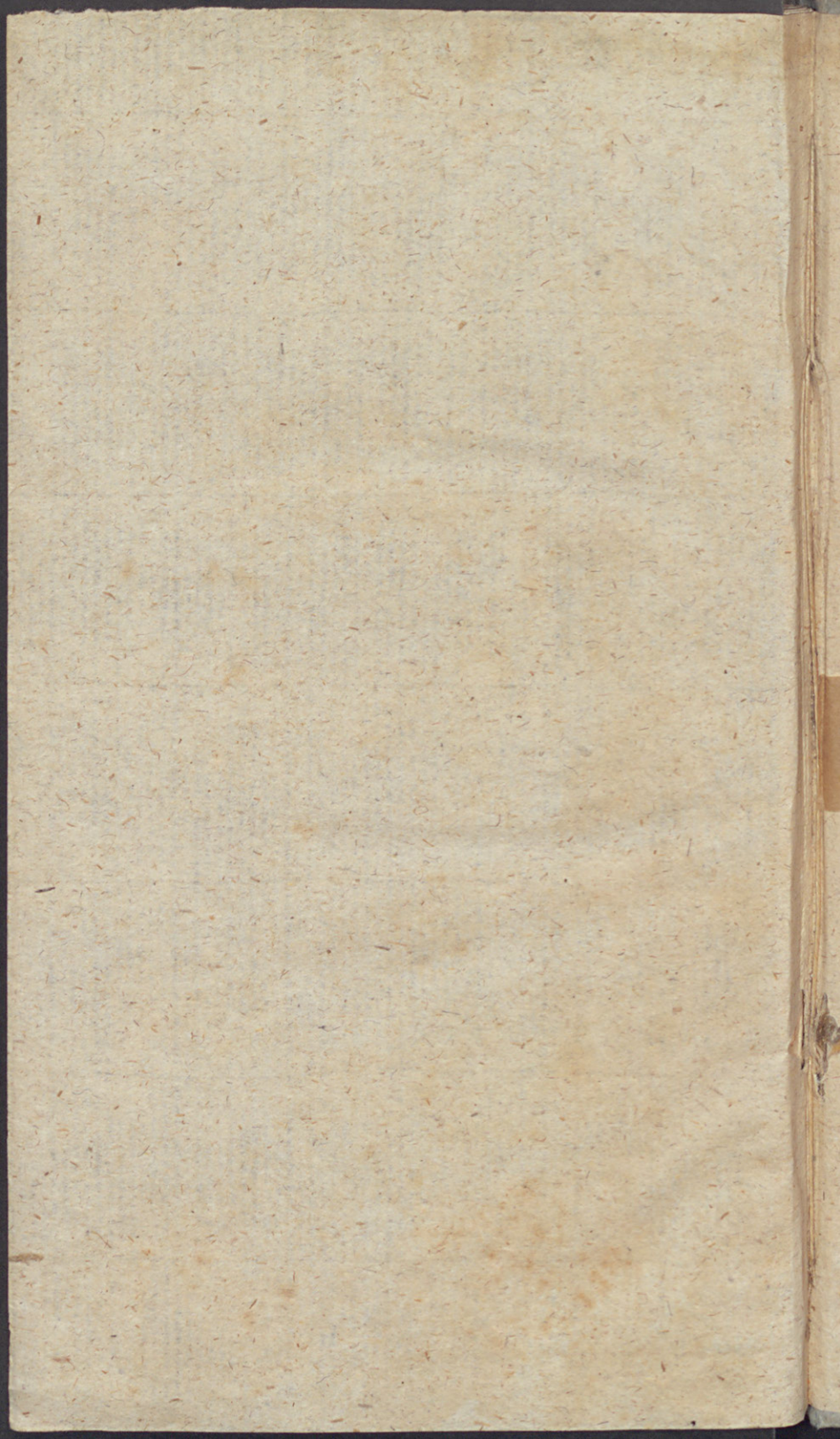

DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR

Lelt.

777-1995

757553

757553

7553